

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

**ESKİ TÜRKÇE, ORTA TÜRKÇE VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ
ATASÖZLERİNDE KLİTİKLER**

Hilal KASAR

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

ESKİ TÜRKÇE, ORTA TÜRKÇE VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ATASÖZLERİNDE
KLİTİKLER

Hilal KASAR

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

KABUL VE ONAY

Hilal KASAR tarafından hazırlanan ‘‘Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Türkiye Türkçesi Atasözlerinde Klitikler’’ başlıklı bu çalışma, 21/06/2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY (Başkan)

Prof. Dr. Nesrin BAYRAKTAR ERTEN (Danışman)

Prof. Dr. Emine YILMAZ (ye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen ğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof.Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŐEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açıktır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

21/06/2023

Hilal KASAR

I “*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*”

- (1) *Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*
- (2) *Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*
- (3) *Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.*
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* *Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.*

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Nesrin BAYRAKAR ERTEN** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığımı beyan ederim.

Hilal KASAR

TEŞEKKÜR

Bu tez Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu tarafından Türk Dil Kurumu bünyesinde, Eğitim ve Araştırma Bursları kapsamında desteklenmiştir. Tez çalışmamı desteklediği için Türk Dil Kurumuna teşekkürlerimi sunarım.

Tez çalışmam süresince bana her daim yardımcı olan, kitaplarını açan, sorduğum tüm sorulara karşı öneriler sunan ve içtenlikle cevap veren tez danışmanım Prof. Dr. Nesrin BAYRAKTAR ERTEN'e teşekkürlerimi ve saygılarımı sunuyorum.

Tez savunmamda bulunan ve lisans eğitimimde bana çok şey kazandıran sayın hocam Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY'a ve yüksek lisans eğitimim süresince bana farklı bakış açıları kazandıran sayın hocam Prof. Dr. Emine YILMAZ'a değerli katkılarından dolayı teşekkürlerimi ve saygılarımı sunuyorum.

Lisans eğitimim sürecinde, Gazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümündeki değerli hocalarıma teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim.

Yüksek lisans ders dönemim boyunca bana kattığı birçok bilgi ve bambaşka ufuklar için Hacettepe Üniversitesi Türk Dili Bilim Dalında bulunan değerli hocalarım Prof. Dr. Emine YILMAZ'a, Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN'a, Doç. Dr. Binnur ERDAĞI DOĞUER'e ve Doç. Dr. Duygu Özge GÜRKAN'a saygılarımı ve teşekkürlerimi sunuyorum.

Son olarak; hayatım boyunca her koşulda bana yardımcı olan, her koşulda bana güvenen ve tüm kararlarımı destekleyen, sevgilerini hiçbir zaman eksik bırakmayan canım annem, canım babam ve can yarım kardeşime sonsuz teşekkür ederim. Sözlerimi *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen şu güzel atasözü ile sonlandırıyorum: “*yazmas atım yagmur yañılmas bilge yañku*”

ÖZET

KASAR, Hilal. *Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Türkiye Türkçesi Atasözlerinde Klitikler*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2023.

Bağımlı ve bağımsız biçim birimi özellikleri gösterebilen, bağımsız biçim birimlerin bağımlı biçim birimi olarak kendisinden önceki veya sonraki ağırlayıcıya daima eğilimli olan ve böylece fonolojik bir birliktelik oluşturabilen yapılar klitiklerdir. Aynı zamanda ekler ve sözcüklerle ortak özellikler taşıyan, vurgusuz ve vurguyu kendisinden önceki heceye atan yapılardır. Klitiklerin tipolojileri ve sınıflandırılması için yapılmış test çalışmaları, bu tezde detaylı bir biçimde verilmiştir. Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Türkiye Türkçesindeki klitikler, atasözleri temelinde ele alınmıştır. Zamir kökenli kişi eklerinin klitikleşme durumu ve ek fiilin klitikleşme durumu incelenmiş ve diğer incelenen klitikler ise ayrı bir başlık içerisinde değerlendirilmiştir. Diğer incelenen klitiklerin çoğu ekleşme, dil bilgiselleşme ve parçacık özelliği gösteren yapılardır. Bu klitikler şunlardır: *A / -+A, -+CA, -+çI, dA, erinç, erki* ve *ki, -gII, gU / -+gU, kim*, klitik *+ki, -lA* ve *-(y)lA~ile, mA / -mA, mX* soru klitiği, *Ok, takı, teg, için ve için, yme*. Türk atasözlerindeki klitikler, tezin sonuç bölümünde “Eski Türkçe ve Orta Türkçe Atasözlerinde İncelenen Klitikler” ve “Türkiye Türkçesi Atasözlerinde İncelenen Klitikler” olarak sınıflandırılmıştır.

Anahtar Sözcükler

klitik, enklitik, atasözleri, Türkiye Türkçesi, morfoloji, Eski Türkçe, Orta Türkçe

ABSTRACT

KASAR, Hilal. *Clitics in Old Turkish, Middle Turkish and Turkey Turkish Proverbs*,
Master's Thesis, Ankara, 2023.

Clitics are structures that can demonstrate the features of dependent and independent morphemes, always leaning on the preceding or following host with the transformation of independent morphemes into dependent morphemes, and therefore can form a phonological unity. They also have common features with affixes and words, are unstressed and assign the stress to the preceding syllable. The typology of clitics and test researchs for their classification are presented in detail in this thesis. Clitics in Old Turkish, Middle Turkish and Turkish are handled on the basis of proverbs. The cliticization situation of pronoun-based personal suffixes and the cliticization situation of the copula are examined, and the other scanned clitics are evaluated under a separate heading. Most of the other examined clitics are structures that demonstrate affixation, grammaticalization and particle features. These clitics are: *A / -+A, -+CA, -+çI, dA, erinç, erki* and *ki, -gII, gU / -+gU, kim, clitic +ki, -lA* and *-(y)lA~ile, mA / -mA*, interrogative clitic *mX, Ok, takı, teg, üçün* and *için, yme*. In the part of conclusion of the thesis, clitics in Turkish proverbs are classified as “Clitics Examined in in Old Turkish and Middle Turkish Proverbs” and “Clitics Examined in Turkish Proverbs”.

Keywords

clitic, enclitic, proverbs, Turkish, morphology, Old Turkish, Middle Turkish

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
İNCELENEN METİNLERE AİT KISALTMALAR DİZİNİ	xi
TABLolar DİZİNİ	xiii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: KLİTİK KAVRAMI.....	3
1.1. SENTAKTİK DÜZLEMDE KLİTİK YAPILAR VE KLİTİK TESTLERİ	6
1.2. KLİTİK TİPOLOJİLERİ VE KLİTİKLERİN EK VE SÖZCÜKLERLE İLİŞKİSİ	10
1.2.1. Zwicky'nin Klitik Tipolojisi	11
1.2.2. Zwicky ve Pullum'un Basit Klitik ve Ek Ayrımı.....	12
1.2.3. Klavans'ın Tipolojisi.....	14
1.2.4. Klitik Yapıların Eklerle ve Sözcüklerle İlişkisi	15
1.3. TÜRKÇEDE BULUNAN KLİTİKLER	17
1.3.1. Türkçe Klitikler Üzerine Yapılmış Çalışmalar	25
2. BÖLÜM: İNCELENEN ATASÖZLERDE ZAMİR KÖKENLİ KİŞİ EKLERİNİN KLİTİKLEŞME DURUMU.....	31
3. BÖLÜM: İNCELENEN ATASÖZLERDE EK FİİLİN KLİTİKLEŞME DURUMU ...	39
3.1. <i>erti</i> > -(y)DX~ <i>idi</i> KLİTİĞİ.....	43
3.1.1. Karahanlı Türkçesi.....	44
3.1.2. Kıpçak Türkçesi	44
3.1.3. Eski Anadolu Türkçesi.....	45
3.1.4. Türkiye Türkçesi.....	45
3.2. <i>ermiş</i> > <i>imiş</i> ~-(y)mXş KLİTİĞİ.....	46
3.2.1. Orhon Türkçesi ve Köktürk Harfleriyle Yazılmış Metinler.....	49
3.2.2. Karahanlı Türkçesi.....	49
3.2.3. Harezmi Türkçesi.....	50

3.2.4. Eski Anadolu Türkçesi.....	50
3.3. <i>erse</i> > <i>ise</i> ~-(y)sA KLİTİĞİ.....	50
3.3.1. Karahanlı Türkçesi.....	53
3.3.2. Harezm Türkçesi.....	54
3.3.3. Kıpçak Türkçesi.....	54
3.3.4. Eski Anadolu Türkçesi.....	55
3.4. <i>erken</i> > <i>iken</i> ~-(y)ken KLİTİĞİ.....	56
3.4.1. Karahanlı Türkçesi.....	58
3.4.2. Eski Anadolu Türkçesi.....	58
3.4.3. Türkiye Türkçesi.....	58
3.5. <i>turur</i> > -DXr KLİTİĞİ.....	59
3.5.1. Karahanlı Türkçesi.....	62
3.5.2. Harezm Türkçesi.....	63
3.5.3. Kıpçak Türkçesi.....	63
3.5.4. Eski Anadolu Türkçesi.....	64
3.5.5. Türkiye Türkçesi.....	66
4.BÖLÜM: İNCELENEN ATASÖZLERDEKİ DİĞER KLİTİKLER.....	70
4.1. A / -+A KLİTİĞİ.....	70
4.1.1. Karahanlı Türkçesi.....	74
4.2. +CA KLİTİĞİ.....	75
4.2.1. Uygur Türkçesi.....	80
4.2.2. Karahanlı Türkçesi.....	80
4.2.3. Harezm Türkçesi.....	81
4.2.4. Kıpçak Türkçesi.....	81
4.2.5. Eski Anadolu Türkçesi.....	82
4.2.6. Türkiye Türkçesi.....	83
4.3. -+çI KLİTİĞİ.....	84
4.4. dA KLİTİĞİ.....	85
4.4.1. Eski Anadolu Türkçesi.....	92
4.4.2. Türkiye Türkçesi.....	92
4.5. <i>erinç</i> KLİTİĞİ: TAHMİN, OLASILIK, ŞÜPHE KLİTİĞİ.....	94
4.5.1. Karahanlı Türkçesi.....	95
4.6. <i>erki</i> KLİTİĞİ VE <i>ki</i> KLİTİĞİ.....	95
4.6.1. Karahanlı Türkçesi.....	99

4.6.2. Eski Anadolu Türkçesi.....	99
4.6.3. Türkiye Türkçesi.....	100
4.7. -gII KLİTİĞİ	100
4.7.1. Karahanlı Türkçesi.....	101
4.7.2. Kıpçak Türkçesi.....	102
4.7.3. Eski Anadolu Türkçesi.....	102
4.8. gU / -+gU KLİTİĞİ.....	103
4.8.1. Karahanlı Türkçesi.....	104
4.9. kim KLİTİĞİ	104
4.9.1. Karahanlı Türkçesi.....	106
4.9.2. Harezmi Türkçesi.....	106
4.9.3. Kıpçak Türkçesi.....	107
4.9.4. Eski Anadolu Türkçesi.....	108
4.10. KLİTİK +ki	108
4.10.1. Karahanlı Türkçesi.....	111
4.10.2. Harezmi Türkçesi.....	111
4.10.3. Eski Anadolu Türkçesi.....	111
4.10.4. Türkiye Türkçesi.....	112
4.11. -+IA, -(y)IA ~ile KLİTİĞİ	112
4.11.1. Uygur Türkçesi	118
4.11.2. Karahanlı Türkçesi.....	118
4.11.3. Harezmi Türkçesi.....	119
4.11.4. Kıpçak Türkçesi.....	120
4.11.5. Eski Anadolu Türkçesi.....	121
4.11.6. Türkiye Türkçesi.....	123
4.12. mA / -mA KLİTİĞİ	124
4.12.1. Karahanlı Türkçesi.....	126
4.12.2. Kıpçak Türkçesi.....	126
4.12.3. Eski Anadolu Türkçesi.....	126
4.13. mX SORU KLİTİĞİ	127
4.13.1. Karahanlı Türkçesi.....	129
4.13.2. Harezmi Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi.....	130
4.13.3. Eski Anadolu Türkçesi.....	130
4.13.4. Türkiye Türkçesi.....	131

4.14. Ok KLİTİĞİ	131
4.14.1. Orhon Türkçesi ve Köktürk Harfiyle Yazılmış Metinler	134
4.14.2. Karahanlı Türkçesi.....	135
4.14.3. Kıpçak Türkçesi	135
4.15. takı KLİTİĞİ	136
4.15.1. Karahanlı Türkçesi.....	137
4.15.2. Kıpçak Türkçesi	137
4.15.3. Eski Anadolu Türkçesi.....	138
4.16. teg KLİTİĞİ	139
4.16.1. Karahanlı Türkçesi.....	140
4.16.2. Harezm Türkçesi	140
4.17. üçün, için: PARÇACIK DURUMUNDAKİ KLİTİKLER	141
4.17.1. Uygur Türkçesi	143
4.17.2. Karahanlı Türkçesi.....	143
4.17.3. Kıpçak Türkçesi	143
4.17.4. Eski Anadolu Türkçesi.....	144
4.17.5. Türkiye Türkçesi	145
4.18. yme KLİTİĞİ	145
4.18.1. Karahanlı Türkçesi.....	146
SONUÇ	147
TÜRKÇE-İNGİLİZCE TERİM DİZİNİ	159
İNGİLİZCE-TÜRKÇE TERİM DİZİNİ	162
KAYNAKÇA	165
EK 1. ORJİNALLİK RAPORU	173
EK 2. ETİK KURUL / KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU	175

İNCELENEN METİNLERE AİT KISALTMALAR DİZİNİ

ADD	Ahmed-i Dâ'î Divanı
ADS	Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü
AH	Atebetü'l-Hakâyık
CC	Codex Cumanicus
Dehh.	Hoca Dehhânî Divanı
DK	Dede Korkut Kitabı
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri
GT	Gülîstan Tercümesi
GTS	Güncel Türkçe Sözlük.
HŞ	Hüsrev ü Şîrin
HŞ-K	Husrev ü Şirin (Kutb)
HUR	Hurşîd-Nâme
IŞK	Işk-Nâme
Kab-A	Kâbûs-Nâme

KB	Kutadgu Bilig
KE	ışaşü'l-Enbiyâ
KF	Kitâb fi'l-Fıkh
KT	Köl Tigin Yazıtı
MM	Mu'înü'l-Mürîd
O	Ongi Yazıtı

Orient 8212/78-79

Ris	Risâletü'n-Nushiyye
SaltN	Saltuknâme
SN	Süheyl ü Nev-Bahâr
T	Tunyukuk Yazıtı

Touen-Houang, 298v

YED	Yynus Emre Dîvânı
------------	-------------------

TABLULAR DİZİNİ

Tablo 1. Erdal (2004: 343-351) tarafından Eski Türkçedeki klitiklerin sınıflandırması

Tablo 2. Göksel ve Kerslake'e göre (2005: 100) Türkçedeki klitikler

Tablo 3. Koca (2018: 138-139) tarafından Türkçedeki klitiklerin sınıflandırılması

Tablo 4. Csató (2000: 38) tarafından *-miş* eki ve *miş* klitiği arasındaki farkların verilmesi

Tablo 5. Eski Türkçe ve Orta Türkçe atasözlerinde incelenen klitiklerin sınıflandırılması

Tablo 6. Türkiye Türkçesi atasözlerinde incelenen klitiklerin sınıflandırılması

GİRİŞ

Ekler ve sözcüklerle benzer özellikler taşıyan, bir ağırlayıcıya bağlanarak var olabilen ve ağırlayıcısına göre hareket edebilen, vurgusuz ve vurguyu kendisinden önceki heceye atan, hem bağımlı hem de bağımsız biçim birim özellikleri gösterebilen, bağımsız biçim birimlerin bağımlı biçim birim olarak kendisinden önceki ağırlayıcıya veya kendisinden sonraki ağırlayıcıya daima eğilimli veya o ağırlayıcıya daima dayanma yapısı gösteren ve böylelikle fonolojik bir birliktelik oluşturabilen unsurlar klitik yapılardır. Klitik yapılar; bulunduğu pozisyonda semantik ve morfolojik olarak tüm yapıyı kapsayabilme özelliği gösterebilirken, ağırlayıcısına semantik ve morfolojik olarak bağlanabilen klitik unsurlar da mevcuttur.

Kaynaklarda klitikler hakkında genel bir tanım yapmanın güç olmasının nedeni, klitiklerin özelliklerinin herhangi dil veya bir dil grubu içerisinde bulunan lehçe ve ağızlarda bile farklılık göstermesidir. Bundan dolayıdır ki klitiğin tam olarak ne olduğu, hangi özellikleri ve unsurları kapsadığı, hangi özellikleri niye kapsamadığı gibi parametreler üzerinden genel bir gramer tanımında bulunmak zorlaşmaktadır. Klitikler; bazı yönlerden eklere, bazı yönlerden ise sözcüklere benzemektedir. Bu yüzden gramer kategorisi üzerinde araştırmacılar tarafından klitiklerin kesin bir evrensel tanımını yapmak, bir dil içerisinde bu tanımları yaparken bir sınıflandırma oluşturmak zorlaşabilmektedir

Klitik yapıların özelliklerini ve klitiklerin tipolojilerini tespit etmek için birtakım testler üzerinden ölçütler belirlenmeye çalışılmış ve klitiklerin sınıflandırılmasına dair araştırmalar da zamanla artmıştır. Bu araştırmaların amacı klitiklerin hangi gramer kategorisine girebileceğini veya hangi gramer kategorisinden ayrılacağını netleşmeye yöneliktir. Kategorisi bilinmeyen, çözülemeyen ya da çözümlenemeyen birçok yapının klitik olarak adlandırılması veya klitik yapılara atfedilmesi de böylelikle azalmaya başlamış ve bu gibi sorunlar karşısında klitik yapıların çizgisi zamanla daha çok netleşmeye devam etmiştir.

Araştırmanın Konusu

Temelde karmaşık gibi gözükken ve ölçütlerinin belirlenmesinde birtakım sorunları ve tartışmaları mevcut olan klitik yapılar, bu tezin ana araştırma konusunu oluşturmaktadır.

Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Sözlü kültürün bir ürünü olan ve varlığını sürdüren atasözleri, morfolojik veya fonolojik değişimler gösterebildiğinden klitikler, atasözleri bağlamında incelenmiştir. Ayrıca atasözleri bağlamında klitiklere yönelik bir çalışma yapılmadığından araştırmanın kapsamı Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Türkiye Türkçesi atasözlerinde klitikler olarak sınırlandırılmıştır ve sınırlandırılma yapılırken araştırmaya Çağatay Türkçesi dâhil edilmemiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Atasözleri; toplumların geleneklerini, değer yargısını, deneyimlerini, kırgınlıklarını, bilgilerini, yaşanan olayları, inançları taşımaktadır. Yazıtlardan itibaren varlığını devam ettiren ve günümüzde de birçok örneklerinin kullanımı görülen atasözleri; metinlerde sıklıkla *mesel*, *meseldür*, *atalar sözü*, *atalar sözüdür*, *ulu sözi* gibi kalıplarla, bir atasözü geleceğinin işaretleri bırakılarak verilmiştir. İkinci, üçüncü ve dördüncü bölümde Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Türkiye Türkçesi atasözlerindeki klitikler incelenirken metinlerin kendi transkripsiyonuna bağlı kalınmıştır ve bu teze özel bir transkripsiyon yapılmamıştır. Metinlerde atasözleri tespit edilirken özlü söz veya kalıp söz yapıların kullanılmamasına dikkat edilerek genel bir atasözü araştırması yapılmıştır. Atasözü verisi bulunmayan döneme ait başlık açılmamıştır. Eser taraması dışında Türkçenin tarihî dönemlerindeki atasözleri üzerine yapılan çalışmalardan da (Oy, 1972; Sertkaya, 1983; Üstüner, 1989; Tokay, 2019) yararlanılmıştır. (ADS) olarak bu tezde kısaltılan, Türk Dil Kurumunun *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*; Türkiye Türkçesinde bulunan atasözleri için elektronik kaynak olarak referans alınmıştır.

1. BÖLÜM

KLİTİK KAVRAMI

Bazı yönlerden eklere bazı yönlerden sözcüklere benzeyen klitiklerin özelliklerini ve unsurlarını belirlemek, hangi özellikleri içerdiği veya içermediği gibi parametreleri belirlemek gibi konular üzerinden genel bir klitik tanımı ortaya çıkarmanın zorlaşabilmesinin nedeni; klitiklerin özelliklerinin bir dil içerisinde veya o dilin içerisinde bulunan lehçe ve ağızlarda bile değişmesinden kaynaklanabilmektedir.

Klitikler; tek başına var olamayan ve kendisinden önce gelen bir ağırlayıcıya ihtiyaç duyan, vurgusuz olarak var olabilen, bünyesinde hem bağımlı hem de bağımsız biçim birim özellikleri taşıyabilen, eklerle ve bağımsız sözcüklerle ortak özellikleri bulunabilen yapılardır. Kendi bünyesinde ağırlayıcısına birleşirken o ağırlayıcıya dayanma, eğilimli olma veya o ağırlayıcıyla birlikte var olabilme durumundadır.

1960'ların başından itibaren dil bilim literatüründe yapılan çalışmaların çoğunun monograflar, özel koleksiyonlar, makaleler ve klitiklerin özellikleriyle ilgili araştırmalarla dolu olduğunu, bazı standart çevrimiçi sözlüklerde bile bu sözcük üzerine arama yapıldığında hiçbir bilgi bulunmadığını ifade eden Anderson; enklitik ve proklitik kavramlarının 17. yüzyıla kadar dayanan gramer tanımlamaları olduğunu belirtmektedir. Anderson, klitiklerin sözcükler gibi birleşmediğini ya da ekler gibi sözcüklerle birleşmeyen yapılar olduğunu belirterek, geleneksel gramerciler ve Hint-Avrupalılarla ilişkilendirilebilen bir fonolojik anlayış olduğunu belirtir. Enklitik veya proklitik olsun, genel olarak klitikler vurgusuz “küçük” sözcüklerdir ve bürünsel olarak bitişik bir sözcüğe bağlıdırlar (Anderson, 2005 s. 1).

Klitiklerin çoğunlukla tek başına olamayan ve İngilizcedeki *lean* “dayanmak, yaslanmak” sözcüğüyle aynı anlamı ifade eden bir kavram olduğunu ve bu kavramın Antik Yunan’a dayandığını aktaran Gerlach (2002: 2-3), klitiklerin Antik Yunancada olduğu gibi vurgu

taşımayan ve bürünsel bir unsurla birleşmeye başlamak için bir ağırlayıcıya dayanmak zorunda olan yapılar olarak açıklar.

Klitik kavramının tam olarak açıklanamaması, gramer kategorisinin belirlenememesi, eklerle ya da sözcüklerle ortak yapıları olabilmesi ve fonolojik, morfolojik, semantik ve sentaktik özelliklerinin evrensel bir biçimde verilememesi araştırmacıların da dikkat çektiği bir durumdur. Klitik kavramını bir *umbrella term* “şemsiye terim” olarak adlandıran Zwicky (1994: xiii), bu terimin karışık özellikler sunan fenomenler için problemlerin genel olarak adları olduğunu belirtir ve klitik kavramının açıklanması konusundaki karışıklığa işaret eder. Klitik şemsiyesi altında çok az ortak noktası olan, bağlı sözcükler ve öbek ekleri olarak en az iki yapı olduğunu belirten Zwicky (1994: xiii), bu yapıların arasında klitik sözcüğü için bir seçim yapmanın terminolojik bir karar olabileceği ve sözcüğün kapsam ve yaygın kullanımına bakılacak olursa kafa karıştırıcı bir terminoloji seçimi olacağı görüşündedir.

Klitiklerin herhangi bir gramer kategorisine dâhil edilmesi sorunlarından birisi de anlamlandırılmayan birçok yapının klitik yapılar içerisine dâhil edilmesidir. Zwicky de *parçacık* olarak adlandırılan birçok ögenin klitik olarak ele alındığına dikkat çekmiştir (Zwicky 1985: 283).

17. yüzyıldan itibaren klitikler üzerine çalışmalar artmaya devam etmiş ve bu çalışmaların çoğunda klitiklerin ne olduğu, iki veya daha fazla dil ile yapılan karşılaştırmalar neticesinde hangi sınıflandırmalara tabii olduğu ve bu araştırmalar yapılırken klitiklerin semantik, fonolojik, morfolojik gibi birçok yönden yapısının değerlendirilmesine gidilerek tipolojik olarak da incelemeleri yapılmıştır. Anderson tarafından “klitiklerin koruyucu azizi” olarak tanımlanan ve klitiklerin sentaktik düzlemde ikincil pozisyonları için çalışma yapan Wackernagel (1892); klitiklerin cümledeki konumunun ilk sözcükten sonra yani ikinci pozisyonda ortaya çıkmasının, bağımsız bir vurgu eksikliğinden kaynaklandığını belirtmektedir, bu durumda klitikler fonolojik yapılardır ve kendi vurguları olmayan küçük sözcüklerdir (2005: 2).

Klitikler hakkında farklı diller üzerinde tipolojik araştırmalar ve klitik sistemleri üzerine çalışmalar mevcuttur. Bu alışmalar; klitiklerin eklerden veya bağımsız sözcüklerden ayıran özelliklerinin neler olduğu temel alınarak dil bilim literatüründe genel bir klitik konumunun ne olduğuna dair araştırmalara dayanır. Belirli bir dilin içerisinde bulunan lehçe ve ağızlarda bile değişebilen klitik sistemleri, özellikleri, tipolojileri, sentaktik konumları dolayısıyla dil bilimciler tarafından evrensel olarak klitik kavramını, özelliklerini ve tipolojisini tümevarımsal bir yöntemle formüle etmenin güç olduğu ortadadır.

Klitiklerin ekler ve sözcükler arasında bir yapı olması ve bazı yapılarda ya ek ya da sözcüklere dair özellikler taşıyabilmesi durumu, ekler ve sözcükler arasındaki benzerlikler ve farklılıkların ortaya konulmasına dair araştırma alanları ortaya çıkarmıştır. Zwicky (1985: 284), Klavans'ın (1982) belirttiği gibi klitiklerin ekler ve sözcüklerden ayırt edilmesi gerektiği düşüncesini aktarmaktadır.

Trask (1996: 46) klitik yapıların; sözcük ve ek arasında ara davranış sergileyen bir öge olduğunu, bağımsız bir sözcüğün fonolojik biçimine sahip fakat vurgulanamayan yapılar olduğunu ve ağırlayıcısıyla cümlede belirli bir konumu işgal eden yapılar olduğunu belirtir. İngilizce olumsuzluk eki *-n't*, Fransızca özne zamirleri *je, tu*, Türkçede ise *de* klitiğini örnek veren Trask (1996: 46-47), kendisinden sonra gelen ağırlayıcılara bağlı yapıların proklitik, kendisinden önceki ağırlayıcıya bağlı yapıların ise enklitik olduğunu belirtir.

Bir sentaktik konumda klitiklerin ikincil konumda zorunlu olarak yer alması eğiliminde olması durumundan ilk defa bahseden ve “Wackernagel Yasası” olarak bilinen yasadan da bahseden Trask (1996: 47), klitik tırmanışı ve klitik ikizleşmesini de ele almıştır. Mantıksal olarak bir alt kurucunun bileşeni olmasına rağmen, daha yüksek bir kurucuda açıkça görüldüğu durum *klitik tırmanışı*; aynı cümlede tam bir ad öbeğinin referansının da aynı olması durumu *klitik ikizleşmesidir* ve İspanyolca gibi dillerde sıklıkla görülmektedir (Trask 1996: 47).

Crystal klitiği; bir sözcüğe benzeyen fakat tek başına normal bir ifade olarak tek başına var olamayan, komşu bir sözcüğe yani ağırlayıcıya fonolojik olarak bağımlı olan bir terim olarak açıklanmaktadır ve Yunancadan geldiğini belirtir (2008: 80).

1.1. SENTAKTİK DÜZLEMDE KLİTİK YAPILAR VE KLİTİK TESTLERİ

Klitiklerin, ağırlayıcılarına bağlanma biçimlerine göre sentaktik bir yapıda pozisyonları değişmektedir. Değişen pozisyonları bakımından çeşitli adlandırmalara sahip klitikler ise enklitik, proklitik, endoklitik ve mezoklitiklerdir.

Enklitikler, kendisinden önce gelen ağırlayıcıya bağlanma eğiliminde ve kendisinden önce gelen ağırlayıcının sonunda olan yapılar; proklitikler, kendisinden sonra gelen ağırlayıcıya bağlanma eğilimindedir ve kendisinden sonra gelen ağırlayıcının başında yer alırlar.

Ağırlayıcısının kökünü ayıran ve eklerin arasına/içine giren ve parçalanamayan yapılar ise endoklitiktir. Mezoklitikler de endoklitiklere benzer özellikler taşır. Endoklitikler, kök veya gövdeyi bölebilirken; mezoklitikler, kök ve ekler arasına, ayırmadan girebilir.

Antik Yunancada ve diğer birçok dilde klitiklerin genellikle enklitik türünde olduğunu belirten Gerlach (2002: 2-3); enklitiklerin sol tarafında bulunan bir ağırlayıcısına yaslanmak zorunda olduğunu, proklitiklerin ise sağ tarafında bulunan bir ağırlayıcıya yaslanmak zorunda olduğunu belirtir.

Klitiklerin, ağırlayıcılarına bağlanma biçimlerine göre pozisyon olarak değişmeleri ve çeşitli adlandırmalara sahip olmaları dışında klitikler üzerine birtakım test çalışmaları yapılmıştır. Bu test çalışmalarının çoğunluğu klitikleri eklerden veya bağımsız sözcüklerden ayırma, farklılıklarını ortaya koyma, parçacıklarla ilişkisi ve bu iki ayrı kategoriden ayrılması konusuna neden olan çalışmalardır. Zwicky 1977’de, klitikleri bağımsız sözcüklerden ayırt etmek için birtakım testler ortaya koymuş, 1985’te bunları daha da genişleterek sunmuştur ve bu testlerden yola çıkarak “parçacıkların” birçoğunun

yalnızca basit sözcükler olduğunu ve kendilerine özgü dağılımları olan sözcükleri “parçacıklar” olarak ele almanın yanlış olduğunu ileri sürmüştür (1985: 283). Aynı zamanda klitikleştirme sürecinin sıradan bir sentaktik işlem veya sıradan sentaktik kurallarla aynı biçimcilikle tanımlanabilen ve etkileşime uğrayan yapılar olmadığına dikkat çeker (Zwicky 1985: 283-284). Testler üzerinde yaptığı gözlemlerde; klitiklerin eklerin bazı özelliklerine, özellikle çekim eklerinin özelliklerine ve sözcüklerle karşılaştırıldığında, sözcüklerdeki sentaktik öbeklerin bazı özelliklerine sahip olduğudur (Zwicky 1985: 286). Zwicky’nin testleri şu şekilde özetlenebilir (1985: 284- 289):

a) Fonolojik Testler: Zwicky, bağımsız sözcükler ile klitikler arasındaki ayrım için fonolojik testler olarak adlandırdığı testler üzerinden kurallar belirlemiştir. Klitikler bağımsız bir sözcükle fonolojik bir birim oluşturur. Klitik olmayan bazı sözcükler de birlikte bulunduğu veya bitişik olduğu sözcükle (İngilizcedeki edatlar ve onları takip eden ad öbekleri gibi) birlikte fonolojik birimler oluşturabilir. Bir [klitik + sözcük] ve [sözcük + sözcük] arasındaki fark, fonolojik sözcükler ve fonolojik öbeklerdir.

Fonolojik testlerin içerisinde *iç birleşimli biçim* ve *dış birleşimli biçim* kuralları mevcuttur. İç birleşimli biçim kuralından etkilenen ya da koşullanan unsur, bağımsız bir sözcük değil, klitik olmalıdır. Dış birleşimli biçim kuralından etkilenen ya da koşullanan unsur ise klitik değildir, bağımsız bir sözcük olmalıdır.

Bürünsel fonolojide sözcük/öbek alanlarında, birleşimli biçim parçasal özellikleri etkiler. Vurgu, ton, uzunluk gibi özellikleri atayan bürünsel fonoloji kuralları, fonolojik sözcükler ve fonolojik öbekler arasındaki ayrıma duyarlı olabilir. Vurgu, ton, uzunluk gibi özellikler atanılması açısından fonolojik sözcüğe ait olduğu düşünülürse, klitik olmalıdır. Bir unsur bu amaçlar dolayısıyla fonolojik bir öbeğe ait sayılırsa, bağımsız bir sözcük olmalıdır.

Parçasal fonolojide sözcük/öbek alanlarında, parçasal özellikleri etkileyen (ünlü uyumu gibi) unsurlar, bu tür kurallar amacıyla fonolojik bir sözcüğe ait sayılıyorsa, klitik olmalıdır. Fakat bir unsur, bu amaçlar için fonolojik bir öbeğe ait sayılıyorsa bağımsız bir sözcük olmalıdır.

b) Vurgu Testleri: Klitikler vurgulu bir şekilde bağımlıyken, tam sözcükler ise vurgulu olarak bağımsızdır. Yani kendine özgü vurgusu olmayan bir unsur klitik olabilirken, öbekte veya tümcede vurgu taşıyabilen bir unsur sözcük olmalıdır.

Zwicky, sadece bu test üzerinden yapılan genel bir kanının, doğru sonuca götürmeyeceğini belirtir. Bunun sebebi; bazı dillerde bulunan klitiklerin, vurgulu olmaya izin vermesidir. Bağımsız birçok sözcük de vurgu olmadan var olabilmektedir. Örneğin İngilizcedeki edatlar ve belirleyiciler (determiners) gibi.

c) Klitikler ve Çekim Ekleri Arasındaki Benzerlikleri Kullanan Testler: Klitikler eklere – özellikle çekim eklerine- benzemektedir. Klitikler ve çekim ekleri arasındaki benzerliklerden yola çıkarak uygulanan testler şunlardır:

Bağlama: Bir unsur başka bir unsura bağlıysa ve tam olarak ayrı durumda oluşamıyorsa bu klitik olmalıdır. Eğer serbest konumdaysa ve tam olarak ayrı bir durumdaysa, bağımsız olmalıdır.

Yani morfolojik ögeler tek başına görünebilirken, sözcükler ve sözcük öbekleri bir grup biçiminde görünebilir.

Kapalılık: Bazı çekim ekleri, çoğunlukla sözcüğün sonuna gelme eğiliminde olan eklerdir. Bunun yanı sıra klitikler de sözcüğün sonuna bağlanma eğilimindedir. Zwicky, daha fazla eklenmeye ve klitikleştirmeye birleşmelerini kapatan bir unsur, klitik olmalıdır, görüşündedir.

Yapı: Çekim ekleri köklerle ve tam sözcüklerle birleşirken; sözcükler, sözcükler ya da öbeklerle (tamlamalar gibi) birleşirler. Bir unsurun dağılımı, tek sözcükle birleşebilirse bu klitiktir. Bir ögenin dağılımı çok sözcüklü ifadelerle birleşebilirse, bu tam bir sözcük olmalıdır. Yani bir öge (çekim ekleri gibi) tek bir sözcükle var olabiliyorsa klitik olmalıdır; fakat bir unsur birden fazla sözcükle birleşebilirse ve tamlamalar gibi öbekler

oluşturabilirse ve bu öbekler dolayısıyla sentaktik bir yapı meydana getiriyorsa, bu bağımsız bir sözcük olmalıdır.

Sıralama: Bitişik morfemlere göre sıralanmış bir unsur klitik veya ek olmalıdır. Bitişik sözcüklere göre serbest sıralama sergileyen bir unsur kesinlikle bağımsız bir sözcüktür. Fakat klitikler bazen birbirlerine göre sıralama özgürlüğü sergileyebilirler.

Bir cümle içerisinde sözcükler veya sözcük öbekleri, cümle sıralamasında yer değiştirebilir ve buna müsaittir. Klitikler, bağlı bulunduğu ağırlayıcısına göre veya ekler bağlı bulunduğu morfemlere göre cümle sıralamasında yer değiştiremez.

Dağılım: Eklerin dağılımlarını yöneten genellikle tek bir ilke mevcut olduğunu belirten Zwicky, İngilizcede bulunan *-ness* eki sıfatlarla, *-ing* eki ise fiillerle birleştiğine dair örnek verir. Sözcüklerin ise birden çok dağılım prensipleri mevcuttur. (İngilizcede *watch* “izlemek” fiili için birleşim olasılıkları fazladır.) Klitikler de bu bakımdan ekler gibi davranış sergilerler. Yani klitikler; bir cümlenin baş fiiliyle, bir cümlenin ilk bileşeniyle, bir cümlenin ilk sözcüğüyle birleşme gibi kurallarla tanımlanabilen dağılımlara veya ad öbeğiyle birleşebilen dağılımlara sahiptir. Bu açıdan bu dağılımlara sahip olan bir öge muhtemelen klitik ya da ektir. Karmaşık dağılıma sahip olan yapılar ise bağımsız bir sözcük olmalıdır.

Karmaşıklık: Sözcükler morfolojik olarak karmaşıktır ve iki ya da daha fazla morfemden oluşabilmektedir. Bu bakımdan çoğunlukla morfolojik olarak karmaşıktır. Klitikler veya ekler ise daha az morfemden oluşmaktadır. Morfolojik olarak karmaşık bir öge bağımsız bir sözcük olmalıdır.

d) Sentaktik Testler: Bir sözcük, sentaktik bir unsur olarak hizmet edebilir ve sentaktik süreçlere maruz kalabilir. Klitikler ise yalnızca sözcüğe benzer bileşenin bir parçasıdır ve bu sentaktik süreçlere bağımsızlık kazanmalıdır. [sözcük + klitik] ve [sözcük + sözcük] arasında ayırım yapmak için birkaç test mevcuttur:

Silme: Sözcüklerin tamamı uygun durumlarda bu tür silme süreçlerine maruz kalabilir. [sözcük + klitik] birleşiminde, X+Y birleşiminde X veya Y silinebilirse, X ve Y'nin sözcük olma ihtimali vardır. Burada bahsedilen silme biçimi, serbest bir silme değildir. Klitik olan ögeler; cümlede diğer unsurlarla anaforik bir bağlantı içermeyen bir silinmeye uğrayabilirler.

Yer Değiştirme: Sözcükler yer değiştirmeye uygun yapılardır; fakat [sözcük + klitik] birleşiminde, X+Y birleşiminde, eğer X veya Y yer değiştirebilirse bu klitik olmalıdır, yer değiştiremezse klitik değildir.

Hareket: X+Y birleşiminde, eğer X veya Y herhangi biri diğeri olmadan hareket edebiliyorsa, bu sözcük olmalıdır. Fakat [sözcük + klitik] birleşimindeki ağırlayıcısına bağlı klitik yapılarının hiçbiri hareket edemeyen yapılardır.

Zwicky (1985: 289), klitiklerin çekim eklerinden veya bağımsız sözcüklerden daha belirgin olduğunu ifade eder. Ona göre cümledeki konumu belirsiz olan bir ögenin bağımsız bir sözcük olması daha ihtimaldir. Onun dışında diğer ihtimal bir çekim eki olması ve en az olasılık ise bir klitik olmasıdır.

1.2. KLİTİK TİPOLOJİLERİ VE KLİTİKLERİN EK VE SÖZCÜKLERLE İLİŞKİSİ

Çeşitli diller üzerinde klitiklerin tipolojik özellikleri verilmeye çalışılmıştır. Bu tipolojik özellikler verilirken klitiklerin vurgusuz olmaları, pozisyon olarak bulunduğu konular, ağırlayıcılarına eklenme biçimleri ve ağırlayıcıyla birlikte sentaktik olarak bulunduğu yapıya kattığı işlev ve anlamlar, kalıplaşma eğilimi vb. özellikler araştırmacılar tarafından incelenmiştir. Bu tür özelliklerin dışında klitiklerin eklerden, bağımsız sözcüklerden ve edatlardan farkının ne olduğu ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Fonolojik olarak klitikler, bulunduğu yapıda bir başka ağırlayıcıya (bağımsız sözcükler) bağlanma eğilimindedir. Bu yüzden sentaktik bir düzlemde tek başına var olamamaktadırlar ve dolayısıyla bu ve

bunun gibi birçok sorgulama üzerinden klitiklerin ek, bağımsız sözcük ve edatlardan farkları inceleme konusu olmuştur.

1.2.1. Zwicky'nin Klitik Tipolojisi

Zwicky (1977) klitikleri; *simple clitic* “basit klitik”, *special clitic* “özel klitik” ve *bound word* “bağımsız sözcük” olarak kategorileştirmiştir. Basit klitik; fonolojik olarak zayıf ve indirgenebilen, vurgusuz bağımsız bir biçim birimdir (Zwicky 1977: 5). Bu biçimlerde indirgenebilen veya kısaltılabilen sözcükler, kısaltılmadan veya indirgenmeden önceki biçimleriyle aynı anlama sahiptir ve başka bir sözcüğe fonolojik olarak bağımlıdır.

(a) *She met him.*

Tam biçimi: [*Met him*]

Klitik biçimi: [*Metim*] (Spencer ve Luis 2012: 55)

“O, onunla tanıştı.”

İngilizcede kişi zamirleri ve kısaltılmış yardımcı fiiller basit klitiklere örnek gösterilebilir. (a)'da nesne zamiri; kendisinden önce gelen sözcüğe bağlanmış ve tam biçiminden klitik biçimiyle vurgusuz olarak yüzeye çıkmıştır:

En uygun klitik anlamını, bir unsurun klitik olmayan alternatif biçimlerinin varlığından veya yokluğundan bağımsız olan bir anlam olarak gören Anderson (2005: 23); Zwicky'nin (1977) *basit klitik* terimini, fonolojik olan bir ögeye atıfta bulunmak için kullanılması gerektiğini belirterek, kitabında *fonolojik klitik* tanımını kullanmıştır. Anderson'a (2005: 23) göre fonolojik klitik, sözcük düzeyinde bürünsel yapıdan yoksun olmasından dolayı fonolojik biçimi eksik olan bir dilsel unsurdur.

Özel klitikler; vurgusuz, bağlı bir biçimin, aynı bilişsel anlama ve benzer fonolojik yapıya sahip, vurgulu serbest biçimin bir varyantı gibi davranan (Zwicky 1977: 3) biçimlerdir. Özel klitikler ve tam biçimleri arasında fonolojik bir ilişki mevcuttur. Spencer ve Luis (2012: 42); klitiklerin fonolojik olarak türetilmiş biçimlerinin dışında sözlüksel olarak en

iyi biçimde görünmelerine rağmen, tam biçimlere fonolojik olarak benzerlikler taşıdığını belirtmektedirler. Basit klitikler gibi vurgusuz ve tam bir sözcüğe bürünsel olarak bağlandıkları düşünülür. Spencer ve Luis, Zwicky'nin klitik tipolojisindeki şu iki özelliğe dikkat çeker: (1) Klitiklerin sentaktik dağılımı, (2) Tam biçimdeki karşılığı ile klitiğin kendisi arasındaki ilişki” (2012: 43).

Anderson (2005: 31) özel klitikleri *morfosentaktik klitik* olarak değerlendirmiştir ve morfosentaktik klitikleri; tümcenin ya da öbeğin diğer unsurlarına göre konumu, dilde serbest unsurların bağımsız olarak hareket eden sentakstan ayrı, çeşitli ilkeleri takip eden bir dilsel öge olarak tanımlamaktadır.

Bağlı sözcük; daima bağlı ve vurgusuz bir biçim birimin, çeşitli morfosentaktik kategorilerdeki sözcüklerle ilişkilendirilebilmeleri açısından sentaktik olarak serbest dağılımda olan biçimlerdir. Bağlı bir sözcük, bir başka sözcüğe fonolojik olarak eklendiğinde, tüm cümleyle semantik olarak ilişkilidir. Bağlı sözcükler, çekim eklerinin sonrasında, sözcüğün tam sonunda yer alırlar ve buna eğilimlidir (Zwicky 1977: 6).

Anderson, Zwicky'nin bu ayrımlarını eleştirmiştir ve bağlı sözcükleri hem basit klitiklerden hem de özel klitiklerden ayırmak için bütün bu özelliklerin değişmesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre söz konusu biçim, aynı sözlüksel ögenin başka bir biçimiyle dönüşümlü olarak yer alamaz (Anderson 2005: 11).

1.2.2. Zwicky ve Pullum'un Basit Klitik ve Ek Ayrımı

Bir sözcüğün klitiklerle birleşebilmesini, o sözcüğün sentaktik yapıda tam biçimiyle ortaya çıkabilmesine bağlayan Zwicky ve Pullum (1983: 503-504); basit klitikler ve ekler arasındaki farkları şu şekilde açıklamışlardır:

- A. Ekler, köklerine göre yüksek derecede seçimlilik sergilerken; klitikler, ağırlayıcılarına göre düşük derecede seçimlilik sergileyebilirler.

Zwicky ve Pullum (1983) kriterlerinde A kriterine göre ekler, belirli unsurlara göre (ad, fiil, sıfat gibi) seçimlilik gösterirler. Klitikler ise yalnızca ağırlayıcılarına bağı olarak hareket edebilirler ve bundan dolayı her türlü unsura eklenebilirler.

Bu görüşler, bir klitik özelliği için evrensel olarak geçerli olmayabilir; birçok dilde tam olarak karşılığını bulmak zorlaşabilirken, yine birçok dilde de karşılığı bulunabilir. Yani, bir dilde klitikler ağırlayıcılarına bağı olarak düşük seçimlilik yerine yüksek derecede seçimlilik gösterebilir. Buna karşın ekler de aynı şekilde, eklendiği sözcüklere düşük derecede seçimlilik gösterebilir.

B. Kombinasyon dizilerindeki isteğe bağı boşluklar, klitik gruplarının birleşiminden ziyade eklenen sözcüklerin özelliğidir.

B kriterine göre isteğe bağı boşluklar, klitik ve ağırlayıcı dizilerinden ziyade eklenen sözcüklerde görülmektedir. Yani, klitik gruplarında isteğe bağı boşluklar bulunmamaktadır. Sentaktik yapı, ağırlayıcının fonolojik özellikleri, ağırlayıcının kategorisi ve cümle vurgusu gibi bu gruplar için birçok genel koşul önerilmiştir; ancak tek bir ağırlayıcı-klitik birleşiminin meydana gelmemesi söz konusu değildir. Çekim paradigmalarında ise isteğe bağı boşluklar ortaya çıkabilmektedir.

C. Morfofonolojik yapılar, klitik gruplarından ziyade eklenen sözcüklerin karakteristik özelliğidir.

C kriterinde; ağırlayıcı ve klitik birleşmelerinde beklenmedik bir morfofonolojik yapı özelliğiyle karşılaşılmaz. Bu durum eklenmiş sözcüklerde meydana gelir. Ağırlayıcı, bu klitiklerden etkilenmemektedir. Yani klitiklerin kendileri, ağırlayıcılarının fonolojik ve morfolojik özelliklerine atıfta bulunan alomorflara sahip olabilir; fakat ağırlayıcı, bu klitiklerden etkilenmemektedir. Çekim yapıları için ise bu morfofonolojik yapılar yaygındır.

D. Semantik yapılar ait özellikler, klitik birleşiminden ziyade eklenen sözcüklerin karakteristik özelliğidir.

D kriterinde; semantik yapılar klitik birleşiminden ziyade eklerle ilgilidir. Klitiklerin cümleye anlam olarak katkısı kesindir. Çekimli biçimler kısmen kendine özgü semantik özellikler gösterebilir.

E. Sentaktik kurallar, eklenen sözcükleri etkileyebilir; ancak klitik gruplarını etkileyemez.

E kriterine göre, sentaktik kurallar klitik birleşimini etkilemez; ancak eklenen sözcükler etkilenebilir (Zwicky ve Pullum 1983: 506).

Yani eklerin, eklendiği sözcüğe bağı, klitikler gibi değildir. Klitikler hemen hemen her kategorisel unsurla (adlar, sıfatlar, fiiller vb.) birlikte var olabilirken ekler yalnızca eklendiği sözcükle ilgilidir.

F. Klitikler, mevcut olarak daha önce klitik içeren bir yapıya eklenebilirken, ekler bunu yapamaz.

F kriterine göre; klitikler, mevcut olarak daha önce klitik eklenmiş bir yapıya eklenebilirken, ekler bunu yapamaz. Yani aynı işlevde bulunan birden çok klitik üst üste gelebilir fakat ekler bu duruma izin vermez.

1.2.3. Klavans'ın Tipolojisi

“Parameter 1”, “Parameter 2”, “Parameter 3” olarak adlandırılan üç ayrı parametre üzerinden klitik açıklamalarında bulunan Judith Klavans (1985), klitik ayrımları noktasında en sistematik ayrımları yapan kişidir. Bu parametreler, klitiklerin ağırlayıcısına göre konumu, dağılımı ve bağlanma biçimleriyle ilgilidir. Klavans’a göre bir klitik ve bir eki arasındaki ayrımlarda, klitiklerin çoğunlukla ağırlayıcı konusunda

seçici olmasının azlığıdır. Klavans'ın (1985: 97-98) klitikler üzerindeki parametlerinin içeriği şu şekildedir:

1. Parametre “Baskınlık”: Başında/ Sonunda

P1 olarak da anılan bu parametre, belirli bir öbek tarafından yönetilen bir klitiğin başına veya son bileşenine bağlanma olasılığıdır.

2. Parametre “Öncelik”: Önce/Sonra

Bir klitiğin P1 tarafından seçilen ağırlayıcıdan önce veya sonra gelme durumunu belirtir. Yani sentaktik yapının önünde veya sonunda olabilir.

3. Parametre “Ses Bilgisel Bağlantı”: Proklitik/Enklitik

Üçüncü parametre fonolojik olarak bağlanmanın yönünü belirtir ve bu klitiğin kendisinin bir özelliğidir. P2 için sonra değeri enklitiktir, önce değeri ise proklitiktir.

Klavans'ın tipolojisine göre; ağırlayıcısının sonuna bağlanan klitikler enklitik, ağırlayıcının önüne bağlanan klitikler proklitiktir. Fakat bu parametre, Wackernagel Yasası'nda, klitiklerin ikincil pozisyonda olmadığı dillerde geçerli olmamaktadır.

1.2.4. Klitik Yapıların Eklerle ve Sözcüklerle İlişkisi

Erdal, klitiklerin tanımını bağımsız bir sözcük ile fonolojik bir birim oluşturan fakat morfolojik bir birim olmayan, anlam taşıyan bir unsur olarak ifade etmiştir (2000: 41). Klitiklerin fonolojik düzeyde ekler olarak, morfolojik düzeyde ise sözcükler olarak kabul edilebilir olduğunu belirtir. Bu klitikler olmadan, morfolojik olarak iyi biçimlendirilmiş ağırlayıcılarına bürünsel olarak bağlı olduklarını ve pozisyonlarının sentaktik olarak algılanması uygun olsa bile öncelikle fonolojik yollarla tespit edilebileceğini belirtir.

Klitiklerin, eklendiği sözcükle fonolojik alanını oluştururken aslında sentaktik alanının daha geniş olduğunu ifade etmiştir (2000: 41).

Erdal (2000: 41), ekler ve klitikler arasındaki ayrımları şu maddelerle ifade etmiştir:

- a) Ekler, bağlanacakları sözcükle yüksek derecede seçiciliğe sahiptir, belirli sözcük sınıflarının köklerine bağlanırlar. Klitikler ise birçok türe ait kategoriye bağlanabilir ve bu aşamada gramatikal profili veya sentaktik işlevleri arasında çok az ilgisi mevcuttur.
- b) Kökler ve ekler arasında sözcük boşlukları yoktur; fakat klitikler ve ağırlayıcılar arasına belirli sözcükler girebilir.
- c) Klitiklerin, eklerin köklerine bağlanması durumunda olduğu gibi ağırlayıcılarına aynı iç morfofonemik unsurlarla bağlanmazlar, sonraki genellikle düzensizlikler gösterir.
- d) Ekler normal sözcük vurgusu taşıyabilirken, klitikler asla taşımaz.
- e) Klitikler önceden klitik içeren bir unsura eklenebilirler; ancak ekler bunu yapamaz.
- f) Klitikler sözcük sınıflarına atanabilirler; çoğu teoriye göre ekler bunu yapamaz.

Erdal (2000: 41-42), klitikler ve sözcükler arasındaki ayrımları ise şu maddelerle açıklamıştır:

- A) Klitikler kendine özgü gramer kurallarından dolayı vurgu taşımazlar; sözcükler ise bazı kullanımlarda vurgulu bir heceye sahiptir. Birçok sözcük fonolojik bir öbeğe girince vurgusunu kaybeder; ancak klitikler hiçbir koşulda vurgulanmaz.
- B) Ağırlayıcılarıyla ve kendi aralarında katı bir sisteme sahipken sözcükler, konuşurun sözcük sıralaması bakımından daima bir dereceye kadar serbest yapılara sahiptir.

C) Sentaktik işlemler, uyum ve yönetme dâhil, ek almış sözcükleri etkileyebilir; ancak klitik grupları etkileyemez. Klitikler yalnızca kendilerini etkileyebilirler. Klitikleştirme işlemlerinden önce gelirler ve onları takip edemezler.

“Basit bir klitik teori” olduğunu belirterek bir klitik teorisi ortaya koyan, eklerin ve klitiklerin morfosentaktik olarak ayırt edebileceği görüşünde olan Erguvanlı-Taylan’ın (2001: 35) klitik teorisinin özellikleri şunlardır:

1. Ekler yalnızca kendi tümleyicileri tarafından bir ağırlayıcıya sahipken klitikler tümleyicileri dışındaki diğer biçimler tarafından yönetilir.
2. Türkçede bulunan yardımcı fiil *-i*; uyum biçimleri $-(y)Xm$, $-sXn$, $-(y)Xz$, $-sXnXz$ (*-lAr* hariç); soru biçimi mX çekim klitikleridir. mX bir klitik tarafından ağırlayıcıya sahip olmayabilir veya yönetilmeyebilir.
3. Klitik uyum biçimleri ağırlayıcıya sahip olmayabilir veya yönetilmeyebilir.
4. Uyum özellikleri “last/highest tense” biçimleriyle kontrol edilmelidir.

Erdal (2004: 342), klitikleri “parçacıklar” olarak değerlendirmektedir ve bu klitik parçacıkların, eklerle birlikte aralarında bir fonolojik bağlanma söz konusu olduğunu ifade eder. Eklerle aralarındaki farkın, eklerin dar sözcük sınıflarına ait dizilere eklenmesi olduğunu belirterek klitik parçacıklarının çoğunlukla geniş kapsama sahip olduklarını, tüm sözcükleri ve hatta öbekleri de kapsayabilme özelliklerine sahip olduklarına işaret eder. Edatlar ise kapsamlarını yönetebilme özelliğine sahiptir ancak parçacıklar kapsamları yönetebilme özelliğine sahip değildir, bağlanma eğilimindedir.

1.3. TÜRKÇEDE BULUNAN KLİTİKLER

Türkçede klitikler daha çok edatlar (pekiştirme veya kuvvetlendirme edatları gibi), bağlaçlar gibi başlıklar altında bulunup bu kavramların içerisine dâhil edilerek

değerlendirilmiştir. Kategorisinin belirlenemediği yapıların da klitiklerin içerisine dâhil edildiği durumlar olmaktadır. Türkçe klitiklerin tam olarak hangi yapılar olduğu, hangi özellikler taşıdığı belirlenememesi de bu gibi sorunlara yol açmaktadır. Bu yüzden farklı adlandırmalarla Türk literatüründe karşımıza çıkabilmektedir.

Uzun, klitik için *kaynaşık* terimini kullanmıştır ve klitikleşme sürecini de *kaynaşma* olarak ele almıştır (2006: 71). Türkçede *i-* eyleminin, kendinden önceki sözcüğe eklenmekte olduğunu, ve böylelikle kaynaşık bir duruma geldiğini belirterek örnekler verir: *gelir idi* > *gelirdi*, *geliyor imiş* > *geliyormuş*, *akacak ise* > *akacaksa* (2006: 71). Yine *i-* eylemi, kendisinden önceki sözcüğe eklendikten sonra kökünde bulunan /i/ sesi düşerek /y/ sesine yükselmektedir: *gelmeli idi* > *gelmeliydi*, *alsa idi* > *alsaydı*, *otura idik* > *oturaydık* (Uzun 2006: 71).

Uzun, klitiklerin ağırlayıcısının konumuna göre enklitik ve proklitik olarak ikiye ayrıldığını açıklar: “Kaynaşmalar sözcük kimliğini yitiren öge ile bu etkileşime yol açan sözcüğün birbirine olan önce gelme ve sonra gelme konumuna göre ikiye ayrılır. Sözcüklerin kendisinden önce gelen sözcüklere eklendiği kaynaşmalara sona-kaynaşma; sözcüklerin, kendisinden sonra gelen sözcüklere eklendiği kaynaşmalara da öne-kaynaşma denir” (Uzun 2006: 71).

i- eylemi ve *ile* edatı seçimli bir kaynaşık özellik sergilerken; *da* bağlacı ve *mI/mU* soru sözcüğü, yazım kuralı gereği ayrı yazılan biçimler olsa dahi kendisinden önceki ağırlayıcıya kaynaşması zorunlu bir durum olarak belirtir (Uzun 2006: 72-73).

Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde enklitik için *sonasığınık*, proklitik için de *önesiğınık* terimlerini kullanmıştır. Önesiğınık yani proklitiği vurgusuz ve kendisinden sonraki unsurla vurgu oluşturan; sonasığınık yani enklitiği vurgusuz ve kendisinden önceki unsurla vurgu oluşturan olarak tanımlamıştır (2002: 154, 178).

Dilbilim Sözlüğü'nde ise klitik kavramı için *biçimce* kullanılmıştır ve özellikle fonolojik bakımdan sözcüğe benzer, bağımlı biçim birimle ortak özelliklere sahip ve tek başına var

olmayan bir yapı olarak belirtilir. Proklitik veya önbiçimce sözcüğün önüne; enklitik veya artbiçimce ise sözcüğün sonuna eklenmektedir (İmer vd. 2011: 32, 53). Ayrıca soru yapısı *mI* ve *dA* bağlacının enklitik olduğu belirtilmiştir.

Demirci, “Enklitik” alt başlığında klitiklerin tam olarak kategorisini belirleyemediğini ve eklerle ve köklerle ortak özellikleri olan ve her ikisi gibi davranış gösteren unsurlar olarak açıklar (2017: 145). Dolayısıyla bu yapıların “ara bir tür” olduğunu, Türkçede *dA*, *mI*, *ise*, *ile* gibi bazı unsurların bazen ek gibi bazen de kök olarak davranış sergilediklerini belirten Demirci (2017: 145), sınıflandırmanın sözcük gruplarına göre zor olduğunu ifade eder ve dillerdeki morfolojik kurallara göre klitiklerin zamanla değişimini ek olarak bitirmesi bekleneceğini belirtir.

Kornfilt (1977: 435-441); Türkçedeki klitik türlerini altı bölüme ayırmıştır. Kopulanın çekimli biçimlerinin, yüklem ögelerine göre (adlar, sıfatlar vb.) klitikleştirildiğini belirten Kornfilt (1977: 435-436), bu klitiklerin ağırlayıcılarına göre artlık-önlük uyumlarına göre hareket ettiğini, vurgusuz yapılar olduğunu ve vurguyu kendilerinden önceki heceye attığını belirtir:

(a) *Hasan dün hasta-y-dı*

“Hasan was sick yesterday”

(b) *Hasan dekan yardımcı-sı-y-mış*

“They say that Hasan is Assistant Dean”

Bazı basit bitimli fiillerde özne uyum eklerinin (belirli geçmiş zaman ve koşul dışında, zaman/ görünüş için işaretlenen tüm biçimlerde) ünlü uyumu ve sözcük vurgusu bakımından çekimli kopula biçimleriyle aynı özelliklere sahip olduğunu ve bundan dolayı ayrı bir klitik sınıfı olarak görülebileceğini ifade eden Kornfilt (1977: 436-439), ayrıca cümle parçacıklarında koşul eki *-sA*’nın aslında kopulayla birlikte ağırlayıcısıyla hareket ederek klitikleştiğini belirtmiştir. Diğer klitikler ise koşul *-sA*, epistemik kopula *-Dir* ve

soru biçimi *mI*'dir. *mI*'nin ayrıca soru odak parçacığı olarak tüm cümleyi kapsadığı kullanımının olduğunu belirtmiştir. Klitik statüsünün tartışmalı olduğu olumsuzluk eki *-mA*'nın da klitik olarak adlandırılmasının hiçbir nedeni olmadığını belirtmiştir. Bunun yanında olumsuz kopula *değil*'in de vurgu taşıyabildiğinden ve kendinden öncekiyle uyumuna uğramadığından klitik olmadığını ifade etmiştir.

Cümle bağlacı *dA* ve *-ki*'yi de klitik olarak belirten Kornfilt (1997: 439-440), *-ki*'nin klitik olmasının tartışmalı olduğunu belirtmiştir. Türkçede anaforik klitik olmadığını; ama aitlik eki *-ki* morfeminin artlık-önlük, düzlük-yuvarlaklık uyumlarına uğramaması, bağımsız bir sözcük gibi davranması ve diğer klitiklerden farklı bir klitik tür olarak "anaforik" olarak incelemeyi önermiştir.

Diğer klitik birliktelik (comitative) eki *ile*, kendisinden önceki gövdeye klitikleşen görünümü vardır. Zarf fiil eki *-(y)ken*, klitikleştiği kök ile artlık-önlük gibi uyumlara uğramaması açısından diğer klitiklerden farklı olduğunu belirtmiştir. Klitik olarak diğer iki unsur ise *-CA* ve genişletilmiş hâli *-CAsInA* ve *-leyin*'dir. Kornfilt; bu eklerin hiçbirinin vurgu taşımadığını ve gerçek klitikler olarak düşünmek için çok az neden olduğunu belirtmiştir. Tam ve bağımsız olarak anlamlarının olmadığını ve bu nedenle de sözcük vurgusu bakımından istisnai yapım ekleri olarak incelemenin daha uygun olduğunu ifade eder (Kornfilt, 1977: 440-441).

Türkçede hangi morfemlerin veya hangi yapıların klitik olduğuna ve bu klitiklerin hangi sınıflandırmalar içerisinde olduğuna dair araştırmacıların incelemeleri olmuştur. Türkçede bulunan klitikleri Erdal (2000: 42- 45) altı gruba ayırmıştır:

1. Bağlı olduğu tümceye eklenen zaman bağlacı "*(y)ken*"¹:

"*Müdür tatilde-yken kimse bir şey yapmıyor.*"

¹ Klitiklerin işaretlemelerini yazarın kullandığı biçimiyle verdik.

Erdal, bu cümlede bulunan $-(yken)$ 'in, sentaktik kapsamında ağırlayıcı veya yöneten bir sözcük değil, “*Müdür tatilde*” önermesi olduğunu belirtir.

2. Edat (Postposition) görevi olan iki klitik “ $-(y)lA$ ve DXr ”:

$-(y)lA$ ad tamlamalarını sıralayan bir bağlaç işlevindedir ve kişi ve işaret zamirlerinin ilgi durumu işaretleyicisini yönetir ve bu sebeple durum eklerinden farklılık gösterir. $-DXr$, *çoktandır*, *üç gecedir* gibi edat olarak zamana atıfta bulunan anlamlara sahip çeşitli işlevler taşımaktadır.

3. Epistemik parçacık “ $-(y)mXş$ ve DXr ”:

$-(y)mXş$ ve $-DXr$, çekimsiz olmada ve bağlı oldukları tümceleri takip etmede tıpkı $-(y)ken$ gibi davranış sergilerlerken; ünlü uyumu ve bükümsüz seste ağırlayıcıya ait sözcüğe katılma kısmında farklıdır. Erdal, $-(y)mXş$ klitiğinin kapsamını herhangi bir cümle olarak belirtir ve üçüncü tekil emir çekiminde kullanıldığına dair bilgilere sahip olduğunu ifade eder. $-DXr$ klitiğine eklenen $-(y)mXş$ klitiğinin üçüncü kişide daha çok bulunmasının, anlamsal veya pragmatik bir içerikten kaynaklandığını, dolayısıyla kopula işleviyle ilgisi olmadığını ve iki klitiğin de bir paradigmanın zıt üyeleri olduğunu belirtir.

4. Vurgulayıcı/ Pekiştirici Unsurlar “ mI (soru ifadesi), dA , DIr , $(y)sA$ ”:

mX soru klitiğinin ve dA klitiğinin çekimsiz unsurlar olduğunu belirten Erdal; dA klitiğinin ses asimilasyonuna uğramadığını belirtir ve bu konuda aynı görüşte olan Ergin (2013: 360), Gencan (1979: 460) gibi Türk araştırmacılara da atıfta bulunur. Birçok yönden dA klitiğine benzeyen *bile* klitiğinin ise artlık-önlük uyumuna girmediği için araştırmacılar tarafından klitik olarak kabul edilmediğini ifade eden Erdal; *bile* klitiğinin bürünsel olarak önceki sözcüğe bağlandığını ve bazı koşullardaki dağılımında bir klitik gibi davranış sergilediğini belirtir. $-DXr$ klitiğinin öne vurgulayıcı/pekiştirici bir unsur olarak işlev gördüğünü de belirtir: “Bir gürültüdür koptu”. $-(y)sA$ klitiğinin bazen *ise* olarak kullanılan biçimleri olduğunu ifade eder.

5. Zamir klitikleri “-(y)Xm, -sXn, -(y)Xz, -sXnXz”:

Erdal, zamir özneleri olarak nitelendirir ve özne uyum ekleri olmadığı veya ünlü kümelerini parçalayan damaksıl yarı ünlü de değildir. Bu zamirlerin bir kısmı hariç hiç eklenmezler ve ağırlayıcı ünsüzle bitiyorsa silinirler. Ayrıca yüklem olarak da karşımıza çıkarlar: “*Hastasın*”.

6. İki kopula biçimi “(y)DI+, (y)sA+”:

-(y)DX ve -(y)sA klitikleri özneye atıfta bulunarak çekimlenirler. -(y)DX; bitmiş, süreklilik ya da yakın gelecek ifadesi gibi görünüşsel işaretleyicilere sahiptir ve bu cümleleri önceliğe aktarır. -(y)sA kopulanın koşullu biçimidir, herhangi bir cümleye eklenebilir ve ünsüzlerle biten bir ağırlayıcıdan sonra diğer bir varyantı, koşul ekiyle birlikte yani eş seslidir. Erdal, bu iki yapının da karıştırılmaması gerektiğini önerir.

Bir diğer çalışmasında Erdal (2004: 342); klitikleri “Parçacıklar” olarak nitelendirmiştir ve parçacıkları; dil bilgisel kategori işaretleyicilerine sahip olmayan, zayıf veya leksikal olmayan bağımsız unsurlar olarak ifade etmiştir. Çekim yapmadıklarını fakat diğer sözcüklerin çekimli biçimlerinden sonra geldikleri durumların mevcut olduğunu belirtir. Parçacıkların kapsam ve pozisyona göre sınıflandırılabilceğini ve “parçacık” kavramının herhangi bir sentaktik görev tarafından değil, diğer sözcüklere bürünsel ya da sözcük sıralamasına bağlı olarak tanımlandığını ifade eder. Ayrıca parçacıkların bağlantı kurma veya diğer görevleri yerine getirme görevinde olduklarını açıklayan Erdal (2004: 342); *yme* klitiği ile *birök* klitiğinin unsurlarının yan tümce başlatma davranışı gösterdiklerinden dolayı “parçacık” ve “bağlaç” kavramı arasındaki sınırlarının belirsiz olduğunu belirtir. Erdal (2004: 343-351), Eski Türkçedeki klitikleri şu şekilde sınıflandırmıştır:

Eski Türkçede Klitikler	
1. Pekiştirme Parçacıkları	<i>ayi, çaķ, ı/i, eņ, idi, -ken/-ķan, ķodi, mat -mAzķAn, neñ, ok/ök ve soka.</i>
2. Bağlayıcı- Olumsuzlayıcı Parçacıklar	<i>birök, erser, ma/me, yme (yime, yeme) ve takı.</i>
3. Epistemik Parçacıklar	<i>mU, ärin, äрки, -ğU / ğU ve -(y)lA.</i>
4. İstek Parçacıkları	<i>-gIl, -U ve şU.</i>

Tablo 1. Erdal (2004: 343-351) tarafından Eski Türkçedeki klitiklerin sınıflandırması

Ercilasun, *lA* için Türkçe olarak “eklenti” kavramını önermiştir (2008: 40). Ercilasun, tarafından verilen pekiştirme enklitiklerin özellikleri şu şekilde özetlenebilir: Pekiştirme enklitikleri; her türdeki sözcükten sonra gelebilir, vurgusuzdurlar, sözcük gruplarını ve cümleyi de kapsayabilir, eklerden önce, sonra veya kendisinden sonra klitik gelebilir. Gramerleşme, ekleşme ve kalıplaşma özelliklerine sahiptir, yeni sözcükler oluşturabilirler ve cümlede kullanılmadıkları zaman, genellikle ağırlayıcıdan bir şey eksilmez (2008: 43).

Lewis; klitikleri, “enklitik ekler” ve “enclitic sözcükler” başlıkları altında incelemiştir (2000: 21-22). Enklitik eklerinin asla vurgu taşımadıklarını ama vurguyu kendilerinden önceki heceye attıklarını belirterek, enklitik eklerini şu biçimde sınıflandırır: *-lA, -ken, -cA, -cAsInA, -lAyIn, -Ae, -(X)yor, i-* eyleminin ekleşmiş biçimleri ve Farsça izafet ünlüsü. Enklitik sözcükleri ise *ol-* eyleminin kökünden oluşmayan kısımları yani “*i-* eylemleri (*-(y)DX~idi, -(y)sA~ise*”, *mX* (soru parçacığı), şimdiki zaman işaretleyicisi *-(X)yor*, gibi ve için edatları, *ki* bağlacı ve zarf olarak nitelendirdiği *dA* klitiğini vermiştir. “*Biz de mi gidelim?*” örneğini vererek, üst üste gelen klitiklerde vurgunun hepsinden önceki sözcükte olduğunu belirtir.

Türkçedeki vurguya ait tartışmalardan birisinin bu eklerin birer enklitik ya da vurgusuz yapılar olarak tanımlanıp tanımlanmayacağı konusunda Lewis (2000: 21-22), bu eklerin

enklitik olduğu görüşündedir ve oksiton olmayan sözcüklerde, klitikten önceki hecede vurgu oluşmaktadır. Lewis (2000: 21-22), *başbakan* sözcüğüne eklenen *-IA* klitiğinde, önceki vurgunun en az *bâş* kadar olduğuna işaret eder.

Göksel ve Kerslake (2005: 100), klitiklerin öbeklere eklenen parçacıklar olduğunu ve Türkçedeki klitiklerin bir öbeğin son sözcüğünde olan ekleri takip ettiğini ifade ederler. Klitiklerin çoğunun herhangi bir ögeye eklenebildiğini ve bu yüzden bir cümle içerisinde hareket özgürlüğüne sahip olduğunu ve vurgusuz olduklarını belirtmektedirler. Bazı klitiklerin ekler gibi uyuma uğradığını ama diğerlerinin uyum göstermediğini belirtirler. Göksel ve Kerslake (2005: 100), Türkçedeki klitiklerini şu şekilde sıralamışlardır:

1. <i>mI</i> parçacığı (En tipik işlevi evet/hayır sorularını oluşturma)
2. <i>dA</i> , <i>-(y)sA/ise</i> , <i>ya</i> (Söylem Bağlayıcıları); <i>ki</i> (Yan Tümce Bağlacı)
3. <i>bile</i> (Ekleme Bağlayıcısı)
4. Kopula İşaretleyicileri: <i>(y)DI</i> , <i>-(y)mIş</i> ve <i>-(y)sA</i> ; Zarf İşaretleyicisi: <i>-(y)ken</i> ; Genelleştirilmiş Kiplik İşaretleyicisi: <i>-DIr</i> .
5. Kişi İşaretleyicileri
6. <i>-(y)IA/ile</i> (Birliktelik/Araç ve Bağlaç İşaretleyicisi).

Tablo 2. Göksel ve Kerslake'e göre (2005: 100) Türkçedeki klitikler

Koca (2018: 138-139) ise klitiklerin işlevlerinden ziyade yapıları bakımından sınıflandırılması gerektiğini belirtmektedir ve şu biçimde bir sınıflandırma yapmaktadır:

1) Gramatikleşmenin ara aşamasını temsil eden, bağımsız şekillerin bağlı ve vurgusuz karşılıkları olan klitikler				2) Ağırlayıcısıyla fonolojik bir grup oluşturabilen klitikler	
<i>i-</i> yardımcı fiili	<i>idi</i> / - <i>(y)DI</i>	<i>ise</i> / - <i>(y)sA</i>	<i>imiş</i> / - <i>mIş</i>	Pekiştirme, belirtme vb. işlevleri olan belirleyicileri	<i>dA</i> <i>bile</i> <i>-DIr</i>

										-A
										be
										ya
iken zarf-fiili		iken / -(y)ken			Soru ifade eden <i>mI</i>					
Edat ve bağlaç işlevindeki ile		ile / -(y)lA			Bağlaç <i>ki</i>					
Zamir kökenli şahıs ekleri				Aitlik ifade eden					-ki	
				Zarf ve sıfatları belirten	-cA	-cAsInA	-lAyIn	-(i)n		

Tablo 3. Koca (2018: 138-139) tarafından Türkçedeki klitiklerin sınıflandırılması

Eker, enklitiklerin sentaktik olarak bağımsız bir sözcük işlevinde olan fakat ses bilgisel anlamda ek gibi görünüş sergileyen sözcükler olduğunu belirtmektedir. *mI*'nin bağımsız bir sözcük gibi ayrı yazıldığını ve kendisinden önce gelen sözcüğün son ünlüsüne bağlı olarak art, ön, düz veya yuvarlak olduğunu; *da*'nın ise *pekte* biçiminin imla yanlışı olmasına rağmen kullanımın yaygın olduğunu belirtir. Nedenini ise hem ünsüz hem de ünlü olarak kendisinden önceki sözcüğün ünlüsüne ve son ünsüzüne ses bilgisel bağımlılığıyla açıklar (2015: 258).

1.3.1. Türkçe Klitikler Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Türkçede bir klitik yapı için hazırlanan ilk çalışma Barutcu Özönder'indir (2000: 1427) ve makalesinin ana konusunu oluşturan *çI/çU* klitiğini ele almıştır. *çI/çU*'nun Moğol dilinde de var olduğunu ve Erken Orta Moğolcada hem sentaktik olarak benzer dağılım gösterdiğini hem de işlev açısından benzerliğini belirtmiştir. Çalışmasının hiçbir yerinde klitik sözcüğü geçmemekle birlikte, sonuç bölümünde “ek-edat” kavramını kullanmıştır.

Türkçenin işlevsel biçim birimler bakımından epey zengin olduğunu belirten ve Türk enklitiğinin farklı işlevlerde dağılık bir kategori oluşturduğunu ifade eden Johanson (2021: 433-435), gelişim olarak art zamanlı bir yolun olabileceğini açıklar: “Sözlüksel öge > Enklitik parçacık > Enklitik son ek > Enklitik olmayan son ek”.

Johanson (2021: 433); enklitik parçacıkları, ağırlayıcılarından önce gelen sözcükler olarak tanımlar, bu ağırlayıcılarla birlikte bürünsel ve sentaktik birimler oluşturan serbest işlevsel morfeimler olduğunu ifade eder ve tamamen bağımsız sözcükler olmadığını belirtir. Enklitik parçacıklar sözcük vurgusu taşımaz ama genellikle ağırlayıcısının son hecesine vurgu aktarırlar, yalnızca birkaç unsur (*bile, gibi, ise, -mXş* vd.) belirli koşullarda bir ağırlayıcı ve bir parçacık arasına girebilir (Johanson 2021: 433).

Johanson'a göre (2021: 434) Türkçedeki enklitik ekler: *-(y)ken, -(y)lA, -(y)In* gibi emir ekleri, çok işlevli kopula işaretleyicisi *-DXr*, zamir türündeki uyum işaretleyicileri (*-(y)Im, -(y)Iz, -sIn, -sInIz*), kopula parçacığı *-(y)dI*, varsayımsal kopula parçacığı *-(y)sA* ve kanıtsal kopula parçacığı *-(y)mIş*.

-(y)dI, -(y)sA, -(y)mIş gibi son eklerin, onlara karşılık gelen *-dI, -mIş, -sA* gibi, enklitik olmayan son eklerden farklı olduğunu belirten Johanson (2021: 434); bu durumu, işlevsel morfeimlerin oluşum aşamalarında bir parçacık biçimiyle ve bir son ek biçimiyle ortaya çıkabilecekleriyle açıklar: *içün~çün, ile~-(y)lA* gibi.

Nalbant (2004: 2157-2174), çalışmasının sonunda “enklitik edat” terimini kullanmış ve *lA* klitiğinin Moğolca *ele*'ye benzediğini ifade etmiştir. *lA* klitiğinin Çağdaş Türk lehçelerinde adlardan, zamirlerden, sayı adlarından, çekimli fiillerden, zarf fiil ekli fiillerden sonra geldiğini açıklamaktadır ve bu kullanımın Eski Türkçe ve Orta Türkçedeki kullanımlarıyla benzediğini belirtmektedir. *lA* klitiğinin; sayı adlarında kuvvetlendirici özelliği, bazı sözcüklerde anlam üzerinde vurguyu arttırma, zaman sözcüklerinde pekiştirme gibi işlevleri olduğunu tespit etmiştir (Nalbant, 2004: 2157-2174).

Özkan Nalbant, klitik terimini ek-edat olarak kullanmıştır ve *mAt* unsurunu, Çağdaş Türk lehçelerinde, Tarihî lehçelerde ve Anadolu ağızlarında kullanımlarını incelemiş ve kökeninin Moğolca *magat* ile ilişkili olduğunu aynı zamanda kuvvetlendirme, pekiştirme işlevlerinin de benzer olduğunu belirtmiştir (Özkan Nalbant 2007: 38-49).

Klitikler üzerine bir diğer çalışma, İpek'e (2009) aittir ve çalışmasında “ek-edat” terimini kullanmıştır. İpek; *Dîvânu Lugâti 't-Türk*'teki enklitik yapıları, edat benzeri yapılar olarak değerlendirmiş ve fiil, emir cümlelerinin sonunda bulunarak pekiştirme, istek, olasılık gibi işlevlerde kullanıldığını açıklamıştır. Bu klitiklerden *ma/me* dışında diğerlerinin madde başı olarak verildiğini ve verilirken de diğer sözcüklerden neden farklılık gösterdiği belirtildiğini, enklitik edatlarının eklendiği sözcüklerden ayrı yazıldıklarını ve gramerleşme sürecinde önemli bir görevde olduklarını ve böylelikle ek kalıplaşmasıyla varlıklarını devam ettirebildiklerini, ses uyumuna göre bazen kalın ve ince biçimleri mevcut olduğu için dilin herhangi bir ses özelliğine uymak zorunda olmadıklarını, pekiştirme, benzetme, rica, olasılık gibi anlam kattıklarını, cümlede kullanılmadıkları durumda anlamın çok fazla değişmediğini tespit etmiştir (2009: 1200-1210).

Gül (2015: 413), Kutadgu Bilig'te *erinç* yapısının kesinlik ve tahmin anlamlarında kullanıldığı, *ma/me* yapısının sona geldiğinde pekiştirme işlevinde ve *de/da* görevinde olduğu, *ol* yapısının işaret zamiri ve kuvvetlendirme edatı işlevinde olduğunu belirterek Kutadgu Bilig'teki enklitik yapılarını incelemiştir.

Ersoy'un (2010: 32-43) “Çuvaş Türkçesinde İkili Biçimler” adlı makalesinde, Çuvaşça sözlüklerde ikili biçimleri olan *ak/akĭ* “işte”, *vat/ vatĭ* “yaşlı, ihtiyar”, *vun/vunĭ* “on”, *yün/yünĭ* “ucuz” gibi kısa ve uzun şekilde yazılan sözcüklerin arasında hiçbir anlam farkı olmadığını, ayrıca *ĭ/ĭ*'lerin ad ve sıfat türünde olmasının dikkat çekici olduğu belirtmiştir. Enklitik yapısı olarak görülen *a/e*'nin ses denkliği olarak *ĭ/ĭ* biçiminde olmasının normal olduğunu ve Ahmet Bican Ercilasun'un (2008) makalesinde bahsettiği pekiştirme enklitiklerinin özelliklerinden sözcük türü ayırt etmeme, ağırlayıcısından genellikle bir şey eksiltmeme özelliklerine dayanılarak *ĭ/ĭ* biçiminin bir enklitik olduğunu tespit etmiştir.

Çağdaş Türk lehçelerine ait klitikler üzerine yapılan çalışmalardan birisi de Yazıcı Ersoy'a (2011a: 44-54) aittir. “Başkurt Türkçesinde Kiplik Parçacıkları” adlı bildirisinde, Türkoloji literatüründe oldukça popülerleşen klitik araştırmalarının çeşitli terimlerle kullanıldığını belirtir. Yazıcı Ersoy, Başkurt Türkçesinde bulunan klitikleri ele almış ve klitik terimi yerine “parçacık” terimini kullanmıştır. Parçacıkların söylem üzerinde

pekiştirme işlevinde olduğunu ve konuşurun anlatımını farklı yönlerden tamamladığını belirtmiştir. Bu kiplik parçacıklarının birbirine benzediğini veya çeşitli kiplik anlamlarıyla var olduğunu ifade etmiş ve *-DA/-ZA/-LA* kiplik parçacıklarının kendinden önceki ağırlayıcısına göre ses değişikliğine uğradığını; fakat *bit, indĭ* klitiklerinin bu uyuma girmediğini, bağımsız olarak cümlede yer aldığını ifade etmiştir.

Karaman (2016) “Yeni Uygur Türkçesinde “kin” Edatı” adlı makalesinde Yeni Uygur Türkçesinde *-kin* edatının Çağatay Türkçesinde “*erki*” görevinde olduğunu ve Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde “Yüklimiler” olarak değerlendirilen edatın *mu* soru ekinden sonra gelip şüphe gibi anlamlar kazandığını belirtir. Bunun dışında alay, şaka, nezaket, kırgınlık gibi anlam özellikleri de katabildiğini belirtmektedir. Çalışmasının sonunda ise ek-edat terimini kullanmıştır.

Biray’ın (2013: 1-12) “Kazak Türkçesinde Enklitikler” adlı makalesinde, “enklitik” yapıları için Kazak gramerlerinde “edat (şılav /sılav)” grubunun alt grubunda yer alan “demevlikter” grubu yapısı olduğunu belirtmiştir ve bu gruptaki yapıları, hmet Bican Ercilasun’un (2018) pekiştirme enklitiği teorisinde verdiği özelliklere göre ele almış, bu maddeler haricinde başka bir özellik tespit edilirse onu da ekleyeceğini belirtmiştir. Biray; bu yapıların tüm sözcük türleriyle birleşebildiğini, semantik olarak kuvvetlendirme ve pekiştirme yaptığını, kimi zaman rica, soru ve küçültme ifadesi gibi farklı anlamlar katabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca Biray; bu yapıların edat görevinde kullanılan yapılar olmadığını çünkü bu görevde kullanıldıkları zaman cümleden atıldığında anlamda bir bozulma veya eksiklik meydana getirmesi gerektiğini; fakat bu yapıların cümleden atıldığında yalnızca pekiştirme, vurgulama gibi anlam işlevlerini kaybettiklerini ifade etmiştir.

Biray’ın (2014: 36-50) “Kazak Türkçesinde *-mIs*” adlı makalesinde; *-mIs* klitiğinin gramerleşerek ek durumunda olduğunu aynı zamanda enklitik işlevinde bulunduğunu belirtmektedir. Kazak gramerlerinde *-mIs* klitiği “edatlar” grubundadır ve cümlede kullanıldığında zaman ifadesi, tahmin, şüphe, inanmama gibi ifadeler katmaktadır. Biray makalesinin sonuç bölümünde “enklitik (ek-edat/eklenti)” (2014: 50) terimlerini birlikte kullanmıştır.

Biray'ın (2015: 955-991) bir diğer çalışması olan “Türkmen Türkçesinde Ovnuk Bölekler” adlı makalesinde; bu dil birliklerinin tüm sözcük türleriyle birleştiğini aynı zamanda vurgusuz yapılar olduğunu ifade etmiştir. Makalede incelenen diğer yapıların bazıları edat görevinde (bağlama edatı), “iken” anlamındaki *-ka*, *-kâ* ise zarf fiil eki işlevindedir.

Klitikler üzerine yapılan tez çalışmaları da mevcuttur. Bu çalışmaların çoğunluğunu yüksek lisans tezleri oluşturmaktadır. Sağır (2015) tezinin ilk bölümünde enklitiğin tanımını ve literatürde kavram sorununu ele almış; ikinci bölümünde ise Özbek Türkçesinde mevcut olan klitiklerin yapısını, kullanımını ve işlevlerini “Ek Hâlindeki Enklitikler” ve “Kelime Hâlindeki Klitikler” olarak iki ayrı başlıkta değerlendirmiştir. Bir başka Özbek Türkçesine ait çalışma ise Mamura Mamatkulova (2016) tarafından hazırlanmıştır.

Doktora teziyle kapsamlı ve çok detaylı bir tez çalışmasına sahip olan Koca (2018); klitiklerin ne olduğunu, klitik türlerini, tipolojileri gibi başlıklar üzerinden klitikleri ele almış, sonraki bölümlerde ise Tarihî Türk lehçelerindeki klitikleri incelemiştir. Koca tarafından Türkçe klitikler için “ekçe” (2018: 644) terimi sonuç bölümünde önerilmiştir.

Tek bir klitik üzerine yapılan tez çalışması ise İsmail Ilgın'a aittir. Ilgın (2020) tezinde *ok/ök* klitiğini ele almış ve bu klitiğin ağırlayıcılarıyla birlikte kullanımlarını incelemiştir.

Çağdaş Türk lehçelerine ait tezlerden birisi de Gözde Aydın (2022) tarafından yazılan *Azerbaycan Türkçesinde Enklitikler* adlı yüksek lisans tezidir.

Türkiye Türkçesindeki klitikler üzerine yapılan çalışmalardan birisi İnce'ye (2022) aittir ve Türkiye Türkçesindeki klitikleri ele alarak, bu klitiklerin kip ve görünüş kategorileriyle olan ilişkilerini değerlendirmiştir.

Tek bir klitik üzerine bir başka tez çalışması da Elif Ebru Ersöyleyen'e (2022) aittir. *Automatic usage disambiguation of the enclitic da in turkish (Türkçedeki Enklitik da'nın*

Söylem ve Söylem Dışı Rolünün Otomatik Belirlenmesi) adlı yüksek lisans tezinde *da* klitiğinin söylem seviyesindeki çeşitli işlevlerini ve söylem dışı kullanımlarını ele almıştır.

2. BÖLÜM

İNCELENEN ATASÖZLERDE ZAMİR KÖKENLİ KİŞİ EKLERİNİN KLİTİKLEŞME DURUMU

Dil bilgiselleşme terimini Vardar; bir süreç içerisinde sözlük birimi olan unsurun zamanla biçim birimine dönüşmesi, olarak açıklar (2002 s. 72). Can ise bağımsız bir dil unsurunun, süreç içerisinde kullanım özelliklerine göre bağımsızlığını kaybetmesi sonucu bağımlı bir duruma geldiği veya dil bilgiselleşmiş bağımlı biçim birimin, dil bilgisel derecesinin artmasıyla daha bağımlı bir duruma gelmesi olarak açıklar (2016: 29).

Dil bilgiselleşme ve klitikleşme ilişkisinde meydana gelen değişimlerdeki aşamalarda bir zorunluluk çoğunlukla görülmeyebilir. Dolayısıyla klitikleşme sürecinde dil bilgiselleşme zorunlu bir aşama olmayabilirken; dil bilgiselleşen bir unsur ortaya çıkmadan da klitikleşme süreci devam edebilir veya dil bilgiselleşme sürecinde klitikleşme aşaması olmayabilir. Böylelikle bağımsız bir birimin klitikleşme süreci bağımsız sözcük ve klitik arasında ortaya çıkabilir:

Bağımsız sözcük > klitik

Diğer bir ortaya çıkma süreci ise dil bilgiselleşme meydana geldiğinde olabilmektedir. Sözcüksel bir bağımsız birimin gelişiminde bu birim, zamanla dil bilgisel birime dönüşebilir, klitikleşmeye başlayabilir ve son olarak eklere dönüşebilir:

“Sözcüksel birim > dilbilgisel birim > klitik > ek” (Can, 2016 s. 36).

Dil bilgiselleşme kavramını Heine ve Reh (1984: 15-17); dile ait birimlerin anlamsal karmaşıklığını, pragmatik önemini, sentaktik özgürlüğünü ve fonetik özelliklerini kaybettiği bir evrim süreci olarak tanımlarlar ve dil bilgiselleşme sürecini üç tür süreç olarak belirlerler:

1. Fonetik Süreçler (Phonetic Processes): Dile ait birimlerin fonetik özelliklerini değiştiren süreçlerdir: Uyum (Adaptation), Aşınma (Erosion), Erime/Kaynaşma (Fusion), Kayıp (Loss).
2. Morfosentaktik Süreçler (Morphosyntactic Processes): Bu birimlerin morfolojik ve/veya sentaktik durumunu etkileyen morfosentaktik süreçlerdir: Yer Değiştirme (Permutation), Birleşme (Compounding), Klitikleşme, Ekleşme (Affixation), Fosilleşme (Fossilization).
3. İşlevsel Süreçler (Functional Processes): Dile ait birimlerin anlamını veya dil bilgisi işlevini etkileyen işlevsel süreçlerdir: Anlamsızlaşma, Genişleme, Yalınlaşma (Simplification), Birleşme (Merger).

Bağımsız bir sözcüğün sentaktik ve çoğunlukla fonolojik olarak diğer sözcüklere bağımlı olması durumunu Heine ve Reh, klitikleşme süreci olarak tanımlar (1984: 32). Ekleşme ise belirli sözcük veya sözcük kategorisiyle ilgiliyken; klitikleşme genel olarak öbek kurucularının bir özelliğidir (Heine ve Reh 1984: 32-33).

Heine ve Kuteva (2004: 2) ise dil bilgiselleşmeyi; sözlükselden dil bilgisel biçimlere ve dil bilgiselden daha da dil bilgisel biçimlere doğru bir gelişme olarak tanımlar. Heine ve Kuteva (2004: 2); dil bilgisel biçimlerin gelişimi buldukları yapıdan bağımsız olmadığından, dil bilgiselleşme daha büyük söylem bölümleriyle ilgilidir ve dil bilgiselleşmenin dört ana mekanizması bulunmaktadır:

1. Anlamsızlaşma: Bağlamdaki anlamın yok olmasıyla oluşur.
2. Genişleme: Yeni bağlamların kullanımıyla oluşur.
3. Kategorisizleştirme: Sözlüksel ya da diğer daha az dil bilgiselleşmiş biçimlerin tipik morfosentaktik özelliklerin yok olmasıyla oluşur.
4. Aşınma veya Ses İndirgemesi/Azması: Fonetik özelliklerin yok olmasıyla oluşur.

Dil bilgiselleşme sürecinde bağlam içerisinde anlamda bulunan değişimler veya anlamın daralması, fonetik özelliklerde bulunan değişimler gibi durumlar Heine ve Kuteva'nın (2004) dört ana mekanizmasında önemli ölçütlerdendir.

Buna göre, dil bilgiselleşen unsurun zamanla bağlam içerisinde kullanılmasında birtakım yok olmalar veya kayıplar meydana gelebilir. Sözlüksel birim daha sonra yeni bağlamlar içerisinde yeni anlamlar kazanabilir, sözlüksel unsurun veya dil bilgiselleşen unsurun zamanla belirli morfosentaktik özellikleri yok olmaya başlayabilir ve bu unsurun fonetik özellikleri de yok olabilir. Dil bilgiselleşmenin bu süreci, klitikleşme süreci gibi birden gerçekleşmeyeceğinden dolayı, önce dil bilgiselleşen unsurun anlamında indirgemeler veya genişlemeler meydana gelir.

Zamir kökenli kişi eklerinde meydana gelen fonetik değişimlerde, bir dil bilgiselleşme süreci olarak kategorisizleştirme ve aşınma veya ses indirgemesi/ azalması mekanizmaları ortaya çıkmaktadır. Zamirlerin ekleşme ve dil bilgiselleşme süreçleri sonunda ortaya çıkan bu morfemler bir klitikleşme süreci içine girmiştir. Dil bilgiselleşen unsurun klitikleşme sürecinde bağımsız bir birim biçiminde değişiklikler olmadan devam edebildiği gibi kendi bünyesinde fonetik değişiklikler de ortaya çıkabilir. Klitikleşen unsurlarda da ekleşme meydana gelebilir ve bu ekleşme sürecinde birtakım fonetik değişiklikler de görülebilir. Türkçenin tarihî dönemlerinde ekleşerek devam eden yapılardan birisi de zamir kökenli kişi ekleridir. Bu dönemler içerisindeki fonetik ve morfolojik görünümünü tablodan özetleyebiliriz:

Zamir kökenli kişi ekleri, Türkçenin ilk yazılı metinlerinden itibaren ekleşme süreci içine girmiş ve klitikleşme sürecine girmişlerdir. Bu iki terimin gerçekleşmesi için birisinden birisinin bir zorunluluğu yoktur; her ekleşen biçim birim klitikleşme sürecinde olmayabilir veya klitikleşme süreci içindeki biçim birim ekleşme süreci içinde olmayabilir.

Orhon Türkçesinde zamir kökenli kişi işaretleyicileri, bağımsız bir sözcük görünümündeyken teklik birinci kişi ve çokluk birinci kişi, tarihî Türk yazı süreci içerisinde ekleşme özelliği göstererek bünyelerinde bulunan /b/ sesini düşürmüştür ve vurgu kendisinden önceki hecede olur:

kelür ben > gelürven > gelürem > gelürüm > gelirim

Bir fiil veya ad soylu sözcüklerden sonra gelen zamir kökenli kişi eklerinin klitikleşmesinde, bulunduğu sentaktik dizilimde pozisyonlarının, Türkçenin özne-nesne-yüklem dizilimine uymadığı durumlarda:

1. Çeşitli konum pozisyonları, sentaktik olarak klitikleşmede rol oynamaktadır.
2. Zamir kökenli kişi ekleri klitikleşme süreçlerinde; bulunduğu yapıyı semantik olarak vurgulayabilmekteyken morfolojik olarak bir vurgu taşımamaktadır ve vurguyu kendisinden önceki heceye atmaktadır.
3. Bu klitik yapılar aynı zamanda semantik olarak bulunduğu yapıda bir pekiştirme ve kuvvetlendirme ifadesi taşıyabilme özelliğine sahiptir:

bän ança ter män “Ben şöyle diyorum” (T 37)

öltäçi sen “öleceksin” (KT G 8)

Bu örnekler üzerinden zamir kökenli kişi eklerinin ekleşmesiyle, ad ve ad soylu sözcüklerle kullanımında yüklem yapma görevinde olduğu ve klitikleşme içerisinde bir yüklemleştirme aracı olduğu söylenebilir. Tekin (2016: 188-190)’in “yüklem bağlayıcısı sona alınmış zamir” olarak bahsettiği ve özne ile yüklem arasında kişi bakımından uyuşmanın zorunlu olduğunu belirttiği örneklerden bazıları da şunlardır:

türük bodun tokurkak sän (KT G 7)

biz az biz (O 7)

ol at anta ölti (KT D 33)

Zamir kökenli kişi ekleri ek eylem kullanımında bağımsız bir sözcük gibi davranabilirken aynı zamanda bu yapılarda kişi zamirleri, bir kişi işaretleyicisi olarak vurgusuz olma özelliği de taşımaktadır. Eski Türkçeden tanıklanan verilere baktığımızda tüm bu özellikler, Türkiye Türkçesinde de aynı görevde kullanılabilen klitik yapılardır:

bän ança ter män “Ben şöyle diyorum”, *bän bilgä Tuñukuk* “ben Bilge Tunyukuk” (T 37)

Türkiye Türkçesinde bulunan zamir kökenli kişi eklerini $(-y)Xm$, $-sXn$, $-(y)Xz$, $-sXnXz$) Erdal (2000: 42- 44), *adılısıl/zamirsel özneler* olarak tanımlar ve özne uyum ekleri olmadığını belirtir. Birinci kişilerde bulunan /y/ sesinin; kopulanın köküyle, yardımcı ünsüz (buffer consonants) veya ünlü kümelerini parçalayan damaksıl yarı ünlülerle ilgisi olmadığını ifade ederek, bu zamirlerin bir kısmının hiç ekleşmediğini ve ağırlayıcısının ünlüyle bittiği durumlarda silindiğini ekler.

Çelebi (2014: 103-114), *-Dir* klitiğinin ad + zamir kökenli bildirme eklerini yüklemleştirdiğini, ayrıca özel olarak, *-DirAr* biçim birimleriyle de yüklemleştirme olduğunu belirtir ve zamir kökenli bildirme eklerinin sitem, kırgınlık, açıklama gibi görüş veya yorum bildirme açısından görünüş özelliği gösterdiğini açıklar.

Zaman ve kip eklerinden sonra gelen klitikleşme ve ekleşme içerisinde olan zamir kökenli kişi ekleri hem sentaktik hem de fonolojik olarak bir süreç geçirmiştir. Bu süreçler içerisinde çoğunlukla sentaktik dizilim içerisinde yüklemden sonra konumlanan zamir kökenli kişi ekleri, bir klitik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir yapıda hem bağımsız bir sözcük olarak hem de ekleşmiş olarak var olabilirken bazı durumlarda silme özelliği veya sıfır biçim birim özelliği gösterebilir. Bulunduğu yapının tümünü kapsayabilir ve bazı unsurları pekiştirebilir. Morfofonolojik özellikler de gösteren zamir kökenli kişi ekleri; bağımsız bir sözcük olarak var olabilirken aynı zamanda ekleşme süreciyle kendisinden önceki ağırlayıcıya fonolojik ve sentaktik olarak bağlı olabilir. Bu durumda söylem belirleyici özelliği de taşımaktadır. Ağırlayıcısını pozisyon bakımından takip ederler ve çoğunlukla ağırlayıcısının sonuna bağlanırlar. Zamir kökenli kişi işaretleyicilerinin, kopula olarak işlevleri vardır. Ayrıca zamirlerin edatlara kolaylıkla bağlanabiliyor olmaları, kişi zamirlerinin edatlar bakımından bir istemi olduğunu gösteriyor olabilir.

İncelenen Orhon Yazıtlarında ve Köktürk Harfleriyle Yazılmış Metinlerde, bir atasözünde kişi işaretleyicisi olarak *sen* karşımıza çıkmaktadır ve bulunduğu yapıda bağımsız bir sözcük olarak var olurken geniş zaman işaretleyicisinden sonra gelerek kopula görevini taşımaktadır:

Türük bodun tokarkuk sen açsık tosık ömez sen bir todsar açsık ömez sen (KT G8)

Karahanlı Türkçesindeki atasözlerinde kişi işaretleyicileri *men, sen, biz, siz*, bağımsız bir sözcük olarak var olabilirken incelenen atasözlerinde kopula görevindedir:

tawar asğı ne ol barur sen yalıñ
kalur munda kiğin sepet sanduķuñ (AH 287- 288)

eşiç ayur tüpüm altun, kamaç ayur men kanda men (DLT)

eşyek ayur, başım bolsa sondurıda suw içgey men (DLT)

küser men yigitlikke öknür özüm
ökünçüm asıg yok keser men sözüm (KB 363)

yıpar kizlese sen yıdı belgürer
bilig kizlese sen tilig ülgüler (KB 312)

kisi alsa özde koğı al köni
sewinçin keçürgey sen ödlek küni
yüzi körki kolma kılınç edgü kol
kılınç edgü bolsa yarutğay sini (KB 4481-4482)

nerek kenç urur sen bu altun kümüş
sañga teggüsi ol iki böz ülüş (KB 1420)

kelir kut tuta bilmese sen barır
birür nenğ yiyü bilmese sen alır (KB 724)

sözüg sözlemese sañga kul bolur
kalı sözlese sen sini kul kılur (KB 3880)

biliglig sözün sen eşit özneme
ayıtmazda aşnu sözüñg sözleme
kişig kim oķısa kereklep tilep
ol oķ sözlegü aşnu sözni ulap (KB 960-961)

Ağırlayıcısından önce bulunduğu yapıyı pekiştirmek için başka bir klitik gelebilir:

*siziksiz **bir ök sen** ay meṅgü açu*
katılmaz qarılmaz saqışka saçu (KB 10)

Harezmi Türkçesinde incelenen metinlerde tek bir atasözünde *men* kişi işaretleyicisi kopula görevindedir:

tişide kilgey irlük tise bolmaz
*kim **ir men** tigüçilerdin tapulmaz (HŞ-K 2130)*

Kıpçak Türkçesine ait incelenen metinlerdeki atasözlerinde *sen* kişi işaretleyicisi, geniş zaman ve gelecek zaman kişi işaretleyicisinden sonra sıklıkla gelmektedir:

*bukün né kim ékseñ yarın **orğa-sen** (MM 279)*
*Yarañnı hekimge aytmasañ néçik sav **bolğay sen** (CC 63a16)*

Eski Anadolu Türkçesindeki metinlerde incelenen atasözlerinde zamir kökenli kişi işaretleyicileri ekleşme durumundadır:

dér idi böyle yig ḥāli mizācuñ
*toyıcak **undurven** ḥālin acuñ (HŞ 773)*

*sen cānuñdan geçmedin cānān ārzū **qılursın***
*belden zünnār kesmedin imān ārzū **qılursın** (YED 137/159r3)*

*İşümüz ḥōd neye irür **bilürsin***
*Şunu kim hergiz ummaz **bulursın** (HUR 4348)*

*Atı ki bir tavar yanına **bağlayasın**, ya huyıyla huylanur veya tüyiyile tüylenür*
 (Kab-A 9a/5)

*Bir ilmi ki **bilesin** ve mahallinde **söylemeyesin**, anı bildüğün ve bilmediğün ikisi birdür (Kab-A 79b/5)*

*Eylügi eyle, suya bırak ki bir gün fâyidesin **göresin** (Kab-A16b/19)*

*Kuyuyu hoyunca kazasın tã ki içine düşersen helãk **olmayasın** (SaltN)*

3. BÖLÜM

İNCELENEN ATASÖZLERDE EK FİİLİN KLİTİKLEŞME DURUMU

Leksikal olarak “olmak” anlamına gelen ve *er-* yardımcı fiilinden gelişmiş olan ek fiil; tek başına kullanıldığında bir anlam ortaya çıkarmamakla birlikte ad soylu sözcüklerin yüklemleşmesinde rol oynamaktadır. Ek fiil; şimdiki zaman, geniş zaman ve geçmiş zamanda çekimlenebilmekte ve böylece kanıtsallık, dolaylılık ve diğer kipsel özellikler oluşturabilmektedir. Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine uzanan süreçte ek fiil, *er-* > *ir-* > *i-* biçimlerinde görülmektedir. Türkiye Türkçesinde birer klitik olan *idi*, *imiş*, *ise*, *iken* kiplik, dolaylılık gibi kategorilere sahiptir. Türkiye Türkçesinde bağımsız ayrı kullanımlar, bir tercih sebebi olmakla birlikte vurguya dayalı anlamlar da ortaya çıkarabilmektedir. Eski Türkçede *er-* fiilinden dil bilgiselleşerek varlığını devam ettiren (*erken* gibi) ve leksikalleşen ya da bağımsız birer sözcük görünümünde olan (*erince*, *erki* gibi) örnekler mevcut olmakla birlikte çoğu, birer klitik olma özelliği taşıyan verilerdir.

Eski Türkçeden itibaren ek fiil çekimlerinde, zamir kökenli kişi ekleri ve iyelik ekleri birlikte kullanılmaktadır. Yalnızca üçüncü kişi çekiminde *tur-* (<*turur*) fiilinden zamanla gelişen, bulunduğu yapıda şüphe ve kuvvetlendirme anlamı katan ve Türkiye Türkçesinde *-DXr* ve *-DXrlAr* olarak kullanılmaktadır. *-DXr* klitiği bulunduğu yapıda silinebilme özelliğine sahiptir veya sıfır biçim birimdir. Sıfır biçim birim kullanımının bir seçimlik öge olduğunu, aynı zamanda *-DXr* yapısıyla birlikte kullanımının ise genellikle bulunduğu yapıyı kuvvetlendirdiğini veya pekiştirdiğini söyleyebiliriz.

Sözlüksel bir unsurun daima dil bilgisel unsurdan önce geldiğini veya bir fiil tümcesinin seçimlik olarak (büyük olasılıkla klitik) son üyesinin bir özne zamiri olduğu belirten Erdal (2004: 245-322); *er-* fiilinin, tamamen çekimlenmiş düzenli bir kopula olduğunu belirtir. Ayrıca *er-* fiilinin biçimleri, Türkiye Türkçesindeki *i-* fiili gibi vurgusuzdur. Uygur Türkçesinde olumlu cümlelerde zaman, görünüş ya da kiplik için işaretlenmemiş yüklem olarak çoğunlukla *erür* vardır, dolaylılığı ifade etmek için *ermiş* kullanılmaktadır (Erdal 2004: 322).

Kornfilt (1997: 435-436); kopulanın çekimli biçimlerinin, yüklem unsurları bakımından (ad, sıfat, ortaç vb.) klitikleştiğini belirtir ve ekleşmede meydana gelen /y/ sesini de kopulaya dâhil eder:

Hasan dün hasta -y -dı
-Kopula.

Hasan dekan yardımcısı -y -miş
-Kopula.

Belirli geçmiş zaman ve koşul dışında, zaman ve görünüş için işaretlenen tüm biçimler için bazı çekimli fiillerde özne uyum eklerinin; ünlü uyumu ve sözcük vurgusu bakımından çekimli kopula biçimleriyle aynı tipik özellikleri bulunmaktadır ve ayrı bir klitik sınıflandırması olarak düşünülebilir (Kornfilt 1997: 436).

Şimdiki zamanın kopula biçimi dışında klitikleştirilmiş biçimlerin, bağımsız biçimleri bulunmaktadır ve bu bağımsız biçimler, kendinden önceki sözcük tarafından artlık-önlük uyumuna girmemektedir (Kornfilt 1997: 436):

Hasan dün hasta i -dı
-Kopula

Kornfilt, bu bağımsız biçimlerin (*idi, imiş, ise*) klitik olup olmayacağı konusunda tartışmalar olduğunu belirterek Lewis (1975)'a atıf yapar ve onun, bu biçimleri klitik ekleri olarak incelediğini ve klitik sözcükler olarak değerlendirdiğini ifade eder. Bağımsız biçimleri klitik olarak değerlendirme bakımından tek argümanın; kendinden önceki yüklemi oluşturan biçim birimin, düzenli sözcük aksanı taşımasına rağmen sözcük vurgusu taşımasıdır. Kornfilt (1997: 437); bu tür biçimlerin, eğer gerçek bir klitik olsalardı, beklenmedik biçimde ikincil bir vurgu taşıyacaklarını ifade eder:

Hasta i -miş -siniz

-Kopula

Kopulaya eklenen koşul eki *-sA*, kopula ile birlikte bir ağırlayıcı tarafından klitikleşir; ayrıca *-Dir*, epistemik kopula olarak bir klitiktir (Kornfilt 1997: 437). Lewis (2000: 93); üçüncü kişi eki *-DXr* dışında, ek eylemin diğer biçimlerinin dörtlü uyuma bağlı olan enklitik ekler olduğunu ve kökenlerinin kişi zamirleri olduğunu belirtir. Lewis (2000: 22-24); enklitik ekler ve enklitik sözcükler olarak klitikleri incelerken, enklitik eklerin asla vurgu taşımadıklarını ama vurguyu kendilerinden önceki heceye attıklarını belirtir ve enklitik sözcükler olarak da *i-* (*idi, ise*), *mX* (soru parçacığı), *gibi* ve *için* edatları, *ki* bağlacı ve *dA*'yı vermiştir.

Gülsevin; Türkiye Türkçesinde “birleşik zaman” teriminin düzeltilmesi gerektiğini, bir fiilin birden çok zaman içerisinde gerçekleşmediğini yalnızca tek bir zamanda gerçekleştiğini ve bu yapılarda *yap-acaktım* < *yap-* birinci ekin kip *acak*, *i-* fiiline gelen ekin *i-dim*, zaman bildirdiğini ifade eder (2000: 217-218). Yaygın kullanılan geniş zamanın rivayeti, şimdiki zamanın hikâyesi gibi kullanımlarının aksine tek bir zaman fonksiyonunu belirtir: *yap-acaktım* (< *yap-acak i-dim*) örneğinde;- (*y*)*AcAk* kip, *i-* fiiline gelen *-dim* eki ise tek bir zamanı belirlemiştir, o da “geçmiş zaman”dır ve tam olarak ifade etme konusunda “geçmiş zamanda gerçekleşmemiş niyet kipi” terimini önerir (Gülsevin 2000: 219).

Türkiye Türkçesindeki ek fiil durumunu A, B, C ve Ç öbeklerine ayıran Deny (2012: 320-327); A öbeğinde geniş zaman kipi için ünlü değişmesi kurallarına uyduklarını, /y/ sesinin ünlüyle başlayanlara getirildiğini ve böylelikle vurguyu kendisinden önceki heceye (yükleme) attığı için vurgusuz olduğunu belirterek ek fiilin geniş zaman kipinin klitik olduğunu belirtir. Eski Türkçe için teklik birinci, çokluk birinci ve ikinci kişilerde bu yapıların zamir kökenli olduğunu ve Doğu lehçelerinin çoğunda da zamir kökenli olduğunu örneklerle açıklar. Dipnotta ise Ali Ulvi Elöve (Deny, 2012 s. 320), geniş zaman kipinin *i-* fiilinden değil, kişi zamirlerinden sonra gelerek klitikleştiğini ve üçüncü kişi zamirleri *ol, olar*'ın Türkiye Türkçesinde düştüğünü, onun yerine kullanılan *-Dir*'in görevinin zamir değil, pekiştirme edatı olduğunu belirtir: *hastayımdır* vb.

Klitikleşmiş olan kişi zamirinin üstüne gelen *-Dir* eki, burada ve diğer zamir biçimlerinde cümleyi pekiştirme görevindedir. Ayrıca Ali Ulvi Elöve, çokluk üçüncü kişide *-lAr* ekinin vurguyu kendinde taşıdığına dikkat çekmektedir (Deny 2012: 320).

Türkçede vurgu taşımayan ve ön vurgu yapan fazlaca son ek ve klitiğin (ikisinin de aynı tonlama cümlesindeki belirli durumlar dışında) var olduğunu belirten Göksel ve Kerslake (2005: 31), bu yapıların kopula işaretleyicisi $-(y)DX$, $-(y)mXş$ ve $-(y)sA$, zarf fiil işaretleyicisi $-(y)ken$ ve genelleştirilmiş kiplik işaretleyicisi $-DXr$ olduğunu verirler.

Johanson (2021: 433); enklitik parçacıkları, ağırlayıcılarla birlikte bürünsel ve sentaktik birimler oluşturan serbest işlevsel morfemler olduğunu, tamamen bağımsız sözcükler olmadığını ifade eder. Genellikle ağırlayıcısının son hecesine vurgu aktarırlar, yalnızca birkaç unsur (*bile, gibi, ise, -mXş* vd.) belirli koşullarda bir ağırlayıcı ve bir parçacık arasına girebilir. Johanson'a göre (2021: 434) Türkçedeki enklitik ekler: $-(y)ken$, $-(y)lA$, $-(y)In$ gibi emir ekleri, çok işlevli kopula işaretleyicisi $-DXr$, zamir türündeki uyum işaretleyicileri ($-(y)Im$, $-(y)Iz$, $-sIn$, $-sInIz$), kopula parçacığı $-(y)dI$, varsayımsal kopula parçacığı $-(y)sA$ ve kanıtsal kopula parçacığı $-(y)mIş$. $-(y)dI$, $-(y)sA$, $-(y)mIş$ gibi son eklerin, onlara karşılık gelen $-dI$, $-mIş$, $-sA$ gibi, enklitik olmayan son eklerden farklı olduğunu belirtir (2021: 434).

Ergin (2013: 318); *i-* eyleminin, Batı Türkçesinden itibaren düşme ve ekleşme özelliği gösterdiğini belirterek, Eski Anadolu Türkçesinde *i-* fiilinin korunduğunu, birtakım örneklerde ise (*kişi-dük, içinde-di* vb.) vezin gereği düşürüldüğünü belirtir. Vardar; belirli bir eylemlik ifadesi bulunmadığından dolayı *i-* fiili olarak adlandırmak konusunda karşı çıkanlar olduğunu fakat yüzey yapıda görülmesi bile dilsel düzenekte bu eylemin var olduğuna işaret eder (2002: 90).

Korkmaz; *er-* yardımcı fiilinin ekleşme özelliğinde ve tek başına kullanılmadığını ve yapım ekleriyle genişletilemediğini, bu durumyla bir ad ya da fiil gövdesi oluşturamayacağını ancak *idi, imiş, ise* gibi zaman ekleriyle birleşerek meydana gelebileceğini belirtir (2019: 620).

Hacıeminoğlu (2015: 163, 247); hem bağlama hem kuvvetlendirme edatı olarak belirlediği *ise* (<*i-se*)'nin, *i-* fiilinin şart biçimi olduğunu, kalıplaşarak edat biçimine geldiğini, Batı Türkçesinde sıklıkla kullanıldığını, kuvvetlendirme olarak ise *de/da* anlamını verdiğini açıklar.

3.1. *erti* > *-(y)DX~idi* KLİTİĞİ

Karşılgusallık içeren ifadelerde geçmiş zaman işaretleyicisi olan *-(y)DI* hem zaman hem de kipsel işaretleyiciler taşır (Göksel ve Kerslake 2005: 298, 426-427). *-sA* klitiğinin, ana cümlede geçmiş zaman kopula işaretiyle birlikte kullanımı olan *-(y)DI*, cümlede bir karşılgusallık anlamı taşıdığı, dolayısıyla karşılgusallık işaretleyicisi olarak kip işlevinde *-(y)DI*'nin her zaman geçmiş zamanı ifade etmediğini belirtirler.

-(y)AcAktI biçimi de planlanmış bir eylem veya olaya, başka bir nedenden dolayı koşulun gerçekleşmeyeceği bilinen durumlarda kullanılır: “*Temmuzda gelebilselerdi, biz onları bir hafta gezdirecektik*” (Göksel ve Kerslake 2005: 427).

Türkiye Türkçesinde *-sA* şart klitiğiyle, geçmiş zaman işaretleyicisi *-DI*'nin birleşmiş biçimi *-sAydl* yapısı, bulunduğu cümlede karşılgusallık kurmaktadır ve gerçek olmayan fakat olma veya gerçekleşme ihtimali olan durumlar yan tümcede verilmektedir. Karşılgusal durumların, bağlı oldukları koşulun gerçekleştirilemez olduğunun bilinmesinden dolayı varsayımsal olanlardan farklı olduğunu belirten Göksel ve Kerslake (2005: 298); bu durumların *-(A/I)rdI / -mAzdl* yapısı ve önceden planlanmış bir olayın olduğu durumlarda kullanılabilen *-(y)AcAktI* yapısıyla ifade edildiğini verir:

“*Ben bu rengi seçmezdim.*”

“*O konsere gitmek hoş olurdu / olacaktı.*”

Banguoğlu (2015: 466), -(y)AcAktI yapısının; gereklilik kipi ile anlamdaş olduğunu ve “gerçekleşmemiş bir gereklilik” olarak niteler ve yakın gelecek anlatımına yaklaştığını ifade eder: “İşin sonunu düşünecektin.”

Orhon Türkçesinde ad cümleleri oluşturan ek fiil yapısı *erti*; bağımsız bir sözcük gibi davranış göstermektedir, Uygur Türkçesinde de her türlü sözcük ve sözcük grubuna eklenebilmektedir ve çokluk üçüncü kişilerde *tur-* fiilinin kullanıldığı örnekler de artık başlamaktadır. Ad ve ad soylu sözcükleri yüklemleştiren *erti* klitiğine Orhon Türkçesi, Köktürk harfleriyle yazılmış metinlerde, Uygur Türkçesinde ve Harezmi Türkçesine ait incelenen atasözü metinlerinde rastlanmamıştır.

3.1.1. Karahanlı Türkçesi

Orhon ve Uygur Türkçesi metinlerinden farklı olmayarak *erdi~ erti* yapısı, Karahanlı Türkçesinde bağımsız bir sözcük olarak bulunduğu yapıda herhangi bir ekleşme özelliği göstermemiştir fakat sayısı az olmakla birlikte ekleşmeye başladığı örnekler de mevcuttur.

Karahanlı Türkçesine ait incelenen atasözü metinlerinde, *erdi~ erti* yapısına ait tek bir örneğe rastlanmıştır ve kopula işlevindedir:

ölür erdi erse kamuğ iglegen
kişi kalmağay erdi ruzi yigen (KB 1108)

3.1.2. Kıpçak Türkçesi

Ekleşmeye başladığı yapıların arttığı bu dönemde, *erdi~irdi~idi* yapıları kullanılmaktadır:

hikmet boğaz belāsi bolmasa idi kuş tuzağka tüşmegey idi (GT 168b8-9)

3.1.3. Eski Anadolu Türkçesi

Hem ekleşen hem de ekleşme özelliği olmayan ek fiil yapıların birlikte kullanıldığı Eski Anadolu Türkçesi döneminde, -(y)DI~-DI yapıları bulunmaktadır:

Ögütlerler idi ki 'akluñı dir

Yime guşsa kim kişiyi guşsa yir (SN 1890)

Ögütten 'āşıkā assı olaydı

Ne mümkin kimsene 'āşık bulaydı (IŞK 1185)

Halkdan şunu um ki senden halka erdi (Kab-A 35a/1)

kırkıdan birisine çaldumıdı neşteri

kırkından kan akıdup 'ibret gösteren benem (YED 127r1)

3.1.4. Türkiye Türkçesi

Türkiye Türkçesinde hem bağımsız olarak hem de ağırlayıcısına bitişik olabilen *idi*~-(y)DX yapıları ekleşme sürecindedir:

çalı idi çırpı idi, evim idi ya, ayı idi uyu idi, kocam idi ya (ADS)

iyiliğe iyilik olsaydı, koca öküze bıçak olmazdı (ADS)

kedinin kanadı olsaydı, serçenin adı kalmazdı (ADS)

sakalla olaydı kişi, keçiye danıştırlardı her işi (ADS)

3.2. *ermiş* > *imiş*~-(y)mXş KLİTİĞİ

Türkiye Türkçesinde dolaylılık işaretleyicisi olan *imiş*~-(y)mXş klitiği, Eski Türkçedeki *er-* fiiline eklenen bitimli ek *-mXş* ile oluşmuştur. *-mXş* klitiğini Erdal (2000: 42) epistemik parçacık olarak ele alır ve ağırlayıcısına bağlı olarak artlık-önlük, düzlük-yuvarlaklık uyumlarına girdiğini, üçüncü kişi emir kipiyle kullanıldığı yapılar olduğunu ve aktarma kullanımının olduğunu belirtir.

ermiş yapısını dolaylılık kopula parçacığı olarak niteleyen Johanson (2000: 67-68); hem geçmiş hem de şimdiki zamandaki yorumlara izin veren belirsiz zamansal değer olarak açıklar ve bir durum hakkında farkındalık yaratan bir izlenimin alınmasını sürekli olarak ifade eder. Johanson'a göre P'nin zihinsel hazırlığı ya da önceki beklentisiyle ilgili bilgi aktarılmamıştır (P: bilinçli özne), zihinsel hazırlıksızlık mümkündür fakat gerekli unsurlar mümkün değildir. *-mXş* ile karşılaştırıldığında arasındaki önemli farkın, olayın sınır ötesi bakış olarak tahmin edilememesi olduğunu belirtir. *ermiş* klitiği için bilgi kaynağı ilk elden ya da doğrudan algıya dayanan bilgi olabildiğini, olayların duyularla anlaşılabilirliğini, buna örnek olarak da P olduğunu ifade eder.

Johanson (2000: 65-68), "E appears to P" olarak şemalandırdığı anlatımda, *ermiş* klitiğinin üç ayrı kullanımı olduğunu açıklar:

1. Algısal kullanım: E veya onun etkisi, P tarafından algılanır. (E: Anlatılan olay, P: Bilinçli özne). Bu kullanım, aktarımsal / bildirimsel kullanım ya da çıkarımsal kullanımdan sağlanmaz.
2. Çıkarımsal kullanım: Bilginin kaynağı P tarafından çıkarımsal, mantıksal ifadelerle algılanır.
3. Aktarımsal / Bildirimsel kullanım: Bilginin temeli yabancı bir kaynaktır, bildirilen bir konuşma veya söylenti olarak E, P tarafından aktarılır.

-mXş biçimini açıklamada genellikle geleneksel bir ifadeye gidildiği için algısal kullanımların göz ardı edildiğini ifade eden Johanson (2000: 68), Eski Türkçedeki kullanımını bir örnekle açıklar:

“*süsi üç biş ermiş*” kullanımında *-mXş*’ı açıklamada genellikle aktarımsal / bildirimsel kullanımla açıklandığını fakat bir başka yorum olarak, buradaki *-mXş* yapısının “gördüğümüz gibi” ya da “göründüğü gibi” ifadeleriyle açıklanabileceğini, bildirimsel bir kanıt olarak bu cümlenin çevrilmesine gerek olmadığını ifade eder. Eski Uygur Türkçesindeki cümlelerde de algısal kullanım bulunmaktadır: “*bu yér emgeklig yér ermiş*” (Johanson 2000: 68).

Korkmaz (2019: 540); *-mXş* klitiğinin kökenini, sıfat-fiilden gelen duyulan geçmiş zaman kipi olarak ifade eder. *emiş~-(y)mXş* klitiğinin, *i-* fiiline eklenen *-mXş* zaman ekinin ve zamir kökenli kişi eklerinin getirilmesiyle oluştuğunu belirtir (Korkmaz 2019: 626).

Türkiye Türkçesindeki *emiş~-(y)mXş* yapısını “B öbeği”nde, “Şüphe kipliği” alt başlığında inceleyen Deny (2012: 322-324); zamansal bakımından hem şimdiki zaman hem de geçmiş zaman kipinde olduğunu belirtir: *hasta emiş*.

-sA klitiğinin, *-(y)mIş* ile birleşmiş biçimi olan *-sAymIş* için Göksel ve Kerslake (2005: 428); *-sAymIş* işaretleyiciyle oluşmuş bir koşul cümlesinin ardından daima *-mIş* klitiğiyle oluşmuş bir ana cümle geldiğini belirtir: “*Filiz Türkiye ’de olsaymış, nikâhınıza gelirmiş.*”

-mIş klitiğinin vurgulu fakat *emiş* klitiğinin vurgusuz olduğuna dikkat çeken Csató (2000: 37), her ikisi arasında morfolojik bir fark olduğunu, *-mIş* klitiğinin temel fiil köküne eklenebildiğini belirtmektedir:

“*anla- + mIş, *anla- + emiş = *anlaymış*”

Yukarıda Csató (2000: 37) tarafından verilen örnekte, *imiş* klitiğinin eklenmesiyle dil bilgisel dışı bir yapı ortaya çıkmaktadır. *imiş* kopula parçacığının ise sadece adıl köklere eklenebildiğini belirtir:

“*baba + imiş = babaymış*” (Csató 2000: 37).

imiş klitiği ve *-miş* eki arasında semantik farklılıklar olduğuna da değinen Csató (2000: 37), ikisi arasındaki temel farklılıkların zamansallık, sınır ötesi bakış ve dolaylılık olduğunu belirtir:

“*Ali hastaymış.*”

Buradaki cümlede bulunan *-miş için* hem şimdiki zaman hem de geçmiş zaman ifadesi taşımadığını, *imiş* kopula parçacığı herhangi bir zamansal değer ve herhangi bir sınır ötesi bakış açısı değeri göstermediğini açıklar (Csató 2000: 37).

“*Ali hastalanmış.*”

İkinci cümlede ise sınır ötesi bakış açısı olduğunu ifade eden Csató (2000: 37), “hasta olmak” olayının konuşma olayından önce tamamlanmış olduğunun kabul edildiğini belirtir.

Csató (2000: 38) tarafından *-miş* eki ve *imiş* klitiği arasındaki farklar tabloda verilmiştir:

Özellikler	<i>-miş</i> 'a dayalı leksikal fiillerin sonlu biçimleri	Kopula parçacığı <i>imiş</i>
Ana fiil köküne eklenebilir.	Evet.	Hayır, yalnızca adıl ve genişletilmiş adıl köklere eklenebilir.

Vurgulanabilir.	Evet.	Hayır.
Bakış açısı anlamı	Sınır ötesi bakış	Bakış açısı anlamı yok.
Zamansal anlam	Öncekilik	Zamansal anlamı yok.
Dolaylılık anlamı	Dolaylılığı ifade edebilir.	Dolaylılığın dil bilgisel işaretleyicisi

Tablo 4. Csató (2000: 38) tarafından *-mİş* eki ve *imİş* klitiği arasındaki farkların verilmesi

3.2.1. Orhon Türkçesi ve Köktürk Harfleriyle Yazılmış Metinler

Bağımsız bir biçim birim olarak bulunan *ermiş* klitiği, Orhon Türkçesine ait incelenen atasözlerinde ad soylu sözcükleri yüklemleştirmektedir ve geniş zamanda çekimlenen fiillerden sonra gelmektedir:

yuyka (ä)rkli top(u)lg(a)lı uç(u)z (ä)rm(i)ş

y(i)nċgä (ä)rkli(i)g üzg(ä)li uç(u)z yuyka k(a)l(i)n bols(a)r top(u)lguluk (a)lp (ä)rm(i)ş

y(i)nċgä yog(u)n bols(a)r üzg(ü)lük (a)lp (ä)rm(i)ş (T 13-14)

toruk buuk(a)lı s(ä)m(i)z buuk(a)lı ır(a)kda bils(ä)r s(ä)m(i)z buuka toruk buka t(e)y(i)n bilm(ä)z (ä)rm(i)ş (T 5-6)

3.2.2. Karahanlı Türkçesi

Orhon Türkçesinde olduğu gibi Karahanlı Türkçesinde de henüz ekleşmemiş ve bağımsız bir biçim birim olarak bulunan *ermiş* klitiğine, incelenen metinlerde tek bir örneğe rastlanmıştır ve bu örnekte ad soylu sözcüğü yüklemleştirmektedir:

kimi se^vse ermiş köngül arzulap
tilin sözde atı yorır söz ulap (KB 3478)

3.2.3. Harezmi Türkçesi

Harezmi Türkçesinde *ermiş* klitiği, isimlerden sonra gelerek yüklemleştirme görevi görmektedir:

*Ma'lûm boldı kim tégme émgek songı **râhat érmış**, tégme kağgu songı **sewünç érmış**, tégme miñnet songı **ni'met érmış*** (KE 104v9-10)

3.2.4. Eski Anadolu Türkçesi

Eski Anadolu Türkçesinde *imış* klitiği bağımsız bir sözcük biçimiyle görülmektedir:

*Bes iş 'âlem içinde **eylük imiş***
Hemîn eylük iden kişi eyler iş (SN 227)

*bildük gelen **geçerimış** bildük konan **göçerimış***
*'ışk şarâbın **içerimış** bu ma'nâdan her kim tıyar* (YED 69v6 -70r1)

çalap vëribidi bizi var dünyeyi görüñ dëyi
*bu dünya hod bākī degül mülke süleymān **neyimış*** (YED 100v1)

3.3. *erse* > *ise* ~-(y)sA KLİTİĞİ

ise, -sA klitiği; vurgusuz olma özelliği taşımakta ve sözcüklere bağlanabilmektedir. Sözcüklere bağlanan -sA, -(y)sA klitiği, bağlandığı unsura artlık-önlük bakımından uyum sağlamaktayken bağımsız bir sözcük gibi davranış gösteren *ise*, uyuma girmemektedir.

Dil bilgisi kitaplarında daha çok dilek, şart kipleri içerisinde değerlendirilen *-sA* biçim birimi için farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerin bir kısmı zarf-fiil işlevi taşıması dolayısıyla zarf-fiil bölümlerinde incelenmesi gerektiğidir. Bu düşünceye karşı olan araştırmacılar da bulunmaktadır.

Gencan (1979: 406) ise *-mektense* yapısının *ise*, *-se* ek eylemiyle birleşince ulaç görevine geçtiğini, her bir ekin (*-mek*, *-ten*, *-se*) anlamlarından sıyrıldığını ve zarf-fiilin ortaya çıkardığı yan önermenin, sonraki önermeye bir zıt anlam kattığını belirtir. Kornfilt (1997: 75) de *-DAn* ayrılma durum ekiyle birlikte kullanımında bir karşılaştırma anlamı ortaya çıktığını belirtmektedir: “*Ali ’nin geç kalmasındansa hiç gitmemenizi tercih ederim*”.

-mAk biçim birimine eklenen *-DAn* ayrılma durumu eki, üstüne *ise / -(y)sA* klitiğini alarak çeşitli yapılar oluşturabilir: *-mAktAnsA*, *-mAsIndAnsA*. Bu yapılarda çoğunlukla bir tercih durumu, bir karşıtlık durumu ortaya çıkmaktadır.

-sA klitiğinin hiçbir zaman cümlenin yüklemi olamayacağı ve böylelikle kip içerisinde değerlendirilemeyeceği görüşünde olan Gülsevin (1990: 276-279); *-sA* klitiğinin kiplerden daha çok, zarf-fiil ekleriyle işlev birliği gösterdiği, istek bildiren kullanımlar dışında yüklem görevi taşımadığı, kişi eki alması ekin zarf-fiil işlevinin taşımasını engellemediği hatta Eski Türkçede kişi işareti kullanılmayan örnekler bulunduğu (*barsar bargıl*) için dil bilgisinde zarf-fiil bölümünde verilmesi gerektiği ve “şart gerundiumu” başlığında incelenebileceği görüşündedir.

Karahan (2011) ve Gülsevin’in (1990) görüşleri üzerinden *-sA* biçim birimiyle kurulan şart, sebep, zaman ifadeleri dışında başka yapıların da mevcut olmasından dolayı, birkaç işlevinden hareketle zarf-fiil kategorisinde incelenmenin imkânsız olduğunu belirten Develi (2014: 91-94); *-sA* biçim biriminin cümlede özne, nesne, zaman tamlayıcı, durum tamlayıcısı ve yer tamlayıcısı işlevlerinde olduğu ve şart, tarz, tahmin gibi anlamlar içerdiğini açıklar.

Erdal (2000: 43) $-(y)sA$ parçacığının bir karşılaştırma ifadesi taşıdığını belirtir fakat koşul bildiren kopula $-(y)sA$ 'nın üçüncü tekil kişisinde aynı olmadığını da eklemektedir: *sizseniz; sizse.*

Ad soylu sözcüklere eklenen ve vurguyu daima kendinden önceki heceye atan *ise~ -(y)sA* klitiği hem şart anlamı taşıdığı ifadelerde kişi işaretleyicisi alabilmekte hem de kişi işaretleyicisi kullanılmadan karşılaştırma, pekiştirme, belirtme işlevi taşımaktadır. Kişi işaretleyicilerinde *bense, bizse, onlarsa* vb. kullanımlarında bir cümlede karşılaştırma veya karşıtlık anlamı taşımaktadır. Sentaktik olarak bir cümle içerisinde daha çok iki ayrı özne kullanımlarında $-(y)sA$ yapısıyla karşıtlık sağlanabilmektedir.

Hacıeminoğlu (2015: 163, 247) hem bağlama hem kuvvetlendirme edatı olarak belirlediği *ise (<i-se)*'nin, *i-* fiilinin şart biçimi olduğunu, kalıplaşarak edat biçimine geldiğini, Batı Türkçesinde sıklıkla kullanıldığını, kuvvetlendirme olarak *de/da* anlamını verdiğini açıklar. Ergin de (2014: 360-361) *ise*'nin *i-* eyleminin şart biçiminin teklik üçüncü kişinin edatlaşmasıyla ortaya çıktığını, bağlama / kuvvetlendirme edatı olduğu ve bir karşılaştırma ifadesi yüklediği, dolayısıyla *ise*'yi bir "karşılaştırma edatı" olarak nitelendirme görüşündedir. Aynı zamanda hem şart hem de edat olarak iki *ise* yapısının var olduğu, şart biçiminin karşılaştırma ve kuvvetlendirme ifadesi taşımadığı, yalnızca şart ifadesi taşıdığı; edat olan *ise*'nin karşılaştırma, bağlama ve kuvvetlendirme işlevinde olduğunu ve şart ifadesi taşımadığını belirtir. *ise*'nin kip ve kişi ifadesi taşımadığı, dolayısıyla birinci ve ikinci kişi zamirlerinin sonuna eklendiğinde değişmediği için bu durumun edat kategorisinde olduğunu gösterdiğini ifade eder (Ergin 2013: 361).

Eski Türkçede *-sAr* biçim biriminin, XI. yüzyıldan başlayarak *-r* geniş zaman işaretleyicisinin düşmesiyle *-sA* biçim biriminin oluştuğunu ifade eden Korkmaz (2019: 601) *Dîvânu Lugâti't-Türk'te*, *-sA* ve *-sAr* biçimlerinin görülmesine rağmen Kutadgu Bilig'te *-sA* biçim biriminin çoğunlukla kullanıldığını ve sonraki dönemlerde *-sA* biçim biriminin baskın duruma geldiğini belirtir. Geçmiş zaman işaretleyicisi *-DI* ile *-DUk* sıfat fiilinin karışması dolayısıyla, sondaki *-k* ünsüzünün kişi işaretleyicisi olarak kabul edilmesi gibi aynı durumun dilek kipi *-sA* içinde geçerli olduğunu ve yanlış bir

çözümlemeyle sondaki *-k*'nin kişi işaretleyici varsayıldığını, *-sAk > -sA-k > -sA* gelişimi ortaya çıktığını belirtir (Korkmaz 2019: 602).

ise~ -(y)sA, kanıtsallık kopulasıyla birlikte koşullu kopula olarak eklendiği yapılar şunlardır:

1. *-sA* biçim birimi hariç üçüncü kişiyle çekimlenen tüm eklere gelebilir: *görmüşse, seviyorsan*. Ayrıca *-(y)sA*, *-DX* bitmişlik işaretleyicisine eklenen kişi eklerinden sonra da gelebilir: *gittimse, gittiysem*.
2. Koşaç veya kopula olarak ad soylu sözcüklere eklenebilir: *şoförse, evdeysen*.
3. Kopula belirteçleri *-(y)DI* ve *-(y)mİş* klitiklerinden sonra çoğunlukla *-(y)sA* klitiği eklenir: *gidiyorduyusan, bakıyormuşsun*. Ancak bazı konuşurlar tarafından *-(y)DI* olarak da kullanılabilir: *gidiyorsaydın* (Göksel ve Kerslake 2005: 80).

Kopula yüklemelerinde bağımsız biçimler *idiyse* ve *imişse* çoğunlukla *-(y)DIysA* ve *-(y)mİşsA* ekli biçimleri tercih edilmektedir: *masada idiyse* (Göksel ve Kerslake 2005: 80).

ise~ -(y)sA klitiği, Türkiye Türkçesinde “meğerse, nasılsa, nedense, oysa, öyleyse, yoksa, hiç olmazsa, değilse, hiç değilse” gibi çeşitli söylem bağlayıcıları olarak yapılar ortaya çıkarmaktadır. Korkmaz (2019: 926-927) bu yapıları “Tek kelimedenden oluşan bağlaçlar” olarak adlandırmaktadır. *ise~ -(y)sA* klitiğinin konu değiştiren ve karşıtlık işlevlerine sahip bir “söylem bağlayıcısı” olduğunu belirten Göksel ve Kerslake (2005: 101), hiçbir zaman birincil vurgu taşımadıklarını ve genellikle birinci ve ikinci kişi zamirlerine, özel adlara eklendiklerini be durum işaretleyicilerini takip ettiklerini belirtirler.

3.3.1. Karahanlı Türkçesi

Ad ve ad soylu unsurları yüklemleştirme görevinde olan *erse* klitiği, aynı zamanda birleşik yapılar da ortaya çıkarmaktadır:

miñg er dostuñg erse öküş körmegil

bir er duşman erse anı azlama (AH 359-360)

sewinç erse kiğin kõngül tut anġa

ökünç erse andın ozaraķ saķın (AH 369-372)

Neçe munduz erse iş edġü, neçe egri erse yöl edġü (DLT)

Yagınıġ erse kerek yundakı tegir (DLT)

Tewe bedük erse mayakı bedük ermes (DLT)

kişi aslınġa kör kılınçı tanuķ

kılınçı ne erse kör aşlı ol oķ (KB 5810)

ķamuġ nengke vaķt ol öği belġülüġ

öği boldı erse körür iki köz (KB 2523)

3.3.2. Harezmi Türkçesi

Baġımsız bir sözcük olarak aġırlayıcısıyla hareket eden *erse* klitiġi, ad ve ad soylu sözcüklere gelmektedir ve birleşik zamanlar da yapmaktadır. Kalıplaşmış biçimleri olan *ne + erse < nerse*, *kim + erse < kimerse* yapıları da mevcuttur:

ādemīdin ēki nerse ķalur: edġülük ve isizlik (KE 82v14-15)

belġülüġ belā turur, belāsız kimersege bolmaķ yok (KE 83v19)

Ongay bolġan nerse ‘izzeti bolmas (KE 122v16)

3.3.3. Kıpçak Türkçesi

Harezmi Türkçesinde olduġu gibi Kıpçak Türkçesinde de kalıplaşmış biçimleri olan *ne + erse < nerse*, *kim + erse < kimerse* yapıları mevcuttur. *erse* klitiġinin baġımsız bir sözcük olarak *ise~irse* biçimleri dışında, *ise~(y)IsA* biçimleriyle de ekleşmeye de başlamıştır:

her bir tegirmi nerseni kız sağınmağıl (İMS 66b6)

đikmet şabr bilen bāđda ğüre bişer dağı açık-kan kim-irse yüzi üstüne tüşer (GT 166b13-167a1)

nı bilür közsüz kim-irse kadrini nakđāř-nıng (GT 170a2)

3.3.4. Eski Anadolu Türkçesi

Eski Anadolu Türkçesinde bağımsız biçim birimler ise klitiği ve ekleşmiş biçimleri -sA, -(y)sA, -(y)IsA klitikleri kullanılmaktadır:

Ezelden yazılmasa kul başına kaza gelmez (DK 73)

Yapa yapa karlar yağsa yaza kalmaz (DK 74)

Ėonuđı gelmeyen kara ivler yıkılsa yığ (DK 74)

ana rahmine düşünçe toğmasa yığ (DK 74)

Baş esen olsa börk bulunmaz-mı olur (DK 194)

*Dehhānī yār için çekeğör kahrını ilün
Kim kanda genc var-ısa bir ejdehāsı var (Deh. 88/56a)*

*Bu ‘ālemde ‘aklı olan gey bile
Ki neylerse ğişi cezāsın bula (SN 5235)*

*Ezelde her ne kim yazdıse tađdīr
Anı tedbīr şanma kıla tađyīr (IşK 2597)*

Sözi bişürmedin söylerse kişi

'Aceb olmaya hām **olursa** işi (IŞK 6094)

Ekin agarup kurıduğından gerü **biçmezlerise** yere dökilür nā-çār (Kab-A 28a/9-10)

Elüнден **gelürise** biñ dost edin, bir düşmen edinme (Kab-A 59b/14)

Eger biñ dostuñ **olurisa**, saña senden dostrak kimse olmaz (Kab-A 58a/1)

Ekin agarup kurıduğından gerü **biçmezlerise** yere dökilür nā-çār (Kab-A 28a/9-10)

Çetük kim pençesin ura arslana eğer **kurtulursa** vara uslana (SaltN)

Ne denlü çok **olursa** koyunun sürüsü yeter biñine kassabuñ birisi (SaltN)

eger genc **gerekise** renc iletgil

ögüt **dutarisañ** gel gence gitgil (YED 45v2)

3.4. erken > iken~-(y)ken KLİTİĞİ

Banguoğlu (2015: 480), ek fiilin durum zarf-fiili olarak ele aldığı *-ken* yapısının, *er-* fiilinin şimdiki zaman sıfat-fiilinden, zarf-fiile doğru (*er-gen* > *i-ken* > *-ken*) gelişimi olduğu görüşündedir. Adlara, zamirlere, sıfatlara ve zarflara eklenen ve eklendiği yapıda zarf işlevinde olduğunu belirten Banguoğlu (2015: 481), *-ken* yapısının birleşik zarf-fiil ekleri (*-mişken*, *-irken*, *-iyorken*, *-ecekken*, *-meliyken*) oluşturduğunu, adlara ve fiil gövdelerine eklendiğinde *-ken* yapısının sözcüğü ikincil bir ad ya da fiil cümlesinin yüklemi olduğu ve donmuş zarf (*erken* < *er iken*, *derken* < *der iken*) bıraktığı durumları da vermektedir.

Gabain (1988: 53) *-ken* yapısının zaman bildiren cümle belirleyicisi olduğunu, *aşnu+kan*, *amtı+kan* gibi ad soylu sözcüklere eklendiğini ve Eski Türkçede sıkça kullanılan olumsuz

er-mez+ken yapısından yola çıkarak *erken* yapısının kökenini de analogi yoluyla **er-ür+ken* gelişimi olarak vermektedir.

-(y)ken klitiğinin klitikleştiği yapıyla artlık-önlük, düzlük-yuvarlaklık uyumlarına girmediğini ve bu nedenle diğer klitik yapılarından farklı olduğunu belirten Kornfilt (1997: 441); bağımsız biçim birim *iken*'in, Türkiye Türkçesinde çoğunlukla klitikleştirilmiş biçimi olan -(y)ken'in tercih edildiğini, bu klitiğin fiillere, adıl ve yüklemcil sifatlara bağlandığını ifade eder (1997: 72). Klitikleştirilmiş zarf belirteci olarak nitelendirdiği -(y)ken klitiğinin, bir görünüş işaretleyicisi olduğu ve dolayısıyla bitmemiş görünüş kategorisine sahip olduğunu belirtir (Kornfilt 1997: 356). Ayrıca Kornilt (1997: 361), -(y)ken klitiğinin eş zamanlılık görünüşüne sahip olduğunu ve bunun geniş zaman ya da nadiren şimdiki zamanla kullanıldığını da vermektedir: “*Hasan resimlere bakarken ben müzik dinliyordum*”.

Korkmaz'a (2019: 157) göre ad ve ad soylu sözcüklere gelebilen *iken* yapısı, ek fiilinin (i-) zarf biçimi olmakla birlikte uyuma girmemektedir ve fiilden zaman gösteren zarf-fiiler türetmektedir: *anlatırken durakla-*, *koşarken düş-* vb.

Göksel ve Kerslake (2005: 89), -(y)- parçasının kopula olduğunu, dolayısıyla -(y)ken klitiğinin direkt fiil köküne eklenemediği ve üçüncü kişideki bir fiile veya isme eklendiğini (*bakarken*, *çocukken*); diğer kopula işaretleyicilerinin aksine isteğe bağlı üçüncü çoğul eki -lAr (*gider(ler)ken*) dışındaki kişi işaretleyicileriyle birleştirilemediğini belirtir. Ayrıca -(y)ken klitiğinde bir dizi zaman, görünüş ve kiplik işaretleyicilerini taşıdığını; -mİş bitmemiş görünüş işaretleyicisine eklenebildiğini açıklar: “*Bunca çaba göstermiş-ken projeden kolay kolay vazgeçmiyorlar tabii*”. -(y)AcAk yapısına eklenen -(y)ken klitiği de gerçekleşmemiş, gerçekleşmesi beklenen ve bağlamdan da anlaşılabilen anlamlar ortaya çıkarır: “*Deniz otobüsüyle gelecekler-ken fırtınadan dolayı arabayla gelmek zorunda kaldılar*” (Göksel ve Kerslake 2005: 407).

3.4.1. Karahanlı Türkçesi

Karahanlı Türkçesinde *erken* klitiği bağımsız bir sözcük gibi davranış göstermektedir:

kiçig erken ögret oğulka bilig
kiçigde bilig bilse kötrür elig (KB 1493)

3.4.2. Eski Anadolu Türkçesi

iken~-(y)ken klitiğinin ad unsurları, olumlu ve olumsuz geniş zaman sıfat fiil ekleri ile belirsiz geçmiş zaman sıfat-fiil ekinden sonra kullanıldığını belirten Özmen (2022: 45), *-mAz* ve *-mİş* biçim birimlerinden sonra kullanım sıklıklarının az olduğunu belirtir. *iken~ken* klitiği çoğunlukla ad ve ad soylu sözcüklerden ve sıfat-fiil eklerinden sonra gelebilmektedir:

Kurulmuş yayı cehd ile yasa gör
Henüz yavryken ulanı basa gör (IŞK 5887)

Her kişi ki mālın kendüden aziz göre, tizcek aziziken hor olur (Kab-A 78a/1)

Kocalıkda yigidlenmek kaçariken sūr-nā çalmak gibidür (Kab-A 28a/1)

3.4.3. Türkiye Türkçesi

iken~-(y)ken klitiği Türkiye Türkçesinde birlikte kullanılmaktadır. Bağımsız olarak kullanımının konuşur tarafından tercih edilen semantik bir vurgu olduğu kullanımlar olabilmektedir. Türkiye Türkçesinde atasözlerinde *iken~-(y)ken* klitiği çoğunlukla bir durumu işaretleme ifadesi taşımaktadır.

ağaç yaş (fidan) iken eğilir (ADS)

bostan gök iken pazar(lık) yapılmaz (ADS)

*bostan gök **iken** pazar(lık) yapılmaz (ADS)*

*dereyi (çayı, ırmağı) **geçerken** at değiştirilmez (ADS)*

*deve boynuz **ararken** kulaktan olmuş (ADS)*

*gün **varken** davarını eve götür (ADS)*

*irmaktan **geçerken** at değiştirilmez (ADS)*

*keci yavrusunu **yerken** sığana benzetir (ADS)*

*maşa **varken** elini ateşe sokma (ADS)*

*sabahtan karnını doyuran, **küçükken** evlenen aldanmamış (ADS)*

*sen **giderken** ben geliyordum (ADS)*

*su **akarken** testiye doldurmalı (doldur) (ADS)*

*tamah **varken** müflis acından ölür (ADS)*

*yılanın başı **küçükken** ezilir (ADS)*

3.5. *turur* > -DXr KLİTİĞİ

turur klitiği ve üçüncü kişi bildirme işlevlerinin yanı sıra, Türkiye Türkçesindeki biçimi -DXr klitiği; görünüş ve kiplik işaretleyicileri barındırabildiği gibi çeşitli işlevlere sahiptir. -DXr klitiği çoğunlukla bilgiye dayalı ifadelerde, haberlerde veya resmî metinlerde verilen ifadeyi kuvvetlendirmek, pekiştirmek, belirtmek veya vurgu yapmak için kullanılmakla birlikte bir tahmin ifadesi olarak da sıklıkla karşımıza çıkar. Bazı ifadelerde veya kullanımlarda bir seçim tercihi olarak silinebilme özelliği taşır.

Fiilin başlangıcı, fiilin süreci veya vurgu gibi durumları (özellikle konuşma anında) belirtmek için de kullanılan -DXr klitiği; bir süreci ifade ederken veya bir zaman ifadesi taşırken, bu ifadelerde çeşitli zaman, görünüş ve kip işaretleyicileri bulunur. Zaman veya

süreç ifadesi taşıyan yapılarda sayılar, sıfatlar veya zarflarla da birlikte kullanılabilir ve böylelikle öbekler de oluşturabilir: *dört gündür, çoktandır, haftalardır, ondan beridir* vb.

Lewis (2000: 93-94) -DXr biçim birimin, *tur-* fiilinden geldiğini, hem yazı dilinde hem de resmî kullanımlarda bulunduğunu ve kullanımlarının kopula olduğunu belirtmiştir. Günlük konuşma cümlesi olarak bir “A=B” cümlesinde -DXr biçim biriminin kullanılmadığını fakat resmî ve yazı dilinde genellikle kullanıldığını belirterek örneklerini verir:

1. Yüklem bir ad olduğu durumlarda, “*En çok sevdiğim şair Nedim’dir.*” ve “*En sevdiğim şair, Nedim...*” cümlelerinde bir -DXr’ biçim biriminin erimesinin yanlış kullanıma yol açabileceğini değinir.
2. Özne, bağlamdan anlaşılan bir zamir olduğunda: “*Yaman bir adamdır*”. Alternatif kullanımları da vardır.
3. Özne, yüklemi takip eden bir ad olduğunda: “*Yaman bir adamdır, amcanız.*”
4. Özne, edat içeren bir öbek olduğunda ve yüklem, *ki* tarafından yönetildiğinde kullanılır.

Lewis (2000: 94), resmî olmayan konuşmalarda -DXr’in kullanımının vurgu veya sıklıkla bir varsayımı belirtmek için kullanılacağını ifade eder. “*Belge kasadadır*” örneğini, aynı sözcüklerle bir konuşma cümlesi içerisine alındığında “*Belge kesinlikle kasada, kasada olmalı.*” veya daha az kullanılan “*Belge kasada.*” anlamlarına gelebilen ve bu anlamları konuşmacının ses tonu, vurgusu belirleyen ifadeler olarak açıklar (Lewis, 2000: 94).

Gabain (1988: 87-88), yardımcı fiiller olarak *er-*, *bol-* ve *tur-* fiillerini verir; doğaları gereği çekimli fiillere, ad ve ad soylu sözcüklere bağlandığını, bazı birleşik zamanların çekiminde de *tur-* fiilinin nadir kullanıldığını belirtir.

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te *turur* geniş zaman fiili olarak verilir, geçmiş zamansız ve mastarsız kullanımı olduğunu, anlamının “o” olduğunu verilir: *Ol kuş turur* “O, kuştur” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 234).

Epistemik kopula *-Dir*'ın, zamanı ölçen ifadelere eklendiği durumlarda zaman zarfı türeten bir klitik olduğunu dikkat çeken Kornfilt (1997: 467, 81-82); aynı zamanda *-Dir* klitiğinin ana ifadesinin basit bir bildirme olsa da vurgu, resmî kesinlik ve çıkarım ifadeleri taşıdığını ve üçüncü kişi kullanımının ise isteğe bağlı olduğunu belirtir.

Ek fiilin geniş zaman çekiminde, *tur-* yardımcı fiilinin ekleşmiş biçimleri olan *-Dir / -DUr*, *-DİrlAr / -DUrlAr* bildirme ekini veren Korkmaz (2019: 639-642), bu ekin ad ve ad soylu sözcüklere eklenmesiyle zarf işlevi (*yıllardır* vb.), kesinlik, pekiştirme, beklenti, tahmin gibi yargı bildiren yüklem olduklarını açıklar.

Ergin (2013: 316); bildirme ekinin birinci ve ikinci kişileri *er-* fiilinin geniş zamanının ekleşmesinden oluştuğunu, üçüncü kişiler için ise *tur-* > *dur-* fiilinden geldiğini belirtir. Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlı Türkçesinde üçüncü kişi eklerinin ekleşme sürecinde *dürür*, *dürürler* olarak uyuma girmediğini yalnızca *durur*, *dururlar* olarak kaldıklarını veren Ergin (2013: 317), kişi eklerinin yanında bildirme eklerinin de vurgusuz olduğunu ve vurguyu kendinden önceki heceye attıklarını ifade eder.

İsim fiilinin ek biçimindeki şimdiki zamanın teklik üçüncü kişisinde *-DXr* ekinin, fiil çekimlerine de eklenerek bir birleşik çekim oluşturduğunu belirten Ergin (2013: 330-332); ekin, adları fiilleştirdiğini belirterek şimdiki zaman, kuvvetlendirme ve ihtimal olarak üç işlevinin olduğuna işaret eder. Ekin adına birleşik çekim yerine, kuvvetlendirme ve ihtimal ifadesini çoğunlukla vermesinden dolayı, bu birleşik yapıya “Kuvvetlendirme ve ihtimal” adını verir.

Deny (2012: 322) *-dur* fiilinden geldiğini ve ek fiilin geniş zaman kipinin teklik üçüncü kişisi olduğunu belirterek, Türkçede *-DXr* klitiğinin “asıl isnat edatı (kopula)” olması dolayısıyla bildirme eki adının verildiğini belirtir ve çokluk üçüncü kişide *-lAr* ekinin seçimlik olduğunu ve *-DXr* ekiyle yer değiştirilebileceğini belirtir.

Deny, bildirme ekinin geniş zamanda kullanılmasının ad cümlelerinde isteğe bağlı olduğunu ve birinci ve ikinci kişilerde çoğunlukla kullanıldığını belirtir (2012: 715).

Türkçenin özne düşüren bir dil olmasından dolayı, bazı yapılarda öznenin kullanımını görememekteyiz ve öznenin var olduğunu kişi zamirleri, kişi işaretleyicileri sayesinde öğrenebiliriz. Deny (2012: 715) verdiği örneklerde öznenin birinci ve ikinci kişilerde kullanımının gereksiz olduğunu ve kullanılmadığını işaret eder:

“(Ben) hastayım.”

“(Sen) haksızsın.”

Bu tür kullanımlar atasözleri ve deyimlerde çoklukla görülebilir. Kişi işaretleyicilerinin kullanılmasının tercih edilmemesi birkaç sebeple açıklanabilir. Bunlardan birisi en az çaba yasına yönelik olarak kişi zamirlerinin klitik konumları tercih edilmeyebilir. Kullanılması durumunda, bulunduğu yapıya kattığı anlamın anlamsal olarak vurgusu aynı etkiyi yaratmayabilir, söylenen ifadenin genel geçer durumu düşünüldüğünde de daha kısa ve kalıpsal bir ifadenin kullanımı tercih edilmiş olabilir.

Uygur Türkçesinde *turur* klitiği ad ve ad soylu yapılara gelerek kullanılmaya başlanmıştır. Ana fiilin -A zarf fiil eki aldığı durumda, *tur-* fiili hareketin başladığını ve devam ettiğini gösterdiğini ve böylece tasvirî fiiller oluşturduğunu belirten Eraslan (2012: 439), Uygur Türkçesinde basit çekimli biçimlerinde kullanımını da verir.

3.5.1. Karahanlı Türkçesi

turur klitiği, Karahanlı Türkçesinde ad, sıfat, fiil gibi çeşitli yapılara eklenebilmektedir ve bulunduğu yapıda belirtme ve bildirme gibi işlevler taşımaktadır:

qara baş yağısı kızıl til-turur

neçe baş yidi bu taqı ma yiyür (KB 966-967)

bu dünya içi bir tarıqlağ turur

negü ekse munda yarın ol önür (KB 4733)

3.5.2. Harezmi Türkçesi

turur klitiği, Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi Harezmi Türkçesinde de bağımsız olarak var olabilmektedir, ekleşme süreci henüz başlamamıştır. Adlar, fiiller, sıfatlar gibi her türlü yapıya bağlanabilmektedir ve bulunduğu yapıda pekiştirme, bildirme, belirtme işlevleri taşımaktadır:

kefālet-niṅ başı melāmet turur, ortası ökünç turur, āhiri tevvān turur, kimerse inanmasa sınaı körsün (KE 26v19-20)

solmuş çéçekke suw bérnek büstān eyesige sezāraḳ turur (KE 80r15-16)

Tişiler keydi mekri uluḡ turur (KE 84v10)

tişilerniṅ mekri keydi şehvet birle uluḡ turur (KE 84v11-12)

3.5.3. Kıpçak Türkçesi

turur klitiği Kıpçak Türkçesinde *durur*, *turur*, *-dXr* biçimleriyle görülmektedir ve bulunduğu yapıda belirtme, pekiştirme, bildirme anlamları taşımaktadır:

kirde yahni-dür piyāde aç ve armış yarlıḡa (GT 74a12)

Aḡaclar ḳatı çoḳdur barçası yemişlü degüldür. Yemişler ḳatı çoḳdur, barçası yahşı degüldür. Ālimler ḳatı çoḳdur, barçası murşid degüldür. İlimler ḳatı çoḳdur, barçası menfa'atlu degüldür (KF 257a/1 4-7, 257/b1)

aḡaç körki yemiş irniṅ keremdür

kerem-siz ir vücūdı ke'l- 'ādem-dür (GT 94a11-12)

aḳçalı ādemī muhtāc degül-dür küçke (GT 100a6)

faḫīr ir şabri artuḫ-dur ḡanī-ler-niḡ 'aḡāsından (GT 66a12)

ḡāyadur ādemī-niḡ ra 's-mālı (re 's-i mālı?)

ḡayāsız ādemī-dür it-den ences (GT 67a10-11)

'isā işekin ḡicāza iltip

*ketürse yana hemān işek **turur** (GT 139b2)*

*Kişiler barçası **ölmüşlerdür**, lākin 'ālimler ölmüş **degöldür** (KF 257b/6)*

*her kim-ni köḡül tilese körkli **ol-dur** (GT 112b8)*

*ḡur 'ān til uçında daḡı altun cān içinde **turur** (GT 137b6)*

***dögöldür** ton bilen bu pārsālḡ (GT 51b1)*

*kim piyāle sinsa **müşkil-dür** yana ḡılmaḡ dūrüst (GT 171a4)*

3.5.4. Eski Anadolu Türkçesi

turur klitiḡi Eski Anadolu Türkçesinde *durur* ve ekleşmiş *-DXr* biçimleriyle görülmektedir ve ad, fiil, edat gibi yapılardan sonra gelebilmektedir:

*Aldayuban er tutmaḡ 'avrat **işidür** (DK 248)*

*Aşlan enüḡi yine **aşlandur** (DK 219)*

Berk tut indi dilüḡi Dehhānī

*Yaluḡuz başı gideren **dildür** (Dehh. 39a/6).*

*Bu dūnyā bir eski 'aceb **köpridür***

*Ki ḡamu geḡüdin aḡa **uḡradur** (SN 5302)*

Gören dirdi kıyāmet mi ne **sırdur**
 Ki yir yüzi demirdür gök **bakırdur** (HUR 5088)

Ne iş **vardur** ki anuñ çāresi yok
 Ne kār **vardur** ki anuñ karası yok (HUR 5408)

Ki ‘ādet böyle **qalmışdur** ilerden
 Hatā kıldan olur ‘afv ululardan (IşK 2914)

ağır başlılıkda yérilmek **yégrekdür** tızlıkde ve huffetde ögilmeden (Kab-A 24a/6-7)

‘akılsuzlaruñ dostlığından ‘akıluñ dışmenligi **yégdür** (Kab-A 57a/14)

‘akıl ve ‘ilim baylığı **yégdür** māl baylığından (Kab-A 14a/2-3)

Dostın dışmen eylemek oğlancuqlar **işidür**. Ve dışmenin dost eylemek ‘ākıl ve zīrek kişiler **işidür** (Kab-A 44b/11-12)

gercük kocadan somulduruğ yigid **yégdür** (Kab-A 28a/4)

h ‘ārende eksükligi baylıđuñ **ikincisidür** (Kab-A 49b/3-4)

Kardaş dağı dost olıcağ dağı **eyüdü** (Kab-A 56b/12-13)

kocalıkda yigidlenmek kaçarıken sūr-nā çalmađ **gibidür** (Kab-A 27b/17-28a/1)

Dünyada biñ kez ölmekten bir kez ölmek **yeğdür** (SaltN)

Erkek koyun kurban **içündür** (SaltN)

Erlık kuvvet **iledür** hile **akılladur** (SaltN)

Erlık ondur, tokuzı **hile(dür)** (SaltN)

*Yirinde kaçmak **erlüktendir*** (SaltN)

*Zarar-ı âmmdan, zarar-ı, has **yiğdür*** (SaltN)

*geçesi karğanuñ bayğuşa **gündür***

*eşegüñ ölümü ile **düğündür*** (HŞ 5047)

3.5.5. Türkiye Türkçesi

Türkiye Türkçesinde -DXr klitiği; bulunduğu yapıyı bildirmede, belirtmede, belli bir ifadeyi pekiştirmede kullanılmaktadır. Adlar, sıfatlar gibi pek çok unsurdan sonra gelebilmektedir:

*acıkmış kudurmuştan **beterdir*** (ADS)

*ağaç yaprağıyla gürler (**güzeldir**)* (ADS)

*aklın yolu **birdir*** (ADS)

*arık ata kuyruğu da **yüktür*** (ADS)

*âşığın gözü **kördür*** (ADS)

*ayağı yürüten **baştur*** (ADS)

*azmış kudurmuştan **beterdir*** (ADS)

*baskıdaki altından askıdaki salkım **yeğdir*** (ADS)

*bekârlık **sultanlık(tır)*** (ADS)

*bin nasihatten bir musibet **yeğdir*** (ADS)

*boğaz dokuz **boğumdur*** (ADS)

*boka nispetle tezek **amberdir*** (ADS)

*bugünkü tavuk yarınki kazdan **iyidir** (ADS)*

*cömertle nekesin harcı **birdir** (ADS)*

*çerçi kızı boncuğa **âşık(tır)** (ADS)*

*dayak cennetten **çıkıştır** (ADS)*

*dert, çekene **göredir** (ADS)*

*deveyi yardan uçuran bir tutam **ottur** (ADS)*

*dil ebsem (olsa) baş esen (**esendir**) (ADS)*

*doğrunun yardımcısı **Allah'tır** (ADS)*

*dünyanın ucu **uzundur** (ADS)*

*düşün düşün, **boktur** işin (ADS)*

*erkekliğin onda dokuzu **kaçmaktır** (ADS)*

*geceler **gebedir** (ADS)*

*gel demesi kolay ama git demesi **güçtür** (ADS)*

*gidilmeyen yer senin **değildir** (ADS)*

*gönül kimi severse güzel **odur** (ADS)*

*gözlüye gizli **yoktur** (ADS)*

*güzele bakmak **sevaptır** (ADS)*

*güzellik **ondur**, dokuzu **dondur** (ADS)*

*hangi gün **vardır** akşam olmadık (ADS)*

*harman sonu **dervişlerindir** (ADS)*

*hastaya bakmaktan hasta olması **yeğdir** (ADS)*

*her şeyin yokluğu **yokluktur** (ADS)*

*her ziyan bir **öğüttür** (ADS)*

*herkesin hamuru ekmeğine **göredir** (ADS)*

*hiç yoktan **iyidir** (ADS)*

*iki el bir baş **içindir** (ADS)*

*ilk vuran **okçudur** (ADS)*

*insan beşer, **kuldur** şaşar (ADS)*

*iştah dışın **dibindedir** (ADS)*

*itle dalaşmaktan çalıyı dolaşmak **yeğdir** (ADS)*

*kalbi yıkmak kolay, yapmak **zordur** (ADS)*

*kâr, zararın **kardeşidir** (ortağıdır) (ADS)*

*kişi arkadaşından **bellidir** (ADS)*

*köpeğe dalaşmaktan çalıyı dolanmak **yeğdir** (ADS)*

*misafirlik üç **gündür** (ADS)*

*mühür kimde ise Süleyman **odur** (ADS)*

*nekesle cömerdin harcı **birdir** (ADS)*

*ortaklık öküzden, başlı başına buzağı **yeğdir** (ADS)*

*ölümden öte köy **yoktur** (ADS)*

*ölümün yüzü **soğuktur** (ADS)*

*pehlivan, kispetinin yağından **bellidir** (ADS)*

*perşembenin gelişi çarşambadan **bellidir** (ADS)*

*rağbet güzel ile zengin**edir*** (ADS)

*sadık dost akrabadan yeğ**dir*** (ADS)

*sağlık varlıktan yeğ**dir*** (ADS)

*sonradan gelen devlet devlet **değildir*** (ADS)

*taş düştüğü yerde **ağırdır** (kalır)* (ADS)

*Tatar'ın kılavuza ihtiyacı **yok** (-tur)* (ADS)

*teyze, ana **yarısıdır*** (ADS)

*tok ağırlaması (ağırlamak) **güçtür** (güç olur)* (ADS)

*tutulmayan hırsız beyden **büyüktür*** (ADS)

*umut, fakirin (garibin) **ekmeğidir*** (ADS)

*veren el, alandan **üstündür*** (ADS)

*yiğit başından devlet ırak **değildir*** (ADS)

*yoğurdum (ayranım) **ekşidir** diyen olmaz.* (ADS)

*zahirenin (çiftçinin) ambarı sabanın **ucundadır*** (ADS)

*zararın neresinden dönülse **kârdır*** (ADS)

*züğürt olup düşmektense uyuz olup kaşınmak **yeğdir*** (ADS)

4.BÖLÜM

İNCELENEN ATASÖZLERDEKİ DİĞER KLİTİKLER

Atasözleri temelinde incelenen diğer klitiklerin bir kısmı ekleşme, dil bilgiselleşme ve parçacık özelliği gösteren klitiklerdir.

4.1. A / -+A KLİTİĞİ

A klitiği; asıl ünlemler (Banguoğlu 2015: 396; Korkmaz 2019: 968), seslenme ünlemleri (Tekin 2016: 149) hitap edatları (Eckmann 2017: 136), çağırma-hitap edatı, kuvvetlendirme edatı (Hacıeminoğlu 2015: 284), ünlem (Hacıeminoğlu 2015: 293) gibi çoğunlukla hitap, seslenme, ünlem başlıklarıyla ele alınarak incelenmiştir.

Hacıeminoğlu (2015: 218, 284); çekimli fiillerden sonra gelen ve aslında bir hitap edatı olan A morfeminin soru ve emir ifadesi taşıyan bir kuvvetlendirme işlevi taşıdığını, daha çok konuşma dilindeki ifadelerde çağırma ve hitap edatları olarak karşımıza çıktığını veya şarkı, türkü, hikâye anlatımlarında bulunduğunu ifade etmektedir.

Şinasi Tekin, ünlem edatları olarak nitelendirdiği bu ekin, incelik ve kalınlık uyumuna girip girmediğinin belli olmadığını ve vokatif eki olabileceğini belirtir (1976: 95). Tekin'e (1976) göre gösterme edatları olarak nitelendirdiği *muna*, *mına*, *una* "işte, bak!" sözcüklerinin sonunda bulunan +A yapıları < *mu + n + a* biçiminde kalıplaşmış olmalıdır. Eraslan, *muna* yapısını < *bu + n + a* veya + *n* (zamir n'si) ya da Moğolca teklik eki + *a* (hitap eki) olarak vermektedir ve *una* edatının yapısının şüpheli olduğunu belirtir (2012: 277).

Seslenmeleri ve seslenme gruplarını kuvvetlendirme, pekiştirme veya vurgulamak için işaretli veya işaretsiz ünlemlerin kullanıldığını belirten Alyılmaz, daha fazla vurgu yapılması amacıyla seslendirme bildiren bir ek veya edat aldığını belirtir (2011: 646-648).

Tekin, “Seslenme Ünlemi” başlığında, Orhon Yazıtlarında kullanılan tek ünlemin sonunda bulunan *a/ä* ünlemi olduğunu ifade eder ve “*anta sakıntım a*” cümlesinde yüklemi pekiştirdiğini belirtmiştir (2016: 149).

Ayrıca bu morfem, Yenisey Yazıtları’nda sıklıkla *äsiz* “yazık” sözcüğünün sonuna gelerek *äsiz ä*, *äsizim ä* ifadelerinde görülür. Tekin, bunları “Acınma Ünlemleri” olarak belirtir: *kara bodun külüg kadaşım äsizim ä* “(Ey) avam halkım ve ünlü akrabalarım! Ne yazık!” (Uyuk – Turan 6) (2016: 149-150).

äsiz ä, *äsizim ä* biçimlerinde olduğu gibi bazı adlardan sonra da +A gelebilir ve tekil birinci kişi iyelik ekini alabilir: *bodunuma ogluma yutuzuma adrıltım säçlintim yta buş a* “Halkımdan, oğullarımdan ve kadınlarımdan ayrıldım. Eyvah! Ne acı!” (Kızıl-Çıraa I 1-2), *äsizim ä buşum a kuyda kunçuyuma böküşmädim* “Ne yazık! Ne acı! Haremde(ki) prensesime doymadım” (Herbis Barı, kuzey-batı yüzü 1) (Tekin 2016: 150).

Eraslan “Seslenme edatları” alt başlığında, Uygur Türkçesinde seslenme görevini +a/+e eklerinin karşıladığını belirtir. *ay* edatının sonuna +a eki getirilerek birleşik kullanımı da yaygındır (2012: 276).

Korkmaz, ünlem kategorisindeki *-ya!*’nın başındaki *y*’nin eriyerek *-A!* ünlemi olarak kaldığını ve kısalmış bir biçiminin olduğunu belirtir. İstek kipinde var olan kuvvetlenme dolayısıyla emir olarak bir kuvvetlenme ifade ettiğini ve bu durumuyla sadece ikinci teklik ve çokluk kişi ekinde yer alabileceğini ifade etmektedir (2019: 612).

Deny “Ünlemler” başlığı altında *A!* ünleminin seslenme / çağrılama işlevi olduğunu ve konuşurken ses perdesinde fazlaca değişiklikler meydana getirdiğini ifade eder: *A canım añladık* (sabırsızlık, sinirleniş) vb. *A* morfeminden sonra gelen sözcüğün başı ünlü ise *ay* ünleminde kullanıldığını ifade eder (2012: 632). Pekiştirme uymaca (enklitik) edat olarak tanımladığı *A* morfeminin ise sözü daha açık duruma getirdiği, kendisinde sonra gelen sözcük ünlüyle bitmişse *ya* ünleminin kullanıldığını açıklar: *Añladıñ a!* (2012: 632).

Ayrıca dilek – şart ekiyle kullanıldığı durumda emir kipiyle aynı işlevde olduğunu ve üçüncü kişide *ya* olduğunu belirtir: “*Gelseñ e!*”, “*Yazsa ya!*” (2012: 633).

Akalın; şart ekinin ikinci kişilerinde *e!* ve *a!*’nın asıl ünlem veya ünlem olabilen şekiller mi olduğu, eğer ünlemse ünlem işaretinin kullanılmasının gerekli olup olmadığı, fiili ünlemleştirirse bu sözcük türüne ne ad verileceği sorularını sorarak şu örnekleri verir: *Deminden beri söylesene. Baksan a şuna. Münasebetsiz...* (2011: 588-603).

Sözcüğün başına veya sonuna eklenen *A* morfemi “*A canım!*”, “*A güzelim!*”, “*E güzelim!*” örneklerinde olduğu gibi çağırma, hitap veya seslenme görevindedir. Fakat bu ek Türkiye Türkçesi ağızlarında da sözcüğün sonunda kullanılarak pekiştirme işlevini bünyesinde taşır: “*kalsana, gelsene, gitsene; yavaşsana,*”. Bu işlevinde bir ek gibi davranış sergileyerek artılık-önlük uyumuna uymaktadır. Fakat “*A güzelim!*”, “*E güzelim!*” gibi bağlamda ünlem ifade eden durumlarda bir uyum görülmemekteyken kullanan kişinin isteğine bağlı olarak ortaya çıkan ve anlam ayırmayan bir seçim görülmektedir.

Ercilasun; Türkiye Türkçesinde mevcut olan *gelsene, gelsenize* yapılarındaki *-sA*’nın şart eki değil bir enklitik olduğunu, Osmanlı Türkçesinde *nA* enklitiği (şahıs eki + *A*) ile birlikte kontaminasyona uğrayarak şart eki biçimine ulaştığını, *-sInA* yapısı için de *-sI* ve *-nA*’nın pekiştirme enklitiği olduğunu belirtir (2008: 52-53). Yazıcı Ersoy ise ağızlarda *-sAnA* ve *-sAnIzA* yapılarının çağrı, istek ve davet işlevlerinde olduğunu ve *-sAnIzA* yapısında çokluk ikinci kişinin kullanılmasıyla *-sAnA* biçiminin *-sAnA* olarak kullanımının açıklanabilir olduğunu fakat Başkurt Türkçesinde çokluk ikinci kişinin yokluğu dolayısıyla *-hAnA* biçiminin olmasından dolayı Ercilasun’un (2008) görüşüne yaklaşır (2011b: 71). Karahan da Türkiye Türkçesi ağızlarındaki bu yapıların ünlü uzunluğu dolayısıyla *-se-η-ne* biçiminde olduğu gibi *-η*’nin düştüğünü ve bu düşmeyle *-η* kişi ekinin işlevi, pekiştirme eki *-ne* yapısının başındaki *n* ünsüzüne yüklenerek *n*’nin iki morfemin yerini tuttuğunu belirtir. *-n*’nin kişi eki, *-A*’nın seslenme edatı veya enklitik olduğu görüşleri yerine pekiştirme işlevinin *-ne* üzerinde olduğunu açıklar (2012: 13). *versene* örneğini, Karahan’a göre *ver-se-η-ne* biçiminde çözümleyerek buradaki *-sA* şart eki, *-η* kişi eki, *-ne* ise pekiştirme işlevli klitiktir. Biray ise bu yapının sonunda bulunan *+A*’nın klitik olabileceği görüşündedir: *-sA+n+A* (2015: 967).

Göksel ve Kerslake, *ikna edici buyurma* olarak nitelendirdikleri *-sAna*, *-sAnIzA* morfemlerinin çok heceli olduğunu ve ilk hecede vurguya sahip olduğunu belirtir. İkinci teklik emir kipinde uyumlanan ünlem olarak *-A* ünlemini, birleşik bir biçim olarak açıklar ve emir işlevinden ziyade bir öneriyi belirtmek için kullanıldığını ifade eder (2005: 30, 84, 313).

Kornfilt, *-CA*'nın genişletilmiş biçimi *-CAsInA* için vurgu taşımadığını ve gerçek bir klitik olarak düşünmek için çok az neden olduğunu belirtmiştir. Tam ve bağımsız olarak anlamlarının olmadığını ve bu nedenle de sözcük vurgusu bakımından istisnai yapım ekleri olarak incelemenin daha uygun olduğunu ifade eder (1977: 435-441). *-A* gibi bazı ünlemlerin bir klitik olduğunu ve bu klitiğin emir ikinci kişiye eklendiğini (*kal-sa-n-a!* ve *gel-se-n-e!*), bağlama göre sabırsızlık veya nezaket ifade ettiğini fakat son pozisyonda olmasına karşın vurgulanmadığına dikkat çeker (1997: 517-518). Kornfilt'in bağlama göre sabırsızlık veya nezaket ifade ettiği bu klitik, Türkiye Türkçesinde anlamsal olarak farklı ifadelerde sesletime bağlı olarak karşımıza çıkmaktadır: "*A canım!*" (Seslenme ve hitap), "*Aa canım!*" (sevinme, acıma, üzülme), "*Aaa canım!*" (şaşıрма), "*E canım (sen de)!*" (kızgınlık), "*Ee canım!*" (*bekleme*) vb.

Klitikler pozisyon olarak ağırlayıcısının sonuna veya önüne bağlanırlar. Bu bakımdan *A* klitiği, bağlam içerisinde sözcük başında veya sonunda kullanılabilir. Fakat dikkat çekilen nokta şudur ki klitikler bağlandığı ağırlayıcısının tek bir pozisyonunda yer alır. "*A canım (sen de)!*", "*E canım (sen de)!*" gibi seslenme bildiren ünlemler pozisyon olarak hem sözcüğün başına hem de sonuna gelebilir. Bu durumda bu morfem klitik değil, ünlem kategorisinde ele alınmalıdır. Ağırlayıcısının sonuna gelerek pekiştirme işlevinde olan, seslenme veya hitap işlevinde de olan bu klitiğin kendisinden önce başka bir klitiğin gelmesine de izin vermektedir. Karahanlı Türkçesinde de sıkça gördüğümüz emir kipinin ikinci teklik *-gII* ile birlikte kullanımı fazlasıyla mevcuttur. Türkiye Türkçesinde ise eklenmede oluşan durum neticesiyle karşımıza çıkan *-sAna*, *-sAnIzA* yapılarında bulunan *A* klitiği bağlama göre sabırsızlık, öneri, emir, bir tahmin etme, çıkarım yapma gibi ifadeler vermektedir.

4.1.1. Karahanlı Türkçesi

A klitiği, bağımsız bir sözcük olarak tek başına bir davranış sergilerken; aynı zamanda adlar, fiiller gibi çeşitli unsurlara gelebilmektedir. Şu örnekte ise emir ifadesini pekiştirmektedir:

kelse saña yolgıra
ūđun anı ođgur a (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 288).

Emir ikinci teklik kişiden sonra kullanımını yaygındır:

isiz kılğan erke sen eğgü kıla
*keremning başı bu erür keğ **bile*** (AH 333-334)

A klitiğinin fillerden sonra kullanımını şu biçimdedir:

bilig birle bulnur sa 'adet yolu
*bilig bil yolını **bula*** (AH 83-84)

*tuz etmek yitürgil kişike **küle***
*yüzüñni yaruk tut süçig söz **bile*** (KB 4222)

kışig kul kılıglı bu iki kılınç
*adın bulmadım men bulunsa **tile*** (KB 4223)

adaşig asig yas içinde sına
bu yirde ağak tikse bek tut sene (KB 4208)

külse kişi atma añar örter kül e
bakkıl añar edgülikün agzın küle (DLT)

4.2. -+CA KLİTİĞİ

Eski Türkçeden itibaren kullanılan +CA biçim biriminin birçok işlevleri olması sebebiyle bulunacağı kategori konusunda farklı başlıklar altında incelenmiştir. Hem çekim eki hem de yapım eki özelliklerini bünyesinde barındırabilen +CA biçim birimi, çoğunlukla eşitlik eki olarak gramer kitaplarında yer almıştır. Adlara, zarflara, sıfatlar, zamirler gibi çeşitli kategorilere eklenen +CA biçim birimi kalıplaşmış sözcükler de oluşturmuştur.

Ergin (2013: 239) “Eşitlik ekleri” başlığında, asıl eşitlik ekinin -CA olduğunu; Eski Türkçede bu biçim birimin -çA, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinden itibaren ise -cA biçim biriminin ortaya çıktığını fakat -çA biçim birimin de *niçe* gibi sözcüklerde aykırı olarak var olduğunu, Türkiye Türkçesinde ise artlık-önlük uyumuna bağlı olarak değiştiğini belirtir. Çekim eki olarak +CA biçim biriminin, işleklik alanının zamanla daraldığını belirten Ergin (2013: 240), Türkiye Türkçesinde diğer durum ekleri gibi ad cinsinden bütün sözcüklere getirilemediğini, çoğunlukla zarf, sıfat ve zamirlere eklendiğini ve asıl adlardan sonra kullanımının seyrek olduğunu ifade eder.

Ergin (2013: 167); -cA, -çA biçim biriminin aslında bir çekim eki olduğunu fakat işlevini değiştirerek bir yapım eki özelliği taşıdığını belirtir. Ergin (2013: 167), -cA/-çA biçim biriminin çekim ve yapım eki olarak kendisinden önceki heceye vurguyu attığını, *karaca*, *alaca* gibi sözcüklerde ise çekim ekinin klişeleşerek yapım eki biçimine geldiğini ve bu örneklerde vurgunun sonda olduğunu yani vurguyu kendi üzerine aldığını ifade eder. Ergin (2013: 198), fiilden ad yapım ekleri içerisinde değerlendirdiği -cA biçim biriminin işlek olmayan bir ek olduğunu belirtir: *eğlen-ce*, *düşün-ce* vb.

Banguoğlu (2015: 158-161) addan ad üreten ekler içerisinde “-ce Adları” başlığında; -cA biçim biriminin sıfatlara gelen vurgulu bir küçültme eki yani çekim eki olduğunu (*akça*, *karaca*, *kızılca*, *gökçe*, *bozca*, *alaca*, *delice*, *kaynarca*, *kaplıca* vb), genişletilmiş -cAnA biçimi (*bolcana*, *büyükçene*), sıfatlardan yer adı (*Düzce*, *Eriklice*), birleşik cins adları (*Bozcaada*, *Delicesu*) ve bazı hastalık adları (*sıraca*, *boğmaca*) oluşturduğunu açıklar. “-ce Zarfları” başlığında ise adlara gelen vurgusuz görelilik durumu olduğunu (*babamca*, *sence*, *devletçe* vb.), zarflar yaptığını ve “-ce Adları” olarak belirttiği diğer biçim birimin

vurgusuz biçimi olduğunu ve karıştırılmaması gerektiğini belirtir. Banguoğlu'nun (2015: 160-161) “-ce Zarfları” için verdiği örnekler şunlardır:

1. Görelilik durumundaki adların çoğunun leksik olarak görev kazandığını belirtir: *erkekçe, çocukça, insanca, dostça, akılca, gönülce.*
2. Genişletilmiş biçimi -CAsInA biçimi vardır ve bir kısmı iyelik eki de almıştır: *çocukçasına, eşekçesine; yolunca, gereğince, kararınca, usulünce.*
3. Çeşitli zarflar oluşturur: *önce, iyice, nice, bunca, ayrıca, başkaca, oldukça, topluca.*
4. -cIk küçültme ekiyle -cAcIk biçimi de vardır: *usulcacık, yavaşcacık, sessizcecik, hafifçecik.*
5. Vurgusuz genişletilmiş biçimi -CAnA biçimi de vardır: *usulcana, yavaşcana, iyicene, hayvancana.* Banguoğlu (2015: 160-161) burada, vurgulu genişletilmiş -CAnA küçültme ekiyle (*eskicene, fazlacana*) karıştırılmaması gerektiğini belirtir.
6. -cA biçim birimi, ulus adlarına eklenir, eklendiklerinde onları belirten zarflar ve sıfatlar yapar: *Türkçe, Farsça; “Türkçe karşıladılar.”*

Banguoğlu (2015: 225); fiilden ad üreten eklerde ise “-ce Adları” başlığında, yalın kılış adları olarak görüldüğünü, nadir sözcükler olduğunu ve dönüşlü fiil tabanlarına da geldiğini belirtir: *düşünce, eğlence, dinlence, söylence, sürünceme* vb.

Korkmaz (2019: 113), “Eşitlik durumu” başlığında, +CA biçim biriminin eklendiği ad, fiil gibi yapılarda bir karşılaştırma ifadesi taşıdığını, zamanla yapım ekine dönüştüğünü ve böylelikle ad çekimlerinde kullanımının seyrek olduğunu belirterek “niteleme, eşitlik, benzerlik, miktar ve büyüklükte eşitlik, göreceli eşitlik, karşılaştırma” olarak işlevlerini vermiştir. Fiilden ad türeten ekler içerisinde -CA biçim biriminin, -CAsInA ile genişletilmiş biçiminin sıfat fiillerden zarf fiiller türettiğini verir: *eğlence, dirence, delicesine, koşarcasına* (Korkmaz 2019: 148-149).

+CA biçim biriminin, çağ sözcüğünden geldiğini belirten Deny (2012: 573), Osmanlı Türkçesinde +cA, +cAk; Doğu Türkçesinde +çA, +çAk biçimlerinde olduğunu verir. Deny (2012: 529), “-+CA” eki olarak verdiği biçim birimin sadece fiil tabanlı *eğlence* ve

düşünce sözcüklerine eklendiğini; Ali Ulvi Elöve ise dipnotunda ek olarak *dinlence*, *öğrence*, *sarkanca* sözcüklerinin de örnek olarak verilebileceğini eklemektedir. “Hem edat hem çekim eki +CA” başlığında Deny (2012: 572), -CA biçim birimine “edat-çekim eki (ilgiç-sonuç)” adını vererek, durum ekleri gibi bünyesinde bir zamir n’si alabildiğini ve göreceli durumu olarak sayılabileceğini belirtirken ad durumu kullanışlarında olmayacak kullanımlarının da olduğunu ifade eder. Ayrıca *nice* sözcüğü dışında, sonu ünlüyle biten sözcüklerin sonundaki ses vurgusunu kendi üstüne aldığı (zerrece gibi), sonu ünsüzle biten sözcüklerden sonra da vurguyu almadığını (*tarihçe* gibi) belirtir (Deny 2012: 575).

Deny’ye (2012: 575-580) göre +CA biçim birimin kullanım yerleri şunlardır:

1. Miktarca karşılaştırma edatı: Buradaki anlamı direkt *çağ*, yani miktar sözcüğüyle ilgilidir ve “kadar” anlamı taşımaktadır. *zerrece*, *yüzlerce*, *senelerce* vb. sözcüklerinde bulunmaktadır. Aynı biçimde zamirlere eklenebilir ve ölçü zarfları oluşturur: *bunca*, *şunca* vb.
2. Nitelikçe karşılaştırma edatı, hareket tarzı ve uygulama biçimi bildiren ifadelerde kullanılır: *askerce*, *adamca*, *çocukça*, *öylece* vb. Millet adlarından gelişmiş sözcüklerde de sıfat olarak kullanılabilir, ayrıca zarf görevi ve ad görevi taşıyabilir: *Türkçe*, *Osmanlıca*; *Türkçe söylemek*. Dolaylı yani eksilteli anlatım ifade eden bir karşılaştırma da bildirmektedir. Zamirlere gelerek durum ve nitelik zarfları oluşturur: *anca*, *nice*, *neçük* (Çağatay Türkçesi) vb.
3. Uygunluk bildiren edat olarak *göre*, *nazaran* sözcüklerinin ifadesini taşıyan biçimdir ve bu ifadeler genellikle iyelik eki alır: *fikrimce*, *zannımca* vb.
4. Göreceli durum eki, bir bağlantı fikri bildirir: *bence*, *yaşça* vb.

+CA biçim biriminin durum ekleri kadar sıklıkla kullanılmamasını, açık ve net anlamlı deyimler kullanılmasından ileri geldiğini belirten Deny (2012: 581), Arapça sözcükler kullanıldığı zaman, bu sözcüklerin göreceli yükleme durumu kullanma eğilimi olduğunu ifade eder. Ayrıca +CA biçim biriminin; topluluk adları oluşturma işlevi vardır. +CAk biçimi mevcuttur (*aillece*, *köyce*, *olanca*; *köycek* vb.) ve bir daraltma ve sınırlama ifadesi taşıdığını belirtir (Deny 2012: 581-582).

Zarfları türeten unsurlardan +CA biçim birimi ve genişletilmiş biçimi +CAsInA için Kornfilt (1997: 441), zarfları sıfatlardan ve adlardan türeten bir klitik olarak açıklar: *iyice*. +CA ekinin ise -mA ile birleşerek fiilden ad türettiğini ve türetilen bu adların anlamlarının tahmin edilebilir olmadığını, *çekmece*, *bilmece* gibi sözcüklerde somut ve oyun adları olabileceğini belirtir (Kornfilt 1997: 445).

Lewis (2000: 55) “Ad ve Sıfat Ekleri” başlığında, +CA biçim birimini enklitik olarak değerlendirerek, kişileri belirten adları sıfata dönüştürme işlevinde olduğunu ifade eder: *çocukça*, *kahramanca vb.* Bir diğer +CA biçim birimi ise *güzelce*, *bilmece*, *uzunca*, *bulmaca*, *kapmaca*, *çekmece* gibi sözcüklerde bulunan ve sıfatlar üzerinde niteleyici etkisi olan biçim birimin, vurgulu olduğunu ve zarf oluşturan enklitik ile karıştırılmaması gerektiğini belirtmektedir (Lewis 2000: 54-55). *genişçecik* sözcüğünü örnek vererek, üstüne -cIk ekini alabildiğini ekler (Lewis 2000: 55). “Adverbs” (Zarflar) başlığında ise +CA biçim birimini, enklitik ek olarak fiillerden ad soylu sözcükler yapar ve Lewis’a (2000: 194-195) göre işlevleri şunlardır:

1. Sıfatlardan durum zarfları yapmaktadır: *iyice*, *güzelce*, *doğruca*.
2. Zamir n’si, +CA enklitiğinden önce gelir: *bunca*, *kendisince*, *bazılarınca*, *onca*.
3. Durum zarfları yapar: “*Çocukça konuşuyorsun.*”, “*Ordumuz düşmana aslanca saldırdı.*”, “*Haince davranıyor.*”
4. Bazı durumlarda “in respect of” karşılığında “ilgili olarak, göre,” anlamları vermektedir: “*Adanın arazisi toprakça zayıftır.*”, “*karınca kararınca*”.
5. Edilgen bir fiilin öznesinin bir göstergesi olarak “tarafından” anlamı taşır: “*Millî Savunma Bakanlığınca hazırlanan teklif, Maliyece reddedilmiştir.*”, “*dünyaca meşhur*”.
6. Ulus adlarına eklendiğinde zarf görevinde olur, dil adları oluşturur ve bunlar sıfat ve ad olarak kullanılır: “*Türkçe konuşmak*”, “*akıcı bir Türkçe ile dedi ki...*”, “*İngilizce bir kelime*”, *nece*.
7. +CA enklitiği sayısal ifadelerde kullanılır: *kilometrelerce uzak*, *haftalarca önce*.
8. İşaret zamirlerine eklenmektedir: *böylece*, *öylece*.
9. Genişletilmiş olarak -CAnA biçimi vardır ve ağızlarda kullanılır: *böylecene*, *iyicene*.

10. Genişletilmiş olarak *-CAsInA* biçimleri vardır ve bu adlardan zarf yapmaktadır: *domuzcasına, canavarcasına, eşekçesine.*

Göksel ve Kerslake (2005: 58); sıfatların kuvvetini azaltan ve vurgulanabilen bir *-CA* biçim birimi olduğunu (*güzelce, hızlıca, küçükçe*) ve aynı işlevin *oldukça* sözcüğünde, niteleyici derece zarfında da meydana geldiğini belirtirler. Ad ve sıfatlara eklenen *-CA* ve günlük konuşma dilinde bulunan *-CAk* biçim birimlerinin ise vurgusuz olduğunu belirterek *-CA* biçimlerinin; tarz zarfı olarak, uzun süre ifadelerinde (*haftalarca*), edilgen bir fiilin ortak ya da kurumsal temsilcisi olarak (*Türk halkınca*), bir hareket ya da duruma ortak katılımı (*ailece*), bir tanımın genel uygunluk ifade ettiği saygı cümlelerinde (*dünyaca*), bir kişinin görüşünde (*bence*) gibi ifadeler taşıdığı zarf anlamlarını örneklendirirler (Göksel ve Kerslake 2005: 191).

+*CA* biçim biriminin çekim, yapımsı ve yapım olarak özelliklerini inceleyen Gökdayı ve Sebzecioğlu (2011: 164-166), +*CA* biçim biriminin “yapımsı” işleviyle var olduğu sözcüklerde sıfat ya da belirteç işlevli olarak kullanılabildiğini, çekim işlevinde ise sadece belirteç işlevinde olabildiğini ve açık bir anlamsal gönderimi içermediğini, sentaktik bir işlev taşıdığını, çekim ekinden sonra gelebildiğini gözlemlemişlerdir.

+*CA* biçim biriminin, *bence, sertçe* gibi sözcüklerde çekim kategorisindeyken *delicesine, bakınca, destursuzca* gibi sözcüklerde yapım eki görevinde olduğuna değinen Akdemir ve İsi (2017: 27), +*CA* biçim birimini bir “ara grup” olarak değerlendirmektedir ve “çekim> çekim, çekim >yapım” biçiminde çift yönlü gelişimde olduğunu belirtmektedirler.

Tekin (2016: 109); Orhon Türkçesinde, adların eşitlik durumunun +*çA* biçim birimi ile oluştuğunu ve eşitlik, karşılaştırma, yaklaşıklık, görecelik zarfları işlevinde olduğunu belirtir. Eraslan (2012: 94) ise Eski Uygur Türkçesindeki yapım ekleri içerisinde +*çA* biçim birimini; kalıplaşmış eşitlik durum eki olduğunu, küçültme ve kuvvetlendirme olarak da addan ad türetme eki olduğunu belirtir: *ança* (*an+ça) “o kadar, biraz”, *barça*. “Eşitlik hâli” başlığında ise +*çA* biçim biriminin uyumlara girmediği, eşitlik durumu olarak çekim eki ve yapım eki olarak iki temel işlevi olduğunu ve benzerlik (*gibi*

kullanımı), *göre* ifadesi, eşitlik, vasıtasıyla, *kadar* ifadeleri taşıdığı ekler (Eraslan 2012: 152-154).

+CA klitiği adlar, zarflar, sıfatlar, zamirler, edatlar gibi çeşitli yapılara eklenebilmektedir. Pozisyon olarak bulunduğu yapıda ağırlayıcısının sonuna gelmektedir. Bulduğu yapıya “eşitlik, pekiştirme, küçültme, karşılaştırma,” gibi anlamlar katmaktadır. Zarf, ad, sıfat gibi bağlandığı yapılarda çeşitli sözlükbirimler oluşturmaktadır. Çekim eki ve yapım eki özelliklerini taşıyan +CA klitiği, kalıplaşmış sözcükler de oluşturmaktadır. -cAclık, -CAsInA, -cAnA gibi genişletilmiş biçimleri bulunmaktadır.

4.2.1. Uygur Türkçesi

Metinlerde *ne+çA* kullanımının sıklığı fazla olması dolayısıyla, bu yapılar kalıplaşmış sözcük oluşturmuştur. +çA klitiği zamirler, adlar, sıfatlar gibi birçok görevli unsura eklenebilmektedir ve bu yapılarda eşitlik, pekiştirme gibi anlam ifadeleri taşımaktadır:

keyik neçe yol bilse

avçı ança al bilir (Touen-Houang, 298v)

bilge neçe krise (keyse?) birig savı y(a)ngr(a)maz

erkçi neçe krise (keyse?) kin yol-ı y(a)ngr(a)maz (Touen-Houang, 298v)

4.2.2. Karahanlı Türkçesi

Karahanlı Türkçesinde +çA klitiği zamirler, adlar, sıfatlar gibi birçok görevli unsura eklenebilmektedir ve bu yapılarda eşitlik, pekiştirme, karşılaştırma, benzerlik gibi anlam ifadeleri taşımaktadır:

neçe er bedüse baş ağırğ bedür

neçe baş bedüse beğük börk keğür (KB 0435)

arımaz neçe yusa kan birle kan (AH 327-328)

*iwe kılmiş işler **neçe** yeg bolur (KB 632)*

köngül kimni sewse körür közde ol

*közün **kança** baksa uçar yüzde ol (KB 3480)*

*et öz ülgü **barça** boğuzdın kirür*

bu can ülgü çin söz kulaqtın kirür (KB 991)

*sözüg **barça** tıngla yime bütme terk*

köngül sırrı açma katıg kizle berk (KB 1301)

4.2.3. Harezmi Türkçesi

İncelenen atasözlerinde -CA klitiği sıklıkla *bar+ça* sözcüğüyle kalıplaşmış biçimde var olmaktadır ve iyelik eklerinden sonra kullanılmaktadır:

*tiken **barça** çiçek kılmaç sakış kıl*

*yana **barça** kamaş birmez şeker bil (HŞ-K 4383)*

*içer suw hem **çakınça** bol edgü*

telim içsenğ ziyan tigrür ahır suw (HŞ-K 1681)

*öküş söz **barça** halde yahşı bolmaz*

tiyü şabr işke bağlap kıldılar rāz (HŞ-K 1297)

4.2.4. Kıpçak Türkçesi

İyelik eki almış sözcükler, fiiller, adlar, sıfatlar gibi görevli unsurlara eklenebilen -CA klitiği benzerlik, eşitlik, pekiştirme gibi anlam ifadeleri taşımaktadır:

*Ağaclar katı çokdur **barçası** yemişlü degüldür. Yemişler katı çokdur, **barçası** yahşı degüldür. Âlimler katı çokdur, **barçası** murşid degüldür. İlimler katı çokdur, **barçası** menfa'atlu degüldür (KF 257a/1 4-7, 257/b1)*

karınça hâtırın âzâr kıлма.
süleymānça ilīngde bolsa kuvvet (GT 40b11)

ol tekellümden saṅga hoş-dur sükût
*kim haṭā sözde **yiginçe** infī 'āl (GT 46b4-5)*

yaman 'ādet ṭabī'at-ta otursa
*ol andan kitmeyiser **ölmeyinçe** (GT 79a7-8)*

4.2.5. Eski Anadolu Türkçesi

-CA klitiği, *niçe, nice, niceler* gibi unsurların içerisinde kalıplaşmış olarak bu dönemde de var olmaktadır. Kendisinden sonra -mA klitiği de sıklıkla gelebilmektedir:

Niceme dürişürse illāsı var
Nite güneşi balçığıla sıvar (SN 2325)

Her türlü görevli unsura bağlanabilmektedir:

Kilīmince kösilen ayağını
Şovuk günde toṅdurmaya yağın (SN 3405)

Ḳazā gelmez ḳula Ḥaḳ yazmayınca
*Belā virmez Çalab ḳul **azmayınca** (HUR 4421)*

Hümān' uñ ḳalmadı ayruḳ cevābı
Nice balçıklı örte āftābı (IŞK 6033)

*Kişi 'ilmi **olduğınca** 'āmil gerekdür*
Ḳabül olmağā baş muḳbil gerekdür (IŞK 3041)

*Ölen **ardınca** kimse ölmemişdür*
***Toyunca** bunda ādem gülmemişdür (IŞK 5208)*

çivit yaprağı çürümeyince çivit olmaz (Kab-A 78b/16)

itler bükin eylemeyince arslanlık adın bulamazsın (Kab-A 42b/1)

Nice ki halk muhtelifdür, hulk daı muhtelifdür (Kab-A 75b/18-19)

Kuyuyu hoyunca kazasın tā ki içine düşersen helāk olmayasın (SaltN)

aķ şaķallu pīr koca bilimez hāli nice

emek yemesün hacca bir göñül yıķarısa (YED 165r1)

4.2.6. Türkiye Türkçesi

Türkiye Türkçesinde sayısal ifadelerde, çokluk *-lar* klitiğinden sonra *+CA* klitiği sıklıkla gelebilmektedir: *onlarca, binlerce, günlerce, yıllarca* vb. Türkiye Türkçesinde *fikrince, boyunca, bence, bunca* gibi sözcüklerde kalıplaşmıştır. Her türlü görevli unsura gelebilmektedir:

akıl olmayınca ne yapsın sakal? (ADS)

anca beraber, kanca beraber (ADS)

aslan kocayınca sıçan deliği gözetir (ADS)

aşk olmayınca meşk olmaz (ADS)

Azrail gelince oğul, uşak sormaz (ADS)

can çıkmayınca (çıkmadan) huy çıkmaz (ADS)

çekişilmeyince pekişilmez (ADS)

gönüller bir olunca samanlık seyran olur (ADS)

iki testi tokuşunca biri elbet kırılır (ADS)

*kader **olmayınca** kadir bilinmez (ADS)*

*köprüden (köprüyü) **geçinceye** kadar ayıya dayı derler (ADS)*

*kurt **kocayınca** köpeğin maskarası olur (ADS)*

*mum **yanmayınca** pervane dönmez (yanmaz) (ADS)*

*rüzgâr **esemeyince** yaprak oynamaz (dal kıılmıdamaz) (ADS)*

*su **bulanmayınca** durulmaz (ADS)*

*suyu **görünce** teyemmüm bozulur (ADS)*

*tay **yetişmedikçe** ata paha biçilmez (ADS)*

*tüccar **züğürtleyince** eski defterleri karıştırır (ADS)*

***vermeyince** (vermemiş) mabut, neylesin Sultan Mahmut (ADS)*

4.3. -+çI KLİTİĞİ

Eski Türkçeden beri sıklıkla fiillerden sonraki biçimlerle veya adlardan, zamirlerden sonra karşımıza çıkan -çI, -çU morfemleri bir emri veya olumsuzluk ifadesini pekiştiren, pozisyon olarak ağırlayıcısının sonunda yer alan bir klitik olma özelliği taşır. Bu klitiğe dikkat çeken Barutcu Özönder (2000), “enklitik edat” olarak nitelendirdiği çI, çU morfemlerinin çağdaş Türk lehçelerinde geniş bir kullanım alanına sahip olduğunu belirtmektedir. Olumsuz fiil tabanında, gelecek zaman ifadelerinde istek, rica, teşvik ve zorlama işlevinde olduğunu ifade eder. İsimlerden sonra *bulıtçulayu, tünçüle*; zamirlerden sonra *biziñçileyü, ançula, ançulayu* gibi örneklerde kullanılmaktadır. çI morfeminin Moğolcada da bulunduğunu ve fonksiyonuyla da benzerliği olduğunu ifade eder (2000: 1428-1436).

Erdal (1991: 404) bu morfemi, “locative formative” olarak ele almaktadır ve *-çA* eki olarak da değerlendirmektedir. Ünal *-çI* ~ *-çU* morfeminin Moğolca *tegünçilen* gibi zarflarda bulunan *-çI* ekiyle aynı olduğunu belirtir (2012: 160).

Karamanlıoğlu, Codex Cumanicus'ta bir *bolmaçı* sözünün geçtiğini ve buradaki *-çI*'nin olumsuz zamirlere gelerek bu biçimde kalıplaşmış olduğunu, Kuzey Türkçesindeki emir kipine gelen pekiştirme ekleriyle (*kilçi*, *kilmeçi*, *kilsinçi*) ilgisi olma ihtimali olduğunu belirtir (1994: 137).

Orhon Türkçesinde olumsuz fiil gövdelerine gelen bu morfem, gelecek zaman ifadelerinde sıklıkla görülmektedir: *tägmä-çi män* “Hücum etmeyeceğim” (Tekin 2016: 172).

-çI, *-çU* klitiği, pozisyon olarak bağlı bulunduğu ağırlayıcısıyla artlık-önlük, düzlük-yuvarlaklık uyumu sağlamaktadır. Kendisinden sonra başka ekler gelmemektedir; fakat kendisinden sonra farklı klitikleri bünyesinde bulundurabilir. Adlardan, zamirlerden ve özellikle fiillerden sonra kullanımı yaygındır. Bağlı bulunduğu yapıda pekiştirme ifadesi taşımaktadır. İncelenen atasözü metinlerinde örnek veri bulunamamıştır.

4.4. *dA* KLİTİĞİ

dA klitiğinin bir cümle içerisindeki işlevine bakıldığında cümleyi kuvvetlendirme veya bağlama görevini taşıdığını görülmektedir. Bu klitiğin etimolojisi hakkındaki görüşler şöyle verilebilir: *dahı* > *takı* gelişmesi (Deny 1941: 258; Tekin 2013: 47-48; Räsänen 1969: 457). Eski Türkçe ve Orta Türkçede bu morfem *dahı* ile benzerliği neticesiyle hem işlev bakımından hem de fonetik açıdan *dA* morfeminin *dahı*'nin kısaltılmış biçimi olduğu görüşüne varılmıştır.

Räsänen “Konjunktionen” (Bağlaçlar) bölümünde “Kopulative” alt başlığında çeşitli lehçelerden örnek vererek *dA* klitiğini ele almaktadır (1957: 235-237). Burada

“Kopulative” olarak adlandırmasının kopula kategorisiyle ilgili değil, bağlaç kategorisi olduğunu anlamaktayız.

Elöve, *takı* > *dakı* > *dağı* > *dahi* > *daha* > *da* / *de* biçiminde oluştuğunu (1958: 454-456), Tekin, *dA* morfeminin *dakı* > *dak* > *dah* > *da* / *de* biçiminde geliştiğini (2013: 47-48) açıklar. Clauson, ilk bakışta *tak-* olarak bir zarf olarak görüldüğünü fakat *tak-* fiilinin hiçbir zaman **dak-* biçimine rastlanmadığını sadece *d-* sesine dair kanıtların güçlü olduğunu açıklar. Bağlaç olarak “ve, ayrıca” anlamlarına geldiğini bazen de enklitik olarak *tA/dA* kullanımlarının olduğunu, Osmanlı Türkçesinde *dahi* “ve, ayrıca” ve *daha* olarak iki biçimde geliştiğini açıklamaktadır (1972: 466). Tietze de *da/de* morfeminin bir enklitik olduğunu ve morfemin < *dakı* / *dağı* sözcüğünün bir varyantı olarak önlük ve artlık uyumuna girdiğini, eski metinlerde kendisinden önceki sözcükle birlikte yazıldığını açıklar. Türkiye Türkçesindeki kullanımında kendisinden önce gelen ad veya zamirden sonra küçük düşürücü bir anlam ortaya çıktığını belirtir. Birbirine paralel unsurları cümle içerisinde bağladığını veya iki ayrı cümleyi bağladığını, ...*da* ...*da* bağlacı olarak “hem... hem...” anlamına geldiğini eklemektedir (2002: 543).

Ergin, bu morfemin kökenini *mA* morfeminde aramıştır. *dA* morfeminin tıpkı *mA* morfemiyle aynı işlevde olması dolayısıyla eski biçiminden (*mA*) yeni biçimine (*dA*) geldiğini açıklar. *m* ünsüzünün *d* ünsüzüne dönüşmesinde benzeşme ya da analogik bir durum olarak meydana geldiğini belirtir (2013: 360).

Hacıeminoğlu, *Ok* klitiğinin cümle içerisindeki sözcükleri bağlama işlevinden dolayı Batı Türkçesindeki *dA* klitiğiyle paralel bir kullanışı olduğunu hatta Batı Türkçesinde *Ok* klitiğinin olmaması sebebiyle *dA* klitiğinin gelişiminin zorunlu olduğunu ifade eder Karahanlı Türkçesinde bu klitiğin “tam, ha işte, tıpkı, -cik, ancak, bizzat” gibi anlamlara geldiğini belirtmektedir (2019: 101-102). Ayrıca etimolojisi hakkında kesin bir kanıya varmanın mümkün olmadığını belirtir (2015: 221). Hacıeminoğlu, *dA* klitiğinin gelişiminin *dakı*’dan gelemeyeceğini Türkçenin gelişme kurallarına aykırı bulmaktadır. EAT’de *dakı* veya *dahi*’nin sonunda bulunan *-kı/hı* hecelerinin düşmesinin mümkün olmadığını, vezin gereği bazı sözcüklerde hece düşmeleri görülse bile bunların geçici olduğunu belirtir (1968: 82). Tekin’in (2013: 47-48) görüşlerine katılmayarak *dA* klitiğini

mA morfemi gibi bağlama, sıralama, belirtme ve kuvvetlendirme işlevlerine sahip olduğunu ekler ve özelliklerini de sıralar:

- A. İlgi kurduğu sözcükten sonra gelir.
- B. Her çeşit sözcük ve gramer biçimiyle kullanılır.
- C. İlgi kurduğu sözcüğü kuvvetlendirir. Kuvvetlendirmeyi yaparken dikkati kendine veya kendisinden önce veya sonra gelen unsurlara yükler.
- D. Eklendiği sözcüğün anlamı ve işlevini o sözcüğün türüne ve gramer biçimine göre değiştirir.
- E. Vurgu kendinden önceki sözcüğün son hecesindedir.
- F. *ta / te* biçimini almaz (1968: 81).

Ergin; bağlama ve kuvvetlendirme edatı olarak ele aldığı *dA* morfemini, kendisinden önce veya sonra gelen unsurları kuvvetlendirdiğini ve daha çok işlevinin kuvvetlendirme üzerinde olduğunu ayrıca bağlama işlevinin daha az hatta kaybolmuş olduğunu belirtir. Kuvvetlendirme işlevlerine göre derecelendirme sırasını *bile > dahi > dA* olarak; bağlama işlevlerine göre derecelendirmesini de *dA > dahi > bile* olarak verir (2013: 358).

Özmen, sözcük başında *m > d* değişiminin sık rastlanan bir değişim olmadığını, *dA* morfeminin *mA*'dan gelişmiş olsaydı eğer belirli bir süre ikisinin birlikte kullanılmış olacağını belirtir. *takı* üzerindeki bu gelişim XIII – XIV. yüzyıllardan itibaren başladığını ve *tagı, dakı, dağı, dahı* biçimleriyle XIV. yüzyılın başlarından itibaren *dA* morfemine rastlandığını belirtir (1987: 74).

Schütz, *dA* klitiğinin tüm Türk dillerinde bulunduğunu ve gelişimini Eski Türkçeye kadar görebileceğimizi ifade ettikten sonra *dA* morfeminin etimolojisini derece zarfı *daha* ve *ança-taqı*'ya bağlamaktadır. *dahı* ve *dA* morfemi arasındaki geçişin edebî eserlerde bulunmadığından dolayı bu iki aşama arasında bir atlama olduğunu, Farsçanın etkisiyle de birçok birleşik bağlaçlarda *ki* olması sebebiyle *takı* klitiğinin ikinci unsurunun aynı olmasına yol açtığını belirtir. Farsça *ta ki* “-dan beri” dolayısıyla böyle bir çıkarım yapılmasına sebep olduğunu ifade eder (2014: 248-249).

Milan Adamoviç ise Budagov'un (1869: 553) belirttiği gelişime karşı *dA* morfemi ile *dahı / dağı / takı* unsurlarının tüm Türk dillerinde birlikte görüldüğünü ve böyle bir varsayım gerçekleşseydi bu birlikte görünen unsurların olmaması gerektiğini açıklar. *dA* morfeminin kaynağını Yenisey Yazıtları'nda bulunan sözlük anlamı olmayan, cümlede bir değişikliğe yol açmayan *yıta* sözcüğüne (*yıta* → *ta/te, da/de*) bağlamaktadır. *yıta* ve *dA* arasında semantik ve sentaktik olarak benzerlikler olduğunu, yardımcı bir sözcük görevindeyken sözcükten sonra kullanıldığını ve kendisinden önceki sözcükle sentaktik olarak birlik kurduğunu ifade eder. Dolayısıyla *yıta* sözcüğünde bulunan *yı* düşmüş ve yerini fonetik olarak uyumlu olan, vurgusunu kaybeden *ta*'ya bırakmıştır (2006: 169-181). *yme* morfemi (*yme* → *ma/me*) için de görünürde aynı düşüşün söz konusu olduğunu göstermektedir (2006: 181).

Ercilasun; Türkiye Türkçesindeki *dA* klitiğinin kökenini Eski Oğuz Türkçesine, *Codex Cumanicus*'a ve Çuvaş Türkçesindeki örneklere dayanarak bu morfemin eskiden beri kullanılan bir bağımsız enklitik olduğunu ifade eder (2008: 52). Yine Ağca da bu morfemin bağımsız bir sözcük olduğuna işaret eder ve kökeninde başka bir sözcük veya edat olmadığını, 13-14. yüzyıllardan itibaren kullanıldığını ifade eder (2013: 105-106).

Korkmaz, pekiştirme bağlacı olarak *dA, dahi, bile, mI/mU, ise, -sA, ya* gibi unsurları inceler ve *dA* morfeminin, çeşitli öğeleri birbirine bağladığı ve bu işlevi gerçekleştirirken öğelerin anlamını güçlendiren sıradan bir pekiştirme işlevi olduğunu; fakat bağlama işlevinin daha kuvvetli olduğunu ifade eder (2019: 941). “ve de” bağlacındaki *dA* morfeminin anlamı güçlendirdiğini; *hem... hem (de)* bağlacının öğeleri eşitlik ve birliktelik ya da birbirine karşıt olma işlevi olarak sıraladığını ve *dA* morfeminin de anlamı güçlendirdiğini; *ya da, ya ... ya da* bağlacında ise her iki öge arasında seçmeli bir bağlantı kurduğunu açıklamaktadır (2019: 934-940).

Eker, *dA* klitiğinin, *pekte* gibi yanlış yazılmasının nedenini, bu klitiğin hem ünsüzünün hem de ünlüsünün kendisinden önceki sözcüğün son ünlüsüne ve son ünsüzüne uyduğunu, ses bilgisel olarak bağımlı olması bakımından açıklar (2015: 258).

Atabay ve diğerkleri (1983: 148-150) *da* bağlacının en çok tümceleri, sözcük öbeklerini, aynı türden sözcükleri birbirine bağladığını ve bu işlevi gerçekleştirirken “eşitlik, birlikte olma, gibi olma” anlamları kazandırdığını belirtirler. Ayrıca *da* klitiğinin gereklilik ve dilek-koşul kipiyle kurulmuş tümceleri, sonraki tümceye neden-sonuç işleviyle bağlama gibi kiplik özelliklerini sıralarlar (1983: 151-152).

Atabay ve diğerklerine göre (1983: 149-151) *da* bağlacının işlevleri şunlardır:

1. Sıralı tümceleri birbirine bağlamada yüklemelerden en az biri kullanılmadan *da* anlam verir: *O kadar para sana da bana da çocuklara da yetmez gibi.*
2. Eksik cümlelerde yargı veya düşüncenin devam ettiğini anlatır: *Bir parça kaldı da... (veremeyeceğim).*
3. *da* morfeminden sonra *mi* morfemi geldiğinde pekiştirme güçlendirilir: *Geldin de mi hesap soruyorsun?*
4. Zarf fiilden sonra kullanıldığında anlamı pekiştirir: *Gelince de görürsün.*
5. Emir ve ünlem cümlelerinde kullanılır: *Git de ne zaman gidersen git!*
6. *da* klitiği ikilemeler oluşturur: *Adam güldü de güldü.*
7. *hem de, ne de, amma da, ya da* gibi bağlaçlarla birlikte kullanılabilir.
8. *da* bağlacının *bile* bağlacı ile aynı işlevde olduğu durumlar da vardır.
9. Edatlar, zarflar ve zamirlerle kullanıldığında anlamı pekiştirir: “*Çalışması gerektiğini o kadar da söyledim.*”, “*Bu söyledikleri hiç de yanlış değil.*”, “*Onlar da biz de bu konuyu düşünelim.*”

Kornfilt (1997: 20), bir cümle içerisinde genel² bağlaçların kullanılmadığı durumlarda, Türk tipi (Turkic type) olarak belirttiği *da* klitiğini *postklitik* olarak ele almaktadır. Bağımlı bir cümlede, konum olarak ikinci cümlenin ilk unsuruna *da* klitiğinin gelebildiğini örnekleriyle verir:

² Kornfilt (1997: 20) “genuine” terimini kullanmıştır. Biz “genel olan bağlaçların kullanılmadığı durumlarda” olarak çevirdik.

Ahmet televizyon seyretti, Osman da sinemaya gitti.

Tiyatroya Ahmet gitti, operaya da Osman (gitti).

Eş bağımlı postklitik olarak ele aldığı *dA* klitiğinin; cümleyi bir diğerine bağladığı durumlarda, sonraki cümlenin unsuruna, birden çok cümleyi bir diğerine bağladığı durumlarda ise son cümlenin ilk unsuruna eklendiğini açıklar: “*Hasan işine gitti, Ali evinde döndü, ben de parkta kaldım.*” Bu durumun *ve* bağlacına benzer bir işlevde olduğunu fakat bağlama göre farklı anlam ve işlevlerde olabileceğini, burada bir klitikleşme meydana geldiğini belirtir (1997: 109). “Cümle bağlayıcıları” bölümünde de *dA* klitiğini ele almaktadır:

1. *dA* klitiği *ve*, *ayrıca* anlamlarında kullanılır.
2. Cümlede *also*, *too* anlamın gelen unsurla bağlanabilir.
3. Birden fazla unsurla kullanıldığında *birlikte* anlamı verir.

Lewis (2000: 206-207) İngilizcede bulunan *and*, *also*, *too* gibi *dA* morfeminin hiçbir zaman bir cümleyi başlatmadığını ve ayrı bir sözcük olarak yazılmasına rağmen klitik olduğunu, artılık-önlük uyumuna girdiğini fakat bunun yazı dilinde olmadığını belirttikten sonra göre bu klitiğin işlevlerini sıralar:

1. İngilizcedeki *too* anlamına geldiğinde, kendisinden önceki sözcüğü takip eder: “*Oraya ben de gittim.*”
2. *hem... hem de....* anlamındadır: “*Şapkanı da paltonu da giy.*”
3. İki sözcüğü bağlayarak “*ve*” anlamı verir; genellikle “*ve sonra, böylece, ama*” iması da vardır: “*Çalışmış da kazanmış.*”
4. Yaygın bir eksilteli (elliptical) kullanımı vardır: “*Niçin sormadın? -Utandım da...*”
5. Tekrarlanan fiillerden sonra *dA* klitiği gelmektedir ve burada uzun bir gecikmeden sonra aniden gerçekleşen bir eylemi anlatmaktadır: “*Durdu durdu da turnayı göziünden vurdu.*”

6. Zamir ve zarflardan sonra vurgulayıcı işlevi vardır: “ikisi de”, “*O film çok da güzel imiş*”

Göksel ve Kerslake (2005: 432-434) *-(y)sA/ise* koşullu kopula tarafından işaretlenen bir yan tümcede, zıtlık oluşturmak amacıyla arkasından *da* klitiği takip edebilmektedir ve bu yapının ortaya çıkardığı anlam koşullu değil, olgusaldır. Geniş koşullu *-(A/I)rsA/-mAzsA* ve *da* (nadiren) biçimlerinin “olsa bile” ve “rağmen” anlamlarına geldiğine, bu cümlelerin başına anlam olarak bir farklılık katmasa da birinci cümleye “(her) ne kadar” ifadesinin getirilmesinin mümkün olduğuna dikkat çekerler.

Göksel ve Kerslake (2005: 432-433) *-sA* ile *da* klitiğinin birlikte olduğu bir yan tümcede üç farklı işleve sahip olacağına dikkat çekerler:

1. *-sA* ya da *-sAydI'* nin *da* klitiği ile kullanıldığı bir cümlede koşullu bir anlam (even if) ortaya çıkar ve *bile* klitiğinin “even” anlamına sahip olduğu durumda işlev olarak *da* klitiği ile yer değiştirilebilir: *Ahmet artık [çalışsa da] sınavı geçemez; Ahmet artık [çalışsa bile] sınavı geçemez.*
2. Ana cümlede *-sA* ve *da*'nın *olur* ile kullanımında hareket biçiminin olasılığı veya kabul edilebilirliğini ifade eder: *[Sen gelmesen de] olur.*
3. *da* klitiği iki alternatif koşul oluşturan durumda, tahmin koşullu cümle olarak işaretler ve bu iki alternatiften hangisi yerine getirilirse getirilsin sonucun aynı olacağını belirtir: *Ahmet artık [çalışsa da çalışmasa da] sınavı geçemez.*

da klitiği, Eski Türkçe metinlerden bu yana bağımsız bir sözcük gibi davranış sergilemiştir. Her türlü sözcüğe veya sözcük grubuna bağlanarak kullanılmaya devam etmiş ve kendisinden sonra herhangi bir ek almamıştır. Kendisinden önceki ağırlayıcısına bağlı olarak bağlama çeşitli anlamlar yükleyerek söylem belirleyici özelliği taşımaktadır. Bağlaç olarak “ve, ayrıca”; zıtlık bildirmek amacıyla “ama, böylece”; şart işlevinde *eğer*, *-sA*, *-sA bile* gibi kullanımlarda *da* klitiğinin varlığını görebilmekteyiz. Kipsel özellikler açısından var olduğu bir cümlede *pekiştirme* işlevinde *korkutma*, *şaşıрма*, *bir istekte bulunma*, *birliktelik*, *abartma*, *küçümseme* gibi çeşitli ifadeler sağlamaktadır. Türkiye

Türkçesinde de yaygın bir kullanım alanına sahip olan bu klitik.; cümleleri bağlama, sıralama, pekiştirme gibi çeşitli işlevlerde kullanılmaktadır.

4.4.1. Eski Anadolu Türkçesi

da klitiği Eski Anadolu Türkçesinde her türlü unsurdan sonra gelebilmektedir ve ağırlayıcısına artlık-önlük bakımından uyum sağlamaktadır. Bulunduğu yapıda birleşik olarak yazıldığı örnekler de mevcuttur:

Kişi 'aybını bilmek key hünerdür

*Ki 'aybın bilmeyen **gāyetde** hardur (IŞK 474)*

gerekmez dünyeyi bize çünkü bākī bünyād degül

*bir kul biñ **de** yaşarısa ölicecek bir sâ'at degül (YED 115v3)*

4.4.2. Türkiye Türkçesi

da klitiği Türkiye Türkçesinde her türlü unsurdan sonra gelebilmektedir ve daima ağırlayıcısından ayrı yazılmaktadır. Bulunduğu yapıda pekiştirme, birliktelik, abartma, küçümseme gibi çeşitli ifadeler ve cümleleri bağlama, sıralama, pekiştirme gibi çeşitli işlevlerde kullanılmaktadır:

*ağır ol **da** molla desinler (ADS)*

*ağlayıp **da** gözden mi olayım? (ADS)*

*akmasa **da** damlar (ADS)*

*alacağım olsun **da** alakargada olsun (ADS)*

*arık ata kuyruğu **da** yüküdür (ADS)*

*bitli baklanın **da** kör alıcısı olur (ADS)*

- buldukça bunar (bulmuş **da** bunuyor) (ADS)*
- düşmanın karınca ise **de** hor bakma (ADS)*
- eğri düzü beğenmez, bu **da** bizi beğenmez (ADS)*
- eyere **de** gelir semere **de** (ADS)*
- geç olsun **da** güç olmasın (ADS)*
- geleceği varsa göreceği **de** var (ADS)*
- hırsıza beyler **de** borçlu (ADS)*
- ibadet **de** gizli, kabahat **de** (ADS)*
- kardeşim olsun **da** kanlım olsun (ADS)*
- keci kışına bakar **da** 'yaram var' dermiş (ADS)*
- komşuda pişer, bize **de** düşer (ADS)*
- kurunun yanında yaş **da** yanar (ADS)*
- müft olsun **da** zift olsun (ADS)*
- ölmüş **de** ağlayanı yok (ADS)*
- seninki can **da** benimki patlıcan mı? (ADS)*
- taş altında olmasın **da** dağ ardında olsun (ADS)*
- tavuk kaza bakmış **da** kışını yırtmış (ADS)*
- ufak at **da** civcivler yesin (ADS)*
- üzümünü ye **de** bağına sorma (ADS)*
- yağmur yağsın **da** varsın kerpiççi ağlasın (ADS)*
- zemheride sür **de** çalı sür (ADS)*

4.5. *erinç* KLİTİĞİ: TAHMİN, OLASILIK, ŞÜPHE KLİTİĞİ

Eski Türkçede bulunan *erinç* klitiği, bulunduğu cümleye “bir tahmin, olasılık” anlamı katmaktadır. Hacıeminoğlu “Kuvvetlendirme Edatları” başlığı altında *erinç* “belki, galiba, herhâlde” anlamları taşıdığını belirtir (2015: 241). Clauson, *er-* fiilinden gelen eskicil bir edat biçimi olduğunu ve asıl yapısının geniş zaman biçimi ve fiillerden sonra kullanabileceğini belirtir (1972: 228).

“*erinç* Edatı” başlığında *erinç* yapısının kuvvetli bir olasılık bildirdiğini ve Türkiye Türkçesine “herhâlde, şüphesiz ki” gibi ifadelerle anlamlandırılabilceğini belirten Tekin (2016: 148), bu yapının *-mİş* ekli geçmiş zamanla birlikte, *-DI* ekli kesin geçmiş zamanla birlikte, *-DOK* geçmiş zamanla birlikte ve ad yüklemiyle birlikte kullanımı olduğunu verir.

Eraslan, < **er – i – n-ç* “herhâlde, belki, acaba” olarak etimolojisini ayırmaktadır ve *erinç* yapısının kesin olarak belli olmadığını, ad ve fiillerden sonra gelebildiğini ve sonuna bağlandığı unsurda kesinlik ifadesini kaldırdığını belirtir: *Bizma uz-un yaşap kini-ñge munçulayu xoķ (d.h. koķ) bolur érinç* “Biz de uzun yaşayıp sonunda bu şekilde toz oluruz herhâlde” (2012: 293).

Çağatay *erki* yapısının ve *erinç* ile yer değiştirebileceğini ve bu kullanımlarda *-DXr* morfemiyle “galiba” anlamında eş değer olduğunu belirtmektedir (1964: 247).

Çalışmaların genelinde “belki, acaba, şüphesiz” gibi anlamlar ifade eden *erinç* klitiği, bağımsız bir sözcük gibidir ve tek biçimi mevcuttur. Cümlenin sonunda kullanılır ve bağlama göre olasılık, tahmin, şüphe gibi işlevler katarak anlamı güçlendirmiş, söylem belirleyici durumunda olmuştur.

4.5.1. Karahanlı Türkçesi

Bu dönemde *erinç* klitiği ağırlayıcısının sonuna gelerek bağlamda olasılık ve şüphe anlamlarıyla kullanılmıştır:

tadu birle katlıp törümiş kılınç
ölüm buzmağınça buzulmaz erinç (KB 881-882)

4.6. erki KLİTİĞİ VE ki KLİTİĞİ

Eski Türkçede pekiştirme işlevinde kullanımı olan, soru ifadeleriyle ve zamir yapılarıyla da kullanılabilen *erki* yapısı; eklendiği sözcüğe “tahmin, şüphe, tereddüt, olasılık” gibi anlamlar katmaktadır. *erki* klitiğinin kökeni hakkındaki görüşlerden birisi *er-* fiilinden geliştiği üzerinedir (Çağatay 1964: 245; Hirik 2013: 154).

Eraslan (2012: 293) *erki* yapısının gelişimini < *er-ür* + *ki* “acaba, herhâlde” olarak vermektedir. Yapısının net olmadığını, şüphe ve tereddüt bildirdiğini, ad ve fiillerin sonuna geldiğini belirtir. Hacıeminoğlu (2019: 100) “Kuvvetlendirme Edatları” başlığı altında *erki* yapısının “belki, acaba, kim bilir” anlamlarına geldiğini açıklamaktadır. Eckmann (2017: 136), tahmin ifadesi için kullanılan edatlardan birisinin *é(r)ken* / *é(r)kin* edatı olduğunu ve Uygur Türkçesinde ve Karahanlı Türkçesindeki biçiminin *erki* olduğunu göstermiştir.

Clauson (1972: 223-224), *erki* maddesinde *erki* yapısının, *erken* ve *erinç* gibi fiillerin sonuna geldiğini belirtmektedir. İstisnalar dışında yalnızca soru cümlelerinin sonunda kullanıldığını ve en iyi çevirisinin “*Saniyor musun?*” veya “*Muhtemeldir ki*”, “*Olasıdır ki*” olacağını vermektedir. Yalnızca Kuzey Doğu dil grubunda Tuvacada *irgi* “soruları daha kibar kılmak için kullanılan bir parçacık” olarak belirtir.

Ergin (2013: 361); örneğin “*Böylece ki*” cümlesinin devamında bir açıklama olacağını, bu yapılarda “kuvvetlendirme veya bağlama edatı” değil “izah edatı” adının

verilebileceğini belirtir. *ki* klitiğinin Farsça asıllı olduğunu ve Türkçenin yapısına uygun olmadığı görüşünü belirten Ergin'in (2013: 363) aksine, söz konusu klitiğin Türkçe asıllı olduğunu belirten (Küçük 1987: 367-372; Korkmaz 2019: 917, vd.) araştırmacılar da bulunmaktadır. Çağatay'a göre (1964: 245-250), Türkiye Türkçesinde bulunan *ki* morfeminin Farsça *ki* ile değil, Eski Türkçe *erki* yapısına dayandığını ve Türkiye Türkçesinde aitlik eki *+ki* ile birlikte iki adet *ki* yapısından bahsedebileceğimizi belirtmektedir. Bu açıklamalar özet olarak şöyle sıralanabilir:

1. Uygur Türkçesi veya Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi ve birçok örnekte *-mX* klitiğinden sonra gelen yapılarıdaki *erki* klitiğinde bulunan /e/ ve /r/ seslerinin düşerek bugünkü *ki* klitiğini oluşturmuştur ve Farsçadan geçerek cümleleri bağlayan *ki* ile ilgisi bulunmamaktadır.
2. Uygur Türkçesindeki örneklerden yola çıkılarak *-mX* klitiği olmadan da soru zamiriyle *erki* yapılarının kullanımı mevcuttur.
3. Altun Yaruk (2-15) gibi Uygur Türkçesi verilerinde *erki* klitiği, *-mX* klitiğini pekiştirir: *bar mu erki* "Var mı ki?"
4. Uygur Türkçesinde *erki* klitiğinin "galiba, ya" anlamlarına gelen örnekleri vardır ve bunlar Türkiye Türkçesindeki *ki* klitiğiyle ifade edilebilir.
5. *erki* klitiği ve *erinç* ile yer değiştirebilir ve bu kullanımlarda *-DXr* morfemiyle "galiba" anlamında eş değerdir.
6. Tarihî Türk lehçelerinde *iken* < *erki*, **erkin*, *irkin*, *ikin* biçimleri de mevcuttur.
7. Eski Türkçede *-d*, *-gay*, *-r* ekleri alan fiillerden sonra *erki* yapısı gelir. Bu aynı tür yapı, Türkiye Türkçesinde bulunan *-(X)yor*, *-Xr* *-DX*, *-mXş*, *-(y)AcAk* eklerinden sonra da gelmektedir.
8. *erki* yapıları, Türkiye Türkçesinde *ki* olarak gelişmiştir ve çeşitli kullanım biçimleri olan *ki* klitiği, cümle içerisinde yer değiştirebilir. Bu değiştirme biçimleri Farsça *ki*'nin yapısına göre oluşturulmuştur.
9. Fiilden sonra gelen *ki*'ler, *erki* yapısının kalıntısıdır. Sözcüğü pekiştirme ya da vurgu kurallarına göre yerleri değişmiştir. Uygur Türkçesinden sonra yeni bir devrin etkisi dolayısıyla Farsça zannedilerek cümlede değişikliğe uğramışlardır.
10. İki ad unsurunu birbirine bağlayan *ki* Farsça etkisindeki *ki* yapısıdır.

ki klitiğinin, Uygur metinlerinde tahmin ve şüphe edatı olan *erki* klitiğinin devamı olduğunu belirten Küçük (1987: 367-372), Eski Türkçede *er-* fiilinin Oğuz-Türkmen grubunda *i-* biçimine girdiğini ve ilk değişme biçiminin Anadolu Oğuzcası'nda olduğunu belirtir. Küçük, XV. ve XVI. yüzyıl şairlerinden örnekler vererek bulunduğu dönemde hem *iki* yapısının hem de *ki* yapısının birlikte kullanıldığına dair tespitlerde bulunmuş, *iki* edatının çok yaygın olmasa da Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde kullanıldığını ve *ki* olarak devam ettiğini açıklamıştır (1987: 367-372).

erki yapısının *er-* “olmak” fiilinden geldiği ihtimalini belirten Bang (1980: 70), *irkin* yapısının da kısaltılmış biçimi *-meki* ekinin, Uygur Türkçesinde *-mu erki*'ye dayandığını ve *miken* biçiminin de *er-*, *ir-* “-den olmak” isim fiili ile (*erken*, *irken*) ile ilgisi olmadığını belirtir. *erki* yapısının ses bakımından benzer biçimi *erken*'in etkisi altında kaldığını ifade ederek Tarançi metinlerinde *-miken*~*-mikin* ikili kullanımı olduğunu ve *erken* isim fiili için düşünülmemeyeceğini, yalnızca *eken*, *iken* biçiminde görüldüğünü ifade eder.

Röhrborn (1977: 434) *erki* yapısının *ergey* yapısından gelebileceğini önererek görünüş, zamansal fiil biçimlerinin bir parçası ve kiplik kategorisinde fonetik olarak indirgenmiş biçimine geldiğini belirtmiştir. Erdal ise Röhrborn'a ait bu köken açıklamasının bazı sorunları olduğunu düşünür (2004: 350).

Kornfilt (1997: 60), sıfat tümceleri için baş isimden sonra niteleyen cümleyle birlikte Farsçadan ödünç alınan bir kullanım olduğunu belirtir. Kornfilt buradaki kullanımında niteleyen cümlenin tamamen bitimli ve tamamlayıcı/bütünleyici *ki* tarafından gösterildiğini belirtir: “bir adam [ki çocuklarını sevmez] yalnız yaşamalıdır”. Kornfilt'in verdiği örnekte görüldüğü gibi, niteleyen cümleden sonra gelen *ki* yapısında bir yan tümce oluşmaktadır. Fakat *ki*'nin bitimli bu kullanımının daha sonrasında kullanılmadığını belirtir.

Kornfilt (1997: 439-440) söz konusu klitiği “Cümle bağlayıcıları” bölümünde Farsçadan ödünç alınan tümleyici/tamamlayıcı *ki* olarak da alır. *ki* klitiğinin kendisinden önceki sözcükle artlık-önlük, düzlük-yuvarlaklık uyumlarına girmediklerini ve sözcük vurgusunun kendisinden önceki hecede olduğunu belirtir. Farsçadan alınan *ki* klitiği dışında Türkçede

cümle başı klitiği olmadığını belirten Kornfilt, bu tümleyici/tamamlayıcının yan tümceden önce geldiğini, fonolojik olarak ise bir önceki sözcükle klitikleştiğini, dolayısıyla da tipik olarak *ki* ile yan tümce arasında duraklama oluştuğunu ifade eder. Son matris unsuru ve *ki* arasında hiçbir tümce olmadığını belirtir (1997: 443).

Deny (2012: 614-617) *ki* klitiğinin amaç bildiren cümlelerde, kendisinden sonra gelen fiilin istek kipi olduğunu belirtir. Ayrıca olumsuz bir ana cümleye gelen *ki* klitiğinin sonrasında takip ettiği cümlede sonuç cümlesi bulunur: “*Çiy yemedim ki karnım agrısın*”. Durum cümlelerinde “o kadar, o derece, öyle” gibi deyimlere bağlayabilir. *ki* klitiği ayrıca dolaysız sözü ulaştırabilir ve burada pekiştirme işlevindedir: “*O bana dediki şimdi bunu alacaksın*”. Deny, bu kullanımda iki nokta (:) ile aynı işlevde olduğunu ifade eder. İsteğe bağlı olarak *bilme-* fiilinden sonra gelerek soru cümleleri oluşturur. *ki* klitiği eksilteli cümlelerde ve bitimsiz sözlerde de kullanılabilir. Deny bu kullanımının, anlatılan cümleyi açıklama işlevinde bir yan tümce meydana getirdiğini belirtir. Bu açıklama açık olarak söyleyen tarafından zihinde belirlediği için ek olarak devamının söylenmesine gerek olmadığını, “nida noktası” işlevinde olabileceğini ifade eder. Ek olarak *mX* klitiğinden sonra *ki* klitiği geldiği durumlarda, *ki* yapısının *-ken* ile karıştırıldığını ve bu durumun Azerbaycan Türkçesinde de ortaya çıktığını örneklerle verir.

Erkman Akerson ve Ozil (2015: 251-252) niteleme sağlayan yan tümce yapılarından birisinin *ki* ile yapıldığını belirterek, cümle içerisinde sağdan dallandığını ve önce nitelenecek ad ve onun ardından *ki* ilgi adıyla başlayan bir yan tümcenin geldiğini belirtirler. Ayrıca bu tür cümlelerde eksik olan ögenin yerini *ki* karşılamaktadır; fakat yazı dilinde metne süslü bir hava katmak için kullanıldığını ve konuşma dilinde ise az rastlandığını ifade ederler: “*O kız, ki hiç gülmezdi, sonunda güldü.*”

Korkmaz (2019: 917-918), *ki* klitiğinin asıl işlevinin “pekiştirme” ve “aşırılık bildirme” görevlerinde olduğunu, Farsçadan geçen bağlama zamiriyle ilgisinin olmadığını, *ki*'nin kendisinden önce gelen fiil yoluyla bir açıklama ve zarf ilişkisi ile bağlayarak bir bağlaç özelliğini kazandığını ifade etmiştir. *ki* klitiği fiil adlarına veya çekimli fiillere geldiğinde, fiilde meydana gelen oluş ve kılışı açıklama veya pekiştirme işlevinde olduğunu, *mI/mU* soru eki almış çekimli fiillerde ise “tahmin, şüphe” ifadeleri üstlendiğini belirtmiştir.

İsimden sıfat yapan *ki*, bağlaç olan *ki*, *erki*'den gelişen pekiştirme işlevli *ki* ve bu işlevlerin birleşmesiyle oluşan klitik yapı oluşturan *ki* olarak; Türkiye Türkçesindeki *ki* yapılarını açıklayan Özezen, Eski Türkçedeki *erki* edatının işlevinin Türkiye Türkçesindeki *ki* ile tekrar canlanarak kullanıldığını ifade eder (2013: 370-372).

erki klitiği; bulunduğu yapıda “pekiştirme, olasılık, tahmin, şüphe” gibi anlamlar verebilmektedir. Türkiye Türkçesinde ise bulunduğu ifadeye bir açıklama, niteleme, pekiştirme gibi çeşitli anlamlar katarak belirli kiplik özellikler taşımaktadır. Ağrılıcısına bağlı olarak artlık-önlük gibi uyumlara girmeyen *erki* klitiği, kendisinden sonra herhangi bir ek almaz. Fakat kendisinden sonra farklı klitikler gelebilmektedir.

4.6.1. Karahanlı Türkçesi

Karahanlı Türkçesinde *erki* klitiği, her türlü görevli unsurdan sonra gelebilmektedir:

ne kim kelse erke tilindin kelür (AH 145)

4.6.2. Eski Anadolu Türkçesi

erki klitiğinde bulunan *er-* eyleminin, Eski Anadolu Türkçesinde düşerek yerini *ki* klitiğine bırakmıştır. Kendisinden önce başka klitikler gelebilmektedir:

Niçeme ki tedb̄ir ile iş düizer

Çü taqd̄ir irer anı t̄izek bozar (SN 5125)

ki klitiği sıklıkla fiiller, cümleler, cümle bağlayıcıları gibi birçok unsurdan sonra gelebilmektedir:

Ne iş vardur ki anuñ çaresi yok

Ne k̄ar vardur ki anuñ karası yok (HUR 5408)

Eylügi eyle, suya bırak ki bir gün fâyidesin göresin (Kab-A16b/19)

ve halka şol nesneyi buyur ki sen işlersin (Kab-A 65a/4)

Halkdan şunu um ki senden halka erdi (Kab-A 35a/1)

halk her kişiyile şol yolu varur ki anlaruñıla ol yolu varalar (Kab-A 50a/16-17)

miñnet şol kişiye érişür ki eylük mukābelesinde yavuzlık éde (Kab-A 78a/7)

Kuyuyu hoyunca kazasın tā ki içine düşersen helāk olmayasın (SaltN)

4.6.3. Türkiye Türkçesi

ki klitiği, Türkiye Türkçesinde kuvvetlendirme, belirtme, bağlama, niteleme, pekiştirme gibi pek çok anlam ifadesi taşımaktadır:

ekşi yemedim ki karnım ağrısın (ADS)

herkesin ağzı torba değil ki büzesin (ADS)

sakalım yok ki sözüm dinlensin (ADS)

sarımsak yemedim ki ağzım koksun (ADS)

4.7. -gIl KLİTİĞİ

Sıklıkla ikinci tekil kişi emir kipiyle kullanılan -gIl, -gUl, -gIn klitiği, bulunduğu yapıda pekiştirme, belirtme, kuvvetlendirme gibi ifadeler taşımaktadır. Caferoğlu (1971: 1-2) -gIl ekinin ilk olarak V-X. yüzyıllarda ortaya çıktığını sonrasında ise kalıplaşmış veya donmuş bir yapı olduğunu, ayrıca artlık-önlük, düzlük-yuvarlaklık uyumlarına girdiğini ifade eder. Lehçelerde bulunan -gIn, gIl, gIr gibi biçimlerinde mevcut olan -n, -l, -r

düzeninin ise tek bir kaynak olarak düşünmek gerektiğini belirtir (Caferoğlu 1971: 1-2). Bütün bu biçimler aynı işlevdedir.

Alyılmaz (1994: 256) bu eki, ek / edat olarak nitelendirerek, gerçekte ikinci tekil emir kişi eki olmadığını, ikinci tekil emir kişi ekinden (/+Ø) sonra kullanılan ve anlama bir kuvvetlendirme, kesin emir verme ifadesi katan bir ek olduğu görüşünü belirtir.

Deny (2012: 350), Doğu lehçelerindeki *-gll* ekinin, *kıl-* yardımcı fiilinden geldiğini ve emir kipi görevinde olabileceğini belirtir. Buna ek olarak, Osmanlı Türkçesinde emir kipinin tekil ikinci kişisine de eklendiğini ifade eder.

Caferoğlu (1971: 2-3), eylemin gerçekleştireceği işi ya da hareket tipini belirttiğini hem Orhon hem de Uygur Türkçesinde *-gll* eklerinin tekil ve çoğul biçimlerinin kullanıldığını belirtir. Yenisey Yazıtlarında ise geniş bir kullanım alanının olmadığını, emrin yapılacağı yöne göre geliştiğini ve daha çok “yüksek tabaka” dilinde kullanıldığını belirtir.

-gll morfemi ve diğer biçimleri, bulunduğu cümlede emir ifadesini pekiştirerek, cümlede ayrı bir kuvvetlendirme işlevi taşımaktadır. Çeşitli diyalekt kullanımlarının yanı sıra, ağırlayıcısıyla birlikte artlık-önlük, düzlük-yuvarlaklık uyumlarına girmektedir. *-gll* klitiğinin kendisinden sonra başka klitikler gelebilmektedir ve bulunduğu cümlede ağırlayıcısının sonunda yer almaktadır.

4.7.1. Karahanlı Türkçesi

Bu klitiğin kullanımı hakkında Caferoğlu (1971: 3), daha geniş bir çevrede yer edindiğini, şiir diline yerleşmeye başladığını ve bu devrin dil bilgisi kuralı olduğunu belirtir. Ses uyumu açısından *-gUl* biçimleri de mevcuttur. Bulduğu yapıda pekiştirme, kuvvetlendirme gibi anlam ifadeleri taşımaktadır:

miñg er dostuñg erse öküş körmegil

bir er duşman erse anı azlama (AH 359-360)

*bilig birle **yağıl** bayat tapğınğa*
bilig tamğa bolur tamu kapğınğa (KB 3223)

*negü tir **eşitgil** awuçğa sözi*
awuçğa sözi ol yigitler közi (KB 2984)

*negü tir **eşitgil** közi tok kişi*
bu köz tokluğu ol bu baylık başı (KB 5385)

4.7.2. Kıpçak Türkçesi

-gIl, -gUl, -gIn klitiği Kıpçak Türkçesinde pekiştirme, kuvvetlendirme gibi anlam ifadeleri taşımaktadır:

*her bir tegirmi nerseni kız **sakınmağıl*** (İMS 66b6)

*dost-ka ol kadar yarı **kılğıl** kim düşmen bolsa sanğa zafer tapmağay* (GT 39b8-9)

*dostlar ivin **süpürgil** dağı düşmen işikin **kağmağıl*** (GT 57a6-7)

*on irning kuvvetin **koyğıl** bir irning akça-sın kiltür* (GT 100a9)

4.7.3. Eski Anadolu Türkçesi

Eski Anadolu Türkçesinde çoğunlukla -gIl biçiminde kullanılmaktadır:

*Ya tatlu dil **eyitgil** yā kerem kıl* (IŞK 886)

*Olur-olmaz kişiye **koşmağıl** baş*
Sakınmaz başa düşer sanmaduk taş (IŞK 1765)

istemegil hakk'ı irak gönüldedür hakk'a turağ
sen senligün elden birağ tenden içerü cādadur (YED 93r6)

*yūnus bu sözleri **koğıl** kendözünnden elün **yuğıl**
senden ne gele bir dēgil çün **haq**'dan gelür **hayr u şer** (YED 70r2)*

4.8. *gU* / -+*gU* KLİTİĞİ

Orhon Türkçesinde *gu* / -*gU* klitiğinin filler, adlar gibi unsurlardan sonra birlikte kullanımı görülürken, Uygur Türkçesi döneminden itibaren *ne* soru zamiriyle birlikte (*ne+gü*) yaygın kullanımı devam etmiştir. *gu* / -*gU* klitiği, cümleyi anlam yönünden pekiştirerek soru ifadesi oluşturur.

Araştırmacılar *gu* / -*gU* klitiğini soru parçacığı (Tekin 1967: 174), soru edatı (Gabain 1988: 106; Hacıeminoğlu 2015: 280), klitik veya enklitik (Räsänen 1957: 250-251; Barutcu Özönder 2000: 1427; Ercilasun 2008: 50) olarak değerlendirmişlerdir. Räsänen “Fragepartikeln (Enklitische)” (Soru Parçacıkları (Enklitik)) başlığı altında *gu* / -*gU* klitiğini ele almıştır (1957: 250-251). Gabain, yalnızca yazıtlarda ve modern ağızlarda görülen *gu* / -*gU* klitiğinin, belagatle ilgili sorular oluşturduğu ve cevabının “hayır” olduğu sorular olduğunu belirtir (1988: 106). Bu tür cümlelerde, sorulan sorunun cevabı bilindiği hâlde (retorik soru), cümleyi pekiştirme veya kuvvetlendirme işlevinde *gu* / -*gU* klitiği kullanılır.

Alyılmaz (1994: 256), ek/edat olarak tanımladığı morfem için soru cümlelerinin anlamını kuvvetlendirdiğini ifade eder. Ercilasun, Orhon Türkçesinde hem *mU* hem de *gU* klitiklerinin kullanılmasından yola çıkarak, bu klitiklerin ilk işlevlerinin pekiştirme iken zamanla soru eki işlevini kazandığını belirtir (2008: 50-51).

Sökmen (2016: 194), *gU* morfeminin bir klitik olarak kalıplaşarak yaşamaya devam etmesine dikkat çekerek, *mU*'nun Orhon Türkçesinden sonra da soru edatı/eki olarak kullanılmaya devam ettiğini belirtir. *mU*'nun belirsizlik ifade eden enklitik yapısı olduğunu ve böylelikle soru ifadesini kazandığını ifade eder (Sökmen 2016: 194).

gu / *-gU* klitiği çoğunlukla pozisyon bakımından ağırlayıcısının sonunda bulunur, bağımsız bir sözcük gibi olduğu durumlar dışında eklerle kullanımı da Uygur Türkçesinden itibaren fazlasıyla (*ne* soru zamiriyle kalıplaşmış bir biçimde var olması) bulunmaktadır. Bu kullanımlarda ağırlayıcısına artlık-önlük, düzlük-yuvarlaklık bakımından uyum sağlamaktadır.

4.8.1. Karahanlı Türkçesi

gu / *-gU* klitiği daha çok *ne+gü* unsuru ile kalıplaşmış olarak bulunmaktadır:

kiminġ boldı erse oġul kız kişi
negü teg kelir ol kiřininġ usı (KB 1165)

negü tir eşitgil av uğa sözi
av uğa sözi ol yigitler közi (KB 2984)

negü tir eşitgil av uğa sözi
av uğa sözi tutsa ağlur közi (KB 4152)

4.9. *kim* KLİTİĞİ

İlk yazılı metinlerden itibaren soru zamiri, cümleleri açıklama işlevinde kullanılan *kim* ve Farsçadan geçen *ki*; işlev açısından birbirinin yerine kullanılmış olan yapılardır. Aynı zamanda Eski Türkçede pekiştirme işlevinde kullanılan, eklendiği sözcüğe “tahmin, şüphe, tereddüt, olasılık” gibi anlamlar katan *erki* ve şimdiki *ki*, *kim* zamiri ve Farsçadan geçen *ki* birbirine karıştırılmış ve dolayısıyla bazen aynı başlıklar içerisinde bazen de ayrı bir unsur olarak incelenmiştir.

Şinasi Tekin, Farsçadan yapılan çeviriler dolayısıyla Eski Anadolu Türkçesinde, yardımcı cümleler içerisinde Farsça *ki* ve Türkçe *kim*'in kullanıldığını fakat *kim*'li cümlelerin Uygur Türkçesinin bir devamı mı yoksa yeni bir biçim mi olduğu sorusunu sormaktadır ve bu konuya dikkat çekmektedir (1966: 62). Grönbech, Uygur Türkçesinde soru zamiri

olan *kim* yapısının; Farsça *ki*'nin işlevlerini üstlendiğini, her türlü yan cümleyi başlattığını ve *kim* ile oluşan yapılardaki ifadelerin zayıf ve belirsiz olduğunu belirtir (1995: 47). Eraslan da *kim*'in soru zamiri olduğunu ve Uygur Türkçesinde cümle başı edat olarak da sınırlı bir şekilde kullanıldığını belirtir (2012: 283).

Hacıeminoğlu “Bağlama Edatları” başlığında, Eski Türkçeden beri kullanılan *kim* yapısının bağlama ve kuvvetlendirme işlevinde olduğunu ve Farsçadan geçen *ki* ile birlikte kullanıldığını, Batı Türkçesinde ise *ki* olduğunu ifade eder (2015: 169).

ki klitiğinin bağlama işlevinin daha çok ön planda olduğunu ve addan sonra kullanıldığında kendisinden önceki ismin yerini tutmadığını, dolayısıyla bir zamir işlevinin olmadığını belirten Ergin, özel olarak bir kullanışı ve tek başına bir anlamının olmadığını, Türkçeye bir edat olarak geçtiğini ifade eder (2013: 363). Ayrıca Ergin (2013: 364), *kim* edatının Osmanlı Türkçesinin sonuna kadar *ki* ile birlikte kullanıldığını ve zamanla yerini *ki*'ye bıraktığını belirtir.

Sarı, Farsçadan geçen *ki* ve Türkçe *kim* bağlaçlarının, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde birlikte kullanıldığını fakat *kim* bağlacının başta bir zamir görevindeyken sonra bağlaç görevinde olduğunu ve kullanımının Farsça etkisinin artması dolayısıyla azaldığını, Johanson'un dil ilişkilerindeki çekicilik prensibine dikkat çekerek açıklamaktadır (2014: 123). Ayrıca Sarı (2014: 127), Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde metinlerinde *kim* yapısının hiçbir şekilde cümle bağlayıcısı işlevinde değil, öge açıklayıcısı işlevinde olduğunu belirtmektedir. Kapalı ve açık heceye göre de bu iki biçimin divan şiiri için kullanımının uygun olması da uzun süre birlikte kullanımına olanak vermiştir (Sarı 2014: 127).

kim klitiği; ilk metinlerde soru zamiri görevi üstlenmiş, zamanla cümleyi açıklama işlevi kazanarak varlığını devam ettirmiştir. Uygur Türkçesinde daha çok soru zamiri olarak cümleleri pekiştirme işlevinde kullanılırken bulunduğu cümlede açıklama, amaç veya sonuç, sebep veya sonuç gibi ifadeler taşımaktadır. Bulunduğu cümleyi açıklama veya belirtme işlevindeyken bağlaç görevinde görünmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde, Türkçe *kim* klitiğinin hem Farsçadan geri ödünçleme yoluyla geçen *ki* hem de birlikte

kullanımı olduğu, bazen ağırlayıcısına bitişik bazen de ayrı yazıldığı görülmektedir. Bunun bir nedeni de vezin gereği, Dîvan şairlerinin seçimi olarak da görülebilir. Hangisinin kullanılacağına karar verememe ödünçlemeden *kim/ki* klitiği bulunduğu cümleye “açıklama, bir ek bilgi verme, amaç veya sonuç ifadesi taşıma, pekiştirme, sebep veya sonuç ifadesi” gibi anlamlar verebilmektedir. Başka ağırlayıcılarla da birleşerek kalıp ifadeler veya sözcük öbekleri oluşturur. Söz konusu klitik; çoğunlukla kendisinden önce gelen sözcüğün açıklama, amaç ve sonuç, sebep ve sonuç gibi ifadeler taşımasına göre bir pozisyonda bulunur. Ağırlayıcısına bağlı olarak artlık-önlük uyumuna girmeyen *kim* klitiği, her türlü sözcük ve unsura bağlanabilmektedir.

4.9.1. Karahanlı Türkçesi

Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi metinlerinde az sayıda *kim* bağlama edatının kullanıldığını ve cümlede sonuç bildirdiğini belirtir ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde, Farsçadan geçen *ki*'li birleşik cümle yapılarının olmadığını, *kim*'li yapıların olduğunu ifade etmektedir.

Bulduğu yapıda “açıklama, ek bilgi verme, amaç veya sonuç ifadesi taşıma, pekiştirme, sebep veya sonuç ifadesi” taşıyan *kim* klitiği her türlü unsurdan sonra gelebilmektedir:

ķayu kim toĝar erse ölgü kerek

ķayu neĝ aĝar erse ilĝü kerek (KB 1086)

munĝar meĝzetü aydı öglüg ķiři

ķim öglüg sözi tutsa itlür işi (KB 1270)

Karga karısın ķim bilir, ķiři alasın ķim tapar (DLT)

4.9.2. Harezmi Türkçesi

kim klitiği, her türlü unsurdan sonra gelebilmektedir:

çiçek kim üzmeseng vaktında anı
isip iltür kidin bād-ı hızānı (HŞ-K 3955)

çiçekni kim tikensiz körmişi bar (HŞ-K 3693)

kayu kim az yise bizgek tutmaz anı (HŞ-K 1939)

kim dōstını söwse belāsını hem söwer (KE 196v7)

uruş bolur çatıg kim haddın aşsa (HŞ-K 3568)

4.9.3. Kıpçak Türkçesi

kim klitiğinden önce başka klitikler de gelebilmektedir:

her nime kim köngülge hoş kilse közge körkli körünür (GT 112b6-7)

niçe kim fil heybet-li bolursa
töger (?) süvri çibin-ler şāh filin (GT 102a2-3)

Her türlü unsurdan sonra gelebilmektedir:

dost-ka ol kadar yarı kılğıl kim düşmen bolsa saᅇga zafer tapmağay (GT 39b8-9)

her kim cāndan il yuğay ni kim könglünde bolsa tiline ketürgey (GT 8b10-12)

ķanda kim tatlı su aķar bolsa
ķurt ve ķuş balıķ andan iksilmes (GT 22a11-12)

4.9.4. Eski Anadolu Türkçesi

Bulunduğu yapıda bağlama, açıklama veya kuvvetlendirme gibi işlevlerde olan *kim* klitiği, Eski Anadolu Türkçesinde sıklıkla *ne+kim*, *nite+kim* unsurlarından sonra gelebilmekle birlikte her türlü unsurdan sonra gelebilmektedir:

*Didi sen git iş nolasın **kim** bilür*

*Ne **kim** Tangrı taqdīridür ol olur* (SN 2153)

*Er ol ola **kim** 'aybını gözedür*

*Yok ol **kim** dil ayruhlara uzadur* (SN 175)

*Nite **kim** yağıcağ kar örter izi*

Çü māl irkile tutar olur gözi (SN 3209)

*Bir el **kim** kesmege iremeye al*

Pes anı öpmek olur Şāh 'um efdal (IŞK 7716)

*Çetük **kim** pençesin ura arslana eğer kurtulursa vara uslana* (SaltN)

yūnus 'dan bir naşīhat dutan yavuz olmaya

*bil **kim** eyü sözile her bir iş gelür başa* (YED 162r7-162v1)

4. 10. KLİTİK +*ki*

Ad ve ad soylu sözcüklere gelebilen +*ki* klitiği; çoğunlukla aitlik eki, yapım eki ve çekim eki başlıkları altında değerlendirilmiştir ve edat kaynaklı bir ek olduğu görüşünde olan araştırmacılar bulunmaktadır (Ergin 2013: 162; Korkmaz 2019: 280).

Korkmaz (2019: 280) aitlik eki +*ki*'nin edattan ekleşmiş olabileceğini düşünme sebeplerini; sözcüğü sıfata veya zamire çeviren bir yapım eki olduğunu, ilgi durumu ve

bulunma durumu gibi ad çekimi eklerinden sonra gelebilmesiyle açıklamaktadır. Korkmaz'ın (2019: 128; 280) *+ki* ile ilgili verdiği açıklamalar şunlardır:

1. Zaman ve yer bildiren adlara eklenmektedir: *deminki, dünkü, karşıki, öteki, beriki, yarınki*.
2. İlgili ve bulunma durumu eklerinden sonra gelen kullanışı yaygındır: *adamınki, evinki, yukarıdaki*. İyelik ve bulunma durumu eklerini alabilmesi, edat kökenli ek olduğunun göstergesi olabileceğini belirtir.
3. Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesindeki *+kı/+ki* biçimleri, dil benzeşmesi özelliği taşımaktadır ve eklendiğinde iki ünlü arasında kalınca ek başı *-k* tonlularak *-g-* olabilmektedir: *aşnuki, balıkdaki, tagdaki; atamdagi, bundagi, yalındagi*.
4. Aitlik eki *+ki*, çekimde bulunduğu sözcükte arasına zamir n'si alabilmektedir: *evdekini, elimdekine, yerdekinden, ağaçtakinden*.
5. Yalın olarak veya *+dA* bulunma eki ve *+ki* biçiminde, eklendiği sözcüğün anlamına yeni bir anlam katmamaktadır ve aitlik bağı kurmaktadır. Bu nedenle çekim eki özelliği taşımaktadır.

Ergin (2013: 161); *+ki* klitiğinin kök ve gövdesine istisna olarak yapım eki getirilebildiğini ve başlıca işlevlerinin bağıllık, bulunma, aitlik olduğunu belirtir: *şimdiki, akşamki, evvelki, yukarıki, komşunununki* vb. *+ki* aitlik ekinin ad kök ve gövdelerine gelebildiği gibi *-DA* bulunma eki ve *-In, -nUn* ilgi ekleriyle de birleşebildiğini, dolayısıyla bu biçimde adlara bağlanabilen biçimlerin edat kategorisinde olduğunu belirterek bu ekin edat kaynaklı bir ek olduğunu fakat edat durumundan Türkçenin dönemlerinde ekleştiğini yine de edat olarak izlerinin Türkiye Türkçesinde de korunduğu ifade eder (Ergin 2013: 162).

Kornfilt'in (1997: 440) anafirik klitik parçacık olarak nitelendirdiği *+ki* klitiğinin, ilgili ve bulunma durumu ad öbeklerinden sonra kullanıldığını belirterek sözcük vurgusu bakımından düzenli bir vurgu taşıdığını ve vurguyu kendisinden önceki heceye attığını, artlık-önlük uyumuna girmediğinden dolayı ise bağımsız bir sözcük gibi davrandığını belirtir. Kornfilt (1997: 440) *+ki*'nin yeni bir morfolojik alan açtığını ve bu sebepler

dolayısıyla *+ki*'yi, önceki adın vurgusu durumuna gelmesinden dolayı diğer klitiklerden farklı olarak *anaforik klitik* olarak analiz etmeyi önermektedir. Ayrıca *+ki* ile işaretlenen dönüşlü tamlamaların, yüklem adları olarak işlev görebildiklerini ve *+ki*'nin ad veya zamir ekini takip ettiğinde, bir tür iyelik zamirine yani ilgi zamiri klitiğine dönüştüğünü belirtir (Kornfilt 1997: 304).

Niteleme sıfatları oluşturmak için kullanılan *+ki* klitiğinin, bir ad öbeği olmadan zamir işlevi gördüğünü belirten Göksel ve Kerslake (2005: 249), bu kullanımın sadece hakkında konuşulan varlığın, bağlamdan açıkça çıkarılabildiği durumlarda mümkün olduğunu belirtir: “*Bahçedekiler yapraklarını dökmeye başladı*”. Zamir olarak kullanımlarına örnek verdikleri *öteki*, *öbürki* sözcüklerine ek olarak *+ki* klitiğinin, iyelik zamiri ifadesi oluşturduğunu ve tamlama işaretli ad öbeğine eklenebildiğini ve bu biçimlerin ad öbeklerinin niteleyenleri olarak kullanılamadığı görüşündedirler (Göksel ve Kerslake 2005: 249).

Eraslan (2012: 163-165) Uygur Türkçesinde *+kı/+ki*, seyrek olarak *-ğı* biçiminde olduğunu ve aitlik ekinin adların yalın, bulunma-çıkma ve çıkma durumuna getirildiğini, zarf-fiillerinde, edat gruplarında yaygın olarak kullanılmadığını, aitlik ekinden sonra durum eklerinin getirilmesinin seyrek olduğunu, seyrek olarak da alıntı sözcüklerde uyum dışı kullanıldığını verir.

+ki klitiği vurguyu kendinde taşımamakta ve vurguyu kendisinden önceki heceye atmaktadır. Eski Türkçe ve Orta Türkçede artlık-önlük uyumu düzensiz iken Türkiye Türkçesinde artlık-önlük uyumuna girmektedir. Çekim eki ve yapım eki kategorisinde incelenebildiği için Türkçede özel bir konumda olan bu klitik, ağırlayıcısına bağlı olarak bulunduğu yapıda aitlik ve ilgi kurma, zaman ve yer ifadelerini belirtme, adları niteleme gibi işlev ve anlamlara sahiptir. Belirli bir ses bilgisel veya morfolojik düzene sahiptir. Kendisinden önce *+DA* bulunma durumu, *+nXn*, *+Xn* ilgi durumu, *iken /-ken* klitiğinden sonra gelebilmektedir. Kendisinden sonra ise çekim ekleri gelebilmektedir. Böylelikle kendisinden sonra başka klitikler alabilme özelliğine sahiptir. Ayrıca *+ki* klitiği kalıplaşmış tek yapıli öbekler de ortaya çıkarmaktadır: *öteki*, *beriki* vb.

4.10.1. Karahanlı Türkçesi

+*ki* klitiği, Karahanlı Türkçesinde çekim eki almış eklerden sonra gelebilmektedir:

Yakadaki yalgagalı eligdeki içginur (DLT)

Yazıdaki süwlin eğereli ewdeki takagu içginma (DLT)

Evdeki buzagu öküz bolmas (DLT)

küwezlik bile kökke ağmaz kişi

kalı kodkı bolsa buzulmaz işi (KB 2119)

4.10.2. Harezmi Türkçesi

Bu dönemde kullanılan -*GI* klitiği, *burunkı* gibi sözcüklerde kalıplaşma eğilimindedir:

burunkı zevk hiç songra tapulmaz (HŞ-K 1477)

4.10.3. Eski Anadolu Türkçesi

Bu dönemde -*gi* biçimleri mevcut olmakla birlikte daha çok -*ki* ve nadiren -*ki* biçimleri mevcuttur:

Yemişli olıcağ ağaçdağı şah

Başı göge çekmez ü olur aşah (SN 1991)

ki bugünkü demün fânidür irt

gice yinmeyen et yahnidür irt (HŞ 3952)

4.10.4. Türkiye Türkçesi

Çoğunlukla bulunma durumu eki *-dA* ile birlikte kullanılan (*baskıdaki, askıdaki, içindeki, denizdeki* vb.) ve uyumlara girmeyen *-ki* klitiğinin Türkiye Türkçesinde *bugünkü, dünkü* gibi sözcüklerde *-kü*'lü biçimleri mevcuttur. Bir ilgi ve aitlik bildiren ifadelerde de bulunmaktadır: *değirmencininki, oğlanınki* vb. Zaman ve yer bildiren ifadelerde de kullanılmaktadır: *yarınki; evdeki* vb.

*akıllar gelin olmuş, herkes **kendininkini** beğenmiş* (ADS)

***baskıdaki** altından **askıdaki** salkım yeğdir* (ADS)

*bugünkü tavuk **yarınki** kazdan iyidir* (ADS)

*çerçi **başındakini** satar* (ADS)

*dam yandı, **içindeki** sıçan da (birlikte) yandı* (ADS)

***eldeki** yara, yarasıza duvar deliği* (ADS)

***evdeki** pazar (hesap) çarşıya uymaz* (ADS)

*herkesin bir derdi var, **değirmencininki** su* (ADS)

***oğlanınki** oğul balı, **kızınki** bahçe gülü* (ADS)

***sandıktaki** sırtında, **ambardaki** karnında* (ADS)

***yarınki** kazdan bugünkü tavuk (yumurta) yeğdir* (ADS)

***yerdeki** yüze basılmaz (kimse basmaz)* (ADS)

4.11. *-+IA, -(y)IA -ile* KLİTİĞİ

Eski Türkçeden beri birçok sözcükte kalıplaşmış olarak da görebildiğimiz *-IA* klitiği, vurguyu net bir biçimde kendisinden önceki unsura atmaktadır ve eklendiği unsurda bir

zarf ifadesi, yapılan iş veya durum için gerekli araç, bir beraberlik ifadesi, pekiştirme, kuvvetlendirme ifadesi veya bağlaç olma özelliği gibi birçok işlev taşımaktadır. Araştırmacılar tarafından *-IA* klitiği; zarf eki (Duman 2008: 347; Eraslan 2012: 219), pekiştirme işlevli edat (Deny 1941: 882; Tulum 2012: 162), ek (Gabain 1988: 47), vasıta eki (Mansuroğlu 1979: 164), klitik veya enklitik (Göksel ve Kerslake 2005: 441; Lewis 2000: 23; Kornfilt 1997: 115; Nalbant 2004: 2162; Ercilasun 2008: 39) olarak ele alınarak farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmelerin çoğunda *-IA* klitiğinin pekiştirme işlevi dikkat çekmektedir.

-IA'yı addan sıfat yapan ek olarak değerlendiren Gabain, çok eski ve seyrek bir ek olduğunu, çoğunlukla yüklem veya cümle belirleyicisi olduğunu belirtir (1988: 47).

Erdal (1991: 404-406); edatla birleşen *basa+la* gibi yapıların zamansal edat olduğunu ve *-IA*'nın zarf olarak kullanımının (*tün+le* gibi) yaygın olduğunu belirtmektedir. *bir+le* unsurundaki *-IA* klitiğinin, temel zamansal işlevini kaybettiğini ve zarf işlevini koruduğunu ve Eski Türkçede *+tI* ve *+yU* zarf eklerini alarak *-IAtI* ve *-IAyU* zarfları oluşturduğunu da ekler.

Korkmaz *ile* yapısını *ile <il-e <il-* “*il-*” olarak gelişimini verir ve zarf fiillerle kalıplaşmış sözcükler olarak nitelemektedir (2018: 63-65). Hacıeminoğlu, bağlama edatı olarak ele aldığı *ile<il-e* “*ile*” için Korkmaz (2018: 63-65) ve Ergin (2013: 369-370) ile aynı görüşü ele alarak, *il-* fiiline *+e* zarf fiil eki eklenmesiyle oluştuğunu dile getirir (2015: 45). Eski Türkçede *birle* ve *bile* yerine sıklıkla kullanıldığını ve kendi biçimini koruyarak devam ettirdiğinden bahseden Hacıeminoğlu, *-n* vasıta durum ekinin yerine kullanıldığından dolayı *i-* sesini kaybederek *-IA* biçimiyle ahenge uyarak ekleştğini belirtmiştir. Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde *-IA* biçimlerinin yaygın olduğunu, Türkiye Türkçesinde ise *bile*, *ile*, *-IA*'nın birlikte kullanıldığını ve bu durumun keyfi bir durum olduğunu dile getirir (2015: 45-46). Aynı zamanda *böyle* sözcüğünün, *ile* yapısından geliştiğini (*<bu+y+ile < bu ile*) verir (Hacıeminoğlu 2015: 28).

Divânu Lugâti't-Türk'te Oğuzlarda bulunan edat olarak verilir, işin gerçekleştiğini ifade eder ve eylemlerin sonuna gelir: *ol bardı la* (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 440, 455).

Arat, *birle* (> *bile*)’de bulunan ekin kökeni ve tarihî sürecinin tespit edilmesinin güç olduğunu ve *ile*’nin eski metinlerde ve şivelerde bulunmadığını belirtir. İsimden fiil yapan *-IA* ekinin bu biçimlere tesiri olabileceğini de belirten Arat, zaman ve tarz zarflarında bulunan *-IAyU*, *-IAyIn* eklerinin de unutulmaması gerektiğini ekler (1992: 137-140). Ayrıca Arat, Atabetü’l-Hakayık’ın “Not ve İzahlar” bölümünde, *öze+le* sözcüğünün Kutadgu Bilig’teki örneklerinde de baskı, vurgu ve ısrar ifadesi olacağı durumlarda kullanıldığını ifade ederek, *-IA* biçim birimin pekiştirme işlevine dikkat çeker (1992: 152-153).

Mansuroğlu; *-IA* biçim birimi vasıta eki olarak değerlendirerek “vasıtasıyla, ile, dolayısıyla” anlamları ifade ettiğini, zarf yaptığını (*tünle*), bile edatı ile beraber kullanıldığını (*tünle bile* “geceleyin”) belirtir (1979: 164).

Gülsevin (2020: 78), *-IA* klitiği için *ile* yapısından ekleşmiş farklı bir biçim olduğunu belirtir ve örnek olarak verdiği *açla* sözcüğünün *acıla* olarak değil, *açla* biçimindeki *-ila* ve *-la* arasında bir bulaşma olduğunu ifade eder. *-(I)IA* için ise *ile* edatının ekleşmiş biçimi olduğunu, artlık-önlük uyumuna uyduğunu belirtir.

Deny, *-gAy* ekine eklenen *IA* ekini, pekiştirici edat *IA* olarak tanımlar: *bil-gey le* “bilecektir” (1941: 882). Kornfilt (1997: 115) birliktelik işaretleyicisi olarak *-(y)IA* ekini verir ve bağlaç belirteci işlevinde olduğu durumlarda ilk bağlacın klitikleştiğini örneklerle açıklar:

Hasan-la Ali operaya gittiler.

Hasan and Ali went to the opera.

Kornfilt, bu örneklerle Türkiye Türkçesinde bulunan *-(y)IA* klitiğinin “ve” bağlacı ile aynı görevde olduğunu belirtmiştir. Kornfilt (1997: 214), case-like function “durum benzeri işlev” olarak belirttiği tek parçacık *-(y)IA*’nın, hem enstrümantal hem de birliktelik durumu taşıdığını belirtir. Çoğu gramercinin söz konusu klitiği, gerçek bir durum

işaretleyicisi olarak görmediğini ifade eden Kornfilt, bu klitiğin iki yolla ortaya çıktığını belirtir: (1) Bağımsız bir biçim birim olan *ile* parçacığı, $-(y)IA$ 'nın klitikleşmemiş biçimidir. (2) Klitikleşen parçacık fonolojik olarak ikili yapıya sahiptir. Kornfilt, söz konusu klitiklerde, ses uyumu bakımından fonolojik bir sözcüğün parçası olarak ek gibi davrandıklarını ve sözcük vurgusunda sözcüğün etki alanının dışında kaldıklarını ne bir ek ne de bağımsız bir biçim birim olduğunu, dolayısıyla bu ikilem arasındaki durumlarda klitik kategorisinde olduğunu açıklamaktadır (1997: 214-215).

Birliktelik durum işaretleyicisinin dışında olumsuzluk birliktelik işaretleyicisi olduğunu da belirten Kornfilt, olumsuzluk birliktelik işaretleyicisini ifade edebilenin iki yolu olduğunu, birincisinin olumsuz enstrümantal $-sIz$ son ekinin eklenmesiyle oluştuğunu, ikincisinin de *ol-* fiiliyle oluşan zarf cümleleri olduğunu açıklamaktadır (1997: 228). $-sIz$ son eki vurguyu kendi üzerinde taşıdığı için bir klitik görevinde değildir, bunun aksine $-(y)IA$ klitiği, vurguyu kendisinden önceki heceye taşımaktadır. Kornfilt gibi Deny de (2012: 535) $-sXz$ edatının karşısı olarak *ile* klitiğini vermektedir.

Korkmaz, Eski Türkçeden beri $+(I)n / +(U)n$ ekinin, Türkiye Türkçesinde yerini *yazın*, *güzün* gibi sözcüklerde kalıplaşmış zarflara bırakan ölü bir ek olduğunu belirtir ve *ile* edatından ekleşmiş olan $+(y)IA$ ekinin, Türkiye Türkçesinde yerini aldığını açıklar: *kürek+le*, *duyguları+y+la* (2019: 113). “Beraberlik veya vasıta ilişkisi kuranlar” başlığı altında *ile* klitiğini inceleyen Korkmaz (2019: 908-909), söz konusu klitiğin kolaylıkla ekleştiğini (*ile>-y-IA*), ekleşmede görev aşınmasına uğradığını böylelikle *+IA birlikte*, *+IA beraber* edatlarıyla genişletilmiş biçimlerini vermektedir.

Tulum; *öyle*, *dünle* sözcüklerindeki $-IA$ biçim biriminin $<ile$ yapısından eski biçim olduğunu, eksiz biçimlerinde önceden farklı konumlarda ve ifadelerde, benzerlik dolayısıyla metinlerde karışık kullanıldığını ve kullanımını yitirerek araç durumu ekli biçimlerini bıraktığını, değişmeden kullanımını devam ettiren ise *öyle* sözcüğü olduğunu açıklar (2012: 161). Bu ekin işlevi hakkında pekiştirici ve kuvvetlendirici bir anlam nüansı olup olmadığını sorgulayan Tulum (2012: 162), $-IA$ 'nın kökeni için **il-* “taşınmak, ileriye gitmek” + *e* zarf fiil biçiminde bir edat olabileceği durumunu da sorgulamaktadır (Tulum 2012: 162).

-*IA*'yı bir zarf eki olarak değerlendiren Önler; sayı adlarına gelen örnekler ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki örnekleri dışında ekin kullanımının sınırlı olduğunu, Anadolu'da XIV. ve XV. yüzyılda yaygınlık kazanmaya başladığını ve sonraki süreçte de “ile” sözcüğünün ekleşmesiyle ortaya çıkan -*IA*, -*yIIA* ekiyle karıştığını açıklar (1996: 10). -*n* vasıta ekiyle oluşmuş sözcüklerdeki -*IA* ekinin “ile” sözcüğüyle ekleştiğini belirtir: ikkilen, altülen, alteylen, üçülen... (Önler 1996: 13-14). Eski Anadolu Türkçesinde -*IA* ekinin -*cA*, -*ğI*, (<*ki*), -*k* küçültme ekleri ve bunların genişletilmiş biçimleriyle kullanılarak zarf ekleri türetildiğini ekler: *dünlece kalk*- “geceleyin kalkmak” (Önler 1996: 14-15).

Duman, -*IA* biçim birimin, “bile, ögle” gibi belirli sözcüklerde kalıplaşmış bir yapım eki davranışında olduğunu belirtir (2008: 347). Eki zaman zarfı olarak niteleyen Duman; *tañla*, *tünle* sözcüklerindeki *IA* ekinin, *sabahleyin*, *ağşamleyin* sözcüklerindeki gibi görev olarak hiçbir farklılık olmadığını dile getirir ve bu gibi sözcüklerin Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde sıklıkla geçtiğini fakat -*IA*'yı çekim eki olarak bulunduran sözcüklerde, belli bir bölgenin ağız şekli olduğunu ileri sürer (2008: 347-355).

Bir klitik kendisinden sonra bir başka klitiği bünyesine dâhil edebilmektedir. Duman (2008: 347)'ın *tañlaca*, *tañlacak*, *aclaca* gibi verdiği örneklerde klitiklerin üst üste gelebilmesi özelliğini görmemiz mümkündür. *IA* ile zaten pekiştirme işlevini sağlayan sözcükler, üstüne -*CA* ve -*CAk* klitiklerini alarak ikinci bir pekiştirme işlevi sağlamıştır.

Nalbant (2004: 2160-61), *IA* klitiğinin Moğalca *ele* edatından Türkçeye girdiğini belirtmiştir. *yañula* ve *ikile* gibi sözcüklerdeki -*IA* ekinin pekiştirici ve kuvvetlendirici işlevinde olduğunu, vasıta ekiyle karıştığını, bir edat kategorisindeyken ekleşme eğilimiyle artlık-önlük uyumuna girdiğini ve anlam üzerinde önemli bir değişiklik yapmadığını; fakat vurgu yaptığını belirterek özelliklerini sıralamıştır. Nalbant -*IA* klitiğinin; sayı adlarında tekrar ya da anlamı kuvvetlendirme işlevinde olduğunu, *üzele*, *arala*, *udula* gibi sözcüklerde anlamdaki vurguyu arttırdığını, *tigüle* gibi sözcüklerde ise anlama kattığı işlevin *dA* klitiğiyle aynı olduğunu belirtir (2004: 2171-72).

Ercilasun, *IA*'nın bir pekiştirme işlevinde bir enklitik olduğunu, zaten mevcut zarf olan sözcüklere eklendiğinden dolayı zarf eki görünümünde bir davranış sergilediğini, bir sözcüğün sıfat ya da zarf olabilmesi için de genellikle eke ihtiyaç olmadığını, dolayısıyla da zarf eki olamayacağını açıklar (2008: 39).

Göksel ve Kerslake ise Türkiye Türkçesinde bulunan *ile* klitiği ve son ek biçimi *-(y)IA* için *ve* bağlacının aksine, durum belirleyici olmayan ad tamlamalarına ve *-mAK*, *-mA* ile oluşturulmuş ad tamlamalarına eklendiğini, sadece bağlaçlarda görülebildiğini fakat söylem bağlacı olarak mevcut olmadığını ifade ederler (2005: 441). Ayrıca *ve* bağlacıyla *-(y)IA / ile* klitikleri arasında bulunan bir başka farklılık ise *ve* bağlacının bir hariç tutma ifadesi taşıırken *-(y)IA / ile* klitiklerinin bulunduğu cümlede hariç tutma veya kapsama, dâhil etme ifadeleri taşır. *-(y)IA / ile* klitikleri sıralanmış ad tamlamalarında, çoğul zamire atıfta bulunur ve bu durumda, bu gruptaki bir üyeyi işaretleyebilir veya işaretlemeyebilir: “*Zehra’yla biz...*” (Göksel ve Kerslake 2005: 441).

Deny (2012: 532-535), beraberlik (*arkadaşım ile, sizin ile*), arkadaşlık, yoldaşlık (*seninle beraber*), zarf deyimleri meydana getirme (*kolaylıkla, memnuniyetle*), araç edatı (*bıçakla kesmek*), *ve* bağlacı görevinde (*ben ile sen*) olarak *ile* edatının işlevlerini vermektedir.

Banguoğlu, “Vurgusuz Ekler” başlığında, son hecede bulunan bazı eklerin vurgusuz olduğunu belirtir: *erkekçe, bıçakla, çocukken, gündüzün, gitme, dinlerim, bı kacaksınız, kalkmalıyız*. Olumsuzluk eki *-mA*'nın bazı durumlarda vurgusuz olduğunu ekler: *vermemek, verme, vermedi, vermem, vermez, vermezler*. Banguoğlu, zarflardaki sözcük vurgusunun genellikle ilk hecede bulunduğunu da verir: *şöyle, doğruca, burda...* (2015: 116-118).

-IA biçim birimi fonolojik süreç içerisindeki gelişiminde, bazı sözcüklerle kalıplaşarak varlığını devam ettirmiştir. *IA* klitiğinin bağımsız bir sözcük gibi kullanımları mevcut olmakla birlikte, bu kullanım daha çok fiillerden sonra karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Eski Türkçede bu örnekleri sıklıkla görmemiz mümkündür. Söz konusu klitik ağırlayıcısına bağlı olarak artlık-önlük uyumuna girer. *IA klitiği* pozisyon bakımından

ağırleyıcısının sonunda bulunur ve kendisinden sonra başka bir klitik alabilir. Çeşitli sözcüklere eklenebilir ve kalıplaşmış sözcükler oluşturabilir.

ile edatının ekleşmesiyle oluşan, çeşitli sözcüklere eklenerek öbekler oluşturabilen, aynı zamanda kalıplaşmış sözcükler de oluşturmuş olan *-(y)IA* klitiği, pozisyon bakımından ağırleyıcısının sonunda bulunmaktadır. Ad ve ad soylu ağırleyıcısına bağılı olarak oluşturduğu öbeklere ve öbek yapılarına dâhil olabilmektedir. Bağılaç olarak kullanılmasıyla söylem belirleyici özelliği de taşımaktadır.*-(y)IA* klitiği, kendisinden sonra başka bir klitik alabilir. Vurgusuzdur ve vurguyu kendisinden önceki heceye atmaktadır.

4.11.1. Uygur Türkçesi

Uygur Türkesinde daha çok *bir+le* kalıplaşmasında *-IA* klitiğine rastlanmaktadır:

*erdemlig kişi erdini **birle** tüz ol*

*erdemsiz kişi etük içindeki ulyak **birle** tüz ol* (T II Y 19 U. 560 / 2)

*buyanlig kişi burkanlar **birle** tüz ol (-erür)*

*buyansız kişi bun bakır **birle** [tüz ol (-erür)]* (T II Y 19 U. 560 / 2)

4.11.2. Karahanlı Türkçesi

-IA klitiğinin; *birle*, *bile* kalıplaşmasına sıklıkla rastlanmaktadır ve kullanımı başka unsurlarla çok fazla yaygın değildir. *uğula*, *tirigle*, *tünle* gibi sözcüklerde de kalıplaşma eğilimindedir ve bulunduğu yapıda pekiştirme, zamansal yönden pekiştirme vb. ifadeler taşır. Birçok unsurdan sonra gelebilmektedir:

cefa kıldaçıngka yanut kıl vefa

*arımaz neçe yusa kan **birle** kan* (AH 327-328)

*bilig **birle** bulnur sa 'adet yolu*

bilig bil yolını bula (AH 83-84)

*Alplar birle uruşma, begler **birle** turuşma* (DLT)

*B̄ir karga **birle** kış kelmes* (DLT)

*Kānıg kān **bile** yūmas* (DLT)

*Kişi eti **tirigle** tatır* (DLT)

*Ötug öğguç **birle** öçürmes* (DLT)

***Tünle** yorup kündüz sewnür, kiçigde ewlenip ulgağu sewnür* (DLT)

*Tüzün **birle** uruş, ütun birle üsterme* (DLT)

4.11.3. Harezmi Türkçesi

İncelenen atasözlerinde sıklıkla *birle*, *tünle*, *bile* yapılarına rastlanmıştır. Bu yapılarda zamansal yönden pekiştirme, zarf ve sıfat olarak bir unsuru nitelendirme veya belirtme gibi gibi anlamlar taşımaktadır:

*‘adl kılğan kâfir **birle** mülk bākī kalur, zulm kılğan mü`min **birle** mülk [bākī] kalmas* (KE 39v20)

*‘āşıklık **birle** şāhlik rāst kilmez
iki işdin birin kıl yoksa bolmaz* (HŞ-K 1824)

*Takı dost dostka, ‘āşık ma şūğga, muhib mahbūbga **tünle** kavuşup bolur* (KE 218v3-4)

*uruğnı kim salar yirge ikinçi
şabır **birle** başın kötrür ikinçi* (HŞ-K 1900)

*İşitmek körmek **birle** tenġ érmes* (KE 141v19)

ķarın tiş iti birle toymaz irmiş (HŞ-K 2183)

*köp ilni rāy **birle** alsa bolur*

*ķılıç **birle** alayın tise bozlur* (HŞ-K 1253)

*ķılur cinsi **birle** ķuşlar ma pervāz* (HŞ-K 2278)

öküz boyninga ger cüft urmasalar

*ķaçan buġday **bile** tolġaydı anbār* (HŞ-K 4107)

*şabır **birle** tilekke tigse bolur* (HŞ-K 1718)

*hem ol suw **birle** ot birge oturmaz* (HŞ-K 2279)

*ķılur cüfti **birle** tigme ķuş ārām* (HŞ-K 4106)

*tişilerniġ mekri keydi şehvet **birle** uluġ turur* (KE 84v11-12)

*yüġürmek **birle** içegü yaġ tutmaz* (HŞ-K 1719)

4.11.4. Kıpçak Türkçesi

-*IA* klitiġi birçok unsurdan sonra gelebilmektedir ve Kıpçak Türkçesine ait incelenen atasözlerinde *birle* unsuruna sıklıkla rastlanmıştır:

bir aytķan-nı yana aytma mükerrer

*ki ħalva-nı daġı bir **ķurla** yirler* (GT 108b8-9)

*tana “ um **birle** rāhet-te tirilgen*

ni bilsün aç ve müflis ħālını ol (GT 172b3-4)

4.11.5. Eski Anadolu Türkçesi

-IA klitiğinin bağımsız biçimleri dışında ekleşmiş örnekleri bu dönemde mevcuttur. Bulunduğu yapıyı pekiştirmekle birlikte, bazı örneklerde bulunduğu yapıda “ve” bağlacının anlamlarını taşıdığı da görülmektedir. Birçok unsurdan sonra gelebilen -IA, -(y)IIA klitiğinin bulunduğu atasözü örnekleri şunlardır:

Dün-ile karvan köçdügin turğay bilür (DK 75)

Niceme dürişürse illāsı var

*Nite güneşi **balçığıla** sıvar (SN 2325)*

*Ulular didiler bu sözi **böyle***

Ki egri otur illā toğru söyle (HUR 4202)

*Ki her kim **öykeyile** durdi bular*

Ziyān ile oturur dir ulular (HUR 6903)

*Gerek kaplaya bedr ayı çığ **ile***

*Dutam şanur güneşi balçığ **ile** (HUR 602)*

Duralum Şāh kaşrın şoralum biz

*Ki bitmez iş oturmağ **ile** hergiz (IŞK 1122)*

Hümān’uñ kalmadı ayruğ cevābı

*Nice **balçıklı** örte āftābı (IŞK 6033)*

*Ki ‘ādet **böyle** kalmışdur ilerden*

Ĥatā kuldān olur ‘afv ululardan (IŞK 2914)

*Atalar sözidür ki atı ki bir tavar yanına bağlayasın, ya **hüyıyla** hūylanur veyā **tüyyiyle** tüylenür (Kab-A 9a/4-5)*

Zīrā her ağaç ki egri bitmişdür, çün tal ve budak dutdı, kesüp yonmağdan artuğ nesneyile ol gérü toğrulmaz (Kab-A 15b/2-3)

kılma ki yigidlerile yérinde şöhet eylemek yégdür pīrlerile yéri degül yérde şöhet eylemekden (Kab-A 27b/15)

Eyü adıla ölmek yégdür, yavuz adıla dirilmekten (Kab-A 41b/8)

azacuk nesne takdīr ve tedbīrile olıcağ yégrekdür şol çoğdan ki takdīr ve tedbīrsüz ola (Kab-A 43a/1-2)

halk her kişiyile şol yolu varur ki anlaruñıla ol yolu varalar (Kab-A 50a/16-17)

Zīrā ki dostlarla çoğ dürlü ‘ ayıb örtülür ve hüneler zāhir olur (Kab-A 56b/17)

Zīrā ki eger ipi endūzeyile burasın, kuvvet dutar ve çün endāzeden artuğ burasın, tezcek üzilür (Kab-A 60b/3-4)

Ayruklar eliyile ilan tutmağ gerek (Kab-A 69a/9-10)

karın diş etiyile toymaz (Kab-A 83b/4)

Ve her işi ki işleyisersin, evvel ‘aqluñıla tanış ki pādīşāhuñ vezīrū’l-vūzerāsı ‘ağıldur (Kab-A 86b/5-6)

Boş torba ile at tutılmaz (SaltN)

Dünyada muhannes adla diri olup yürimekten bir gün evvel ölmek yiğrektür (SaltN)

İlletle dirilen mihnetle cān virür (viriserdür)(SaltN)

kimesne suçıla kimse kınanmaz

kişi ayruğ suçını suç şanmaz (YED 50r5)

4.11.6. Türkiye Türkçesi

Türkiye Türkçesinde *ile~-(y)la* klitiği bulunduğu yapıda birliktelik, ve bağlacı işlevi, pekiştirme, belirtme, zarf ifadeleri taşıma gibi işlevlere sahiptir:

*ağaç **yaprağıyla** gürler (güzeldir) (ADS)*

*ağalık (beylik) **vermekle**, yiğitlik **vurmakla** (ADS)*

*akıl para **ile** satılmaz (ADS)*

*altın yere **düşmekle** pul olmaz (ADS)*

*araba **ile** tavşan avlanmaz (ADS)*

*at **arılıkla**, yiğit **gariplikle** (ADS)*

*at **ile** avrat yiğidin bahtına (ADS)*

*ateş **demekle** ağız yanmaz (ADS)*

*baş **dille** tartılır (ADS)*

*bir **çiçekle** bahar (yaz) olmaz (ADS)*

*çift **ile** koyun, gerisi oyun (ADS)*

*deveci **ile** görüşen kapısını yüksek açmalı (ADS)*

*dut kurusu **ile** yâr sevilmez (ADS)*

*ısrırgan **ile** taharet olmaz (ADS)*

*karga **ile** gezen boka konar (ADS)*

*kaş **ile** göz gerisi söz (ADS)*

***köpekle** yatan pire **ile** kalkar (ADS)*

mezar taşı ile övünülmez (ADS)

misafir kısmeti ile gelir (ADS)

od ile su, dilsiz yağdır (ADS)

parayla dost bulunmaz (ADS)

rağbet güzel ile zenginedir (ADS)

şahin ile deve avlanmaz (ADS)

şap ile şeker bir değil (ADS)

ulularla urgan çekişme (ADS)

yiğit lakabıyla anılır (ADS)

yol ile giden yorulmaz (ADS)

yol sormakla bulunur (ADS)

zorla güzellik olmaz (ADS)

4.12. *mA* / *-mA* KLİTİĞİ

Pekiştirme ve bağlama işlevinde kullanılan *mA* / *-mA* klitiği “yine, da, ve” anlamlarında kullanılmıştır ve araştırmacıların çoğu *yme/yime/yeme* ile aynı kökten oluştuğuna dair görüş bildirmişlerdir. Bu görüşler genel olarak *yme/yime/yeme*’den kısaltılmış biçim olarak bir *-mA* biçim biriminin oluştuğu ya da *yme/yime/yeme*’den gelişmiş olduğudur. Gabain, **yim-* “yine, ve, da” anlamlarında vererek, *-mA* biçim birimini kuvvetlendirme, aynı türden olmayan özellikleri ayırma, son çekim edatı olarak belirtir (1988: 95, 105). Bir başka çalışmada da *ym-e* “böyle, kadar, da”, bazı durumlarda da *-mA* biçiminde kısaltılmış biçimi olduğunu ifade eder (Gabain 1979: 50). Deny de *yme*’nin kısaltılmış biçimi olarak *mA* biçim birimini verir; kullanımlarına göre bağlaç veya pekiştirme edatı olduğunu ve *dahi* zarfına eşit olduğunu belirtir (2012: 258). Adamovic, *yme* biçim

biriminin ilk heceyle bağlantısını kopararak (*yme* → *ma/me*) ayrı bir ilgeç olduğunu ifade etmektedir (2006: 181).

Hacıeminoğlu (2015: 248-249), *mA* biçim birimi için Eski Türkçede ve Harezm dönemlerinde yaygın kullanılan pekiştirme ve bağlama edatı olduğunu, Batı Türkçesinde bulunmadığını belirterek *de*, *da* anlamını verir. İşlev ve kullanım yönünden de *ok*, *ök*, *da*, *de* biçim birimleriyle aynıdır ve sona gelir, kendisinden önceki sözcüğün ahengine uyarak ek özelliği gösterir (Hacıeminoğlu 2015: 248).

Atalay, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün dipnotunda söz konusu biçim birimin, Doğu Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde *nemene* biçimi olduğunu belirtir: *nemene yavuz nersedir* “Ne kötü nesnedir” (1986: 214-215).

Eraslan, *ma/me* “da/de, dahi” anlamlarını verdiği *mA* biçim biriminin, sonuna geldiği unsuru kuvvetlendirdiğini belirtir: *ançama* (2012: 294).

Atay, Eski Türkçede *yiçe* “tekrar, daha” edatının yapısında *yiç-* fiili değil de ad +*çA* eşitlik eki olabileceğini ve aynı durumda *yme*'nin, *mA* biçim birimiyle oluşmuş edat grubu olabileceğini düşünmektedir (2002: 826).

Türkiye Türkçesinde Anadolu ağızlarında *mA/-mA* klitiğinin örnekleri bulunduğunu belirten Atay (2002: 827); *Derleme Sözlüğü*'nden aktardığı *nem*, *neme*, *nemene* gibi isimlere gelebildiğini; *sonam*, *şimdi* gibi zarflara gelebildiğini; *belkim*, *barime* gibi edat birleşmeleri yaptığını belirtmektedir.

Uygur, Karahanlı, Harezm ve Kıpçak Türkçelerinde “yine, de/da, ve, dahi” anlamlarında bağlaç veya pekiştirme edatı olarak sıklıkla kullanılan söz konusu klitik, sonraki dönemlerde bazı sözcüklerde kalıplaşmış (*ne+me*, *niçe+me* vb.) ve Türkiye Türkçesinde ise Anadolu ağızlarında izlerini devam ettirmiştir. Bağlaç olarak kullanılmasıyla söylem belirleyici özelliği taşımaktadır. *mA/-mA* klitiğinin bağımsız bir sözcük olarak kullanımları mevcut olmakla birlikte, bazı sözcüklerden sonra gelerek o sözcüğe

eklenmiştir. Söz konusu klitik ağırlayıcısına bağlı olarak artlık-önlük uyumuna girer. Pozisyon bakımından daima ağırlayıcısının sonunda bulunur ve çeşitli sözcüklere eklenebilir.

4.12.1. Karahanlı Türkçesi

Birçok unsura bağlanabilen ve artlık-önlük uyumuna giren *mA/-mA* klitiği; sıklıkla *neçe* unsurundan sonra bağımsız bir biçimde görülmektedir ve bulunduğu yapıda pekiştirme işlevi taşımaktadır.

Neçe me oprak keğük erse yagmurka yarar (DLT)

ayama ogul kızka berge yitür

ogul kızka berge bilig ögretür (KB 1494)

yaraşur uluğka kiçig ħurmeti

uluğ ma kiçigke kıur oğ körü (KB 4153-4154)

kitab kâdrini me biliglig bilir

uğuşsuz kişidin adın ne kelir (KB 20)

4.12.2. Kıpçak Türkçesi

ne unsuruna eklenen *mA/-mA* klitiği kalıplaşmış biçimde görülmektedir:

ol nime kim terk bitkey köp turmas (GT 166b8-9)

4.12.3. Eski Anadolu Türkçesi

Yine *niçe* unsuruna eklenen *mA/-mA* klitiği, Eski Anadolu Türkçesinde de kalıplaşmış olarak görülmektedir ve bulunduğu yapıda pekiştirme işlevindedir:

Niceme dürişürse illāsi var
Nite güneşi balçığıla sıvar (SN 2325)

Niçeme ki tedbîr ile iş düzer
Çü taqdîr irer anı tîzcek bozar (SN 5125)

4.13. *mX* SORU KLİTİĞİ

Eski Türkçeden itibaren kullanılan *mX* klitiğinin soru işlevinin dışında, bulunduğu yapıda belirtme, pekiştirme, ihtimal gibi farklı işlevleri de bulunmaktadır. Soru klitiği *mX* hakkında araştırmacılar tarafından soru eki (Ergin 2013: 243; Banguoğlu 2015: 455; Eker 2015: 300; Korkmaz 2019: 331, 521), soru edatı (Gabain 1988: 106; Hacıeminoğlu 2015: 275) gibi farklı kategorilerde adlandırılmalar yapılmıştır ve hangi kategoride olacağı konusunda genel bir birlik görülmemektedir.

Gabain, yaygın olarak kullanılan ve sorulan ifadenin arkasına gelen soru edatının *mu* olduğunu verir (1988: 106). Ergin (2013: 243), soru ekinin ismin genel olarak bütün durum ve biçimlerine getirildiğini ve böylelikle soru anlamı yapan ek olduğunu belirtir. Eski Türkçede yalnızca yuvarlak biçimi olduğunu ve uyuma bağlı olmadığını fakat Batı Türkçesinde düz biçimleri olduğunu, soru ekinin Osmanlı Türkçesinde uyuma bağlandığını belirtir (2013: 243). Ergin (2013: 244) soru ekinin, vurgusuz ve vurguyu kendisinden önceki hecenin üzerine attığını da eklemektedir. Deny (2012: 267), *mi*'yi soru zarfı olarak nitelendirir ve bir enklitik olduğunu, çoğunlukla artlık-önlük, düzlük-yuvarlaklık uyumlarına uyduğunu belirtir. Soru anlamı sağlanırken *acaba*, *aceba*, **acep* gibi sözcüklerle kuvvetlendirildiğini verir.

Ercilasun; Azerbaycan ve Kıbrıs Türk ağızlarında tonlamayla ifade kullanılmasından dolayı, tarihî süreçte eksiz geliştiğini düşünmektedir ve Orhon Türkçesinde hem *mU* hem de *gU* klitiklerinin kullanılmasından yola çıkarak, bu klitiklerin ilk işlevlerinin pekiştirme iken zamanla soru eki işlevini kazandığını belirtmektedir (2008: 50).

Banguoğlu, fiillerde soruyu olumlu ve olumsuz soru çekimi olarak ikiye ayırır ve bir veya iki fiilin hem olumlu hem de olumsuz soru biçimlerinin birlikte kullanımının “ayırtlama sorusu” olduğunu belirtir: “*Olur mu, olmaz mı?*” (2015: 455). Banguoğlu, *mi*’nin geniş biçimleriyle birlikte bir gerçekleştirme zarfı olduğunu, sona yapışık ve vurgusuz olduğunu, fiiller dışında genelde ayrı yazıldığını ifade eder. Ayrıca *mi*’nin fiil gövdesinden sonra araya girdiği durumları da verir: “*Bilir misiniz?*” Çokluk üçüncü kişide ikili çekim görülür: “*Dönüyor muymuşlar?~ Dönüyorlar mıymış?*” Aynı durum geçmiş ve istek kiplerinde de görülür: “*Sevdi miydim?~ Sevdim miydi?*”, “*Sevse miydin?~ Sevsen miydi?*” (Banguoğlu 2015: 455-457).

Hacıeminoğlu, soru edatları başlığında *mX* biçim biriminin aslında bir ek olduğunu; *mU* ile devam ettiğini, Batı Türkçesine gelindiğinde *mI* biçimiyle düzleştiğini ve *mX* biçimlerinin ekleşerek uyuma girdiğini ifade eder (2015: 275). Korkmaz (2019: 943) *mX*’nin bir soru eki olduğunu ve kalıplaşma yoluyla bağlaç olduğunu ve böylelikle tekrarlanan sözcükleri anlamca pekiştirdiğini belirtir.

Kornfilt (1997: 5) bu biçim birimin, cümlenin yüklemine göre klitikleştiğini ve tüm cümleyi kapsadığını belirterek, postklitik olarak adlandırılmasının nedenlerini şu biçimde sıralar:

1. Köke göre ses uyumu gibi sözcük düzeyinde fonolojik kurallara bağlı olduğundan, eklendiği kökle açıkça bir fonolojik sözcük oluşturur.
2. Türkçede vurgunun genellikle sözcük sonunda olmasına rağmen bu klitik hiçbir zaman vurgulanmaz ve vurguyu önceki heceye atar ve bu durumda sözcük sınırın dışındaymış gibi davranış gösterir.
3. Standart ortografik kurallara uymayan biçim birim, fonolojik olarak aynı sözcüğün bir parçası olmasına karşın kökten ayrı yazılır.

Göksel ve Kerslake (2005: 103-104) soru ekinin evet/hayır sorularında, doğrudan veya dolaylı alternatif sorularda işleve sahip olduğunu ifade ederler. Ana cümle yüklemine eklendiğinde, konumu, yüklem sonunda hangi tür eklerin veya varsa klitiklerin görüldüğüne bağlı olduğunu ve ağırlayıcısından önce geldiğini belirtir. Bu tür

durumlardan birisi kopula işaretleyicisi $-(y)DI$ ve $-(y)mIş$ 'tır: “*Gitse miydik?*”, “*Burada mıymış?*”. Üçüncü çoğul kişi eki ve $-(y)AcAk$ kombinasyonları hariç, ikinci kişi işaretleyicilerinde: “*Gidiyor musun?*”, “*Hazır mısınız?*”. Kiplik belirteci $-Dir$: “*Unutmuş mudurlar?*”, “*Evde midir?*”. Diğer kişi işaretleyicilerini içeren biçimlerde kişi işaretleyicisinden önce gelmektedir: “*Acaba geçmiş miyimdir?*”. Birinci kişi, üçüncü kişi (semantik sebeplerle soru parçacığıyla birleşmeyen ikinci kişi hariç) işaretleyicilerinden, üçüncü çoğul kişi eki $-IAr$, herhangi bir yüklem işaretleyicisi tarafından takip edilmeyen ifadelerden sonra gelebilmektedir: “*Yürüdünüz mü?*”, “*Kalayım mı?*”, “*Gittiler mi?*”, “*Benimki mi?*” (Göksel ve Kerslake 2005: 103-104).

Soru klitiği, zarf cümlesi işaretleyicisi olarak $-DI$ bitmişlik ekine sahip fiil biçimlerini takip etmektedir: “*Gittin mi?*”. Bir diğer işlevi de ikili biçimlerin arasına girerek kuvvetlendirme: “*İlginç mi ilginç*” (Göksel ve Kerslake 2005: 103-104).

mX klitiği; çoğunlukla soru işlevinde kullanılmakla beraber bulunduğu ifadede belirtme, pekiştirme, şart, zaman, şaşırma, rica, olasılık gibi anlamlar katmaktadır. Dolayısıyla bağlı bulunduğu cümlede söylem belirleyici özelliği taşır ve tüm cümleyi kapsayabilmektedir. Söz konusu klitiğin kendisinden sonra başka klitikler gelebilir. Bununla beraber pozisyon bakımından daima ağırlayıcısının sonunda bulunur ve çeşitli sözcüklerden ve unsurlardan sonra gelebilmektedir. mX klitiği, ağırlayıcısına bağlı olarak artlık-önlük, düzlük-yuvarlaklık uyumlarına girer. Genel olarak ayrı yazılır ve bu nedenle bağımsız bir sözcük gibi kullanımı vardır. Bazı örneklerde bağlı bulunduğu sözcükle birlikte kullanımı mevcuttur. Fakat bu imla sorunuyla ilgili olmalıdır.

4.13.1. Karahanlı Türkçesi

mU , $mÜ$ klitiği birçok unsurdan sonra gelebilmektedir:

serip sinde razıng sinğip turmasa

serermü işingde munı keğ sakın (AH 173-176)

börümü bolur körgil itte kayar

uđula iřitse miŋ itler ūni (KB 3422)

4.13.2. Harezmi Tūrkęesi ve Kıpęak Tūrkęesi

Karahanlı Tūrkęesinde olduđu gibi Harezmi Tūrkęesi ve Kıpęak Tūrkęesinde de *mU*, *mŪ* klitiđi her tūr unsurdan sonra gelebilmektedir:

işek hiç arpa birgendin kağar mu
yana palanęı kaęındın kięer mŪ (HŞ-K 2176)

ni hoř sŏz aydı pŕ ū horāsan
kūlūk bir yūk mŪ tartsun yā tıgirmen (HŞ-K 1825)

bir kiři baęsa aęıp gūr ięine
bilmeğey yatęan melik mi yā gedā (GT 40b3-4)

4.13.3. Eski Anadolu Tūrkęesi

mI klitiđi, Eski Anadolu Tūrkęesinde her tūrlū unsurdan sonra gelebilmektedir. “*Olur mı*” ōrneđinde olduđu gibi ađırlayıcısına uyum sađlamamaktadır:

Bağ esen olsa bŏrk bulunmaz-mı olur (DK 194)

Gŏren dirdi kıyāmet mi ne sırdur
Ki yir yūzi demirdūr gŏk baęırdur (HUR 5088)

gŏnūl mi yęg ka'be mi yęg ayıt baęa 'aęlı ėren
gŏnūl yęg durur zŕre kim gŏnūldeđūr dost turaęı (YED 193v4)

4.13.4. Türkiye Türkçesi

mX klitiği; evet/hayır cevaplarını üretebildiği gibi zaman işaretleyicilerinden sonra da gelebilmekte ve birleşik çekimler de yapabilmektedir. Türkiye Türkçesinde *mX* klitiği, bulunduğu yapıda farklı konumlarda olabilirken Kornfilt (1997: 5) bu klitiğin türünün postklitik olduğu düşüncesindedir.

avrat tuz dedi mi ciğeri cız der (ADS)

bu sığağa kar mı dayanır? (ADS)

kiminle dans ettiğini biliyor musun? (ADS)

kırkyıllık Yani, olur mu Kâni (ADS)

kuş mu konduracak? (ADS)

sığağa kar mı dayanır? (ADS)

sözü mü olur? (ADS)

yâden mi geçersin, serden mi? (ADS)

4.14. Ok KLİTİĞİ

Eski Türkçe metinlerinden itibaren gördüğümüz ok/ök biçim birimi, bağlı bulunduğu yapıyı kuvvetlendirir veya pekiştirir. Clauson (1972: 76) *ok/ök* klitiğini; eklendiği sözcüğü vurgulayan ve sözcüğün ünlü özelliklerine uyan, kişi ve işaret zamirlerine bağlanan ve zaman olarak ise “tam olarak, öncesi de sonrası da değil” anlamında kullanılan enklitik parçacık olarak tanımlar. Hamilton; *ok/ök*, *-k* biçim birimlerinin kuvvetlendirme ve üsteleme edatı olduğunu ve Toharcada da buna benzer olarak *-k <ok* pekiştirme ekinin mevcut olduğunu belirtir, dolayısıyla iki ekin de aynı olup olmayacağını sorgular (1988: 251). Şinasi Tekin de (2001: 52) Toharcada bulunan *ma* olumsuzluk edatının Türkçede ekleşip olumsuzluk görevini üstlendiğini ve Türkçede bulunan *-DXk* ekinin Toharca *ma te ok* edatlarından birleşerek oluştuğunu ve Toharcadan

alınmış olabileceği görüşündedir. Eski Türkçedeki *adrılmaduk*, *utuzmaduk* gibi verileri inceleyen Şinasi Tekin, bu yapıların Türkiye Türkçesindeki *-dik* ekinden farklı olarak tarz ve zaman ifade eden yardımcı cümleler oluşturduğunu ve Eski Türk yazı dili ortaya çıkmadan **-ma-tı ok* birleşerek *ok* pekiştirme edatının *-maduk* olarak eklediği görüşündedir (2001: 55). Şinasi Tekin ayrıca Eski Anadolu Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde *ok/ök biçim* biriminin *oluk*, *şoluk*, *ancak*, *ailecek* gibi sözcüklerde kalıntısı olduğunu açıklar (2001: 55).

Räsänen “Verstärkungspartikeln (Enklitische)”, (Pekiştirme Parçacıkları (Enklitik)) başlığı altında *ok /ök biçim* birimini çeşitli lehçelerden örnekler vererek ele almıştır (1957: 248). **ok(a)* “bile, hatta, yine de, bununla birlikte, çok” anlamlarını vermiştir (Räsänen 1969: 359).

Gabain, *ok/ök biçim* birimini ele alarak kuvvetlendirme bildirdiğini belirtmiştir ve kalıplaştığı ifadeleri vermiştir: *näçük < nä + çä ök* “nasıl?” (1988: 105). Aynı zamanda *ok* gibi bazı biçim birimlerin bir kavrama üstünlük ifadesi verdiğini de eklemiştir (Gabain 1988: 115).

ok/ök biçim birimini “klitik parçacık” olarak tanımlayan, takip ettiği sözcüğü vurguladığını ve söz konusu biçim birimin konuşmanın herhangi bir bölümüne de eklenebildiğini belirten Erdal; *ok/ök biçim* biriminin ünlü ile biten sözcüğe eklendiğinde ünlüsünün düştüğünü (*inčä+k*, *ančak*, *antak*, *ölürtäčik < ölürtäči ök* gibi), Uygur Türkçesinde ise ünlüsünü korumaya devam ettiğini (*bo ok*, *munta ok*, *ymä ok*, *yänä ök*) belirtir (2004: 343).

Eraslan, sıklıkla kullanılan kuvvetlendirme edatı olduğunu belirtir ve ekleşerek kalıplaşmış biçimlerini verir: *yime ök* “tekrar” vb. (2012: 288-294).

Divânu Lugâti 't-Türk'te ise fiilde pekiştirmeyi ifade ettiği verilmiştir: *bargıl ok* “Gitsene” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 17).

Tekin'in (2016: 147) pekiştirme edatı olarak nitelendirdiği *ok/ök klitiği*; zamirleri, zarfları ve son eylemleri pekiştirebilir ve pekiştirmeli durumlarda son biçimleri *ok/ök* biçim birimini tekrar üstüne alabilir: *ölürteçi-k, ölti-k ök* (Tekin 2016: 147).

Hacıeminoğlu (2015: 252), *Ok* biçim biriminin eski Türk metinlerinden itibaren yaygın olarak kullanıldığını ve işlevi dolayısıyla da Türkiye Türkçesindeki *da/de*'ye benzediğini ifade eder. Sözcüklerin sonuna gelerek anlamını kuvvetlendirdiğini ve diğer görevinin de sözcükleri veya cümlecikleri bağlamak olduğunu belirtir (Hacıeminoğlu 2015: 252). Hacıeminoğlu (2015: 252); Batı Türkçesinde *dA* biçim biriminin gelişmesinin o sahada *ok/ök* biçim biriminin olmamasına dikkat çeker.

ok/ök biçim biriminin sonradan ekleşmiş biçimleri dışında, ek görünüşlü bir edat olduğunu ifade eden Korkmaz; *ok* yapısının ekleşme özelliği olan biçimleriyle birlikte kuvvetlendirme işlevinde kullanılmakta olduğunu belirtir (1962: 13-14). Korkmaz'ın (1962: 13-29) *ok/ök* biçim birimiyle ilgili verdiği bilgiler şu şekilde özetlenebilir:

1. Kuvvetlendirme işleviyle şu anlamları karşılar: “de,bizzat, yine, sırf, ancak, ise” vb.
2. Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde bir sayı adıyla birleşir ve *-cık* küçültme ekine benzer işlevdedir: *birök* “biricik, bir tanecik, bir tek”. Uygur Türkçesinde cümle açıcı ve zaman zarfı işlevinde kullanılır: *birök* “bu sırada, ve, *-ır, -ırmaz*”
3. Bazen ad cümlelerinde, *-Dir* ek fiiliyle benzer kuvvetlendirme işlevindedir.
4. Zaman adlarından sonra gelerek zaman zarfı olarak kullanılırken adların anlamlarını kuvvetlendirir veya zaman ifadesini çabuklaştırır. Bu durum Rabgûzi'nin *Kısâsu'l-Enbiyâ*'sında (Schinkewitsch, 1927) görülür.
5. Yer gösteren adlardan sonra bulunma durum ekiyle yapılmış yer zarflarından sonra gelerek kuvvetlendirmektedir ve fiilin oluş zamanını verir.
6. Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay metinlerinde ve *Codex Cumanicus*'ta ayrıca Altay, Abakan, Kazan, Özbek lehçelerinde kişi ve işaret zamirlerinden sonra gelerek anlamı kuvvetlendirmektedir.
7. Uygur Türkçesinde *yime, yana* bağımsız sözcüklerle birleşerek aynı işlevde bir zarf ve bağ oluşturur: *yime ok*

8. *Kutadgu Bilig*'te sıfatlardan önce gelen ve kuvvetlendirme zarfları yapan *idi* “pek” ile birleşmiş olarak kullanılır: *idi ök yakın* “pek yakın” (KB)
9. İsimler dışında çeşitli çekimli fiillerle ve fiil gruplarıyla birlikte de kullanılır.
10. Türkiye Türkçesinde *ok/ök biçim* birimi, ünlüsünü kaybederek zamanla *-k*'ye dönüşmüştür: *+çAk* (<+çA + *ok*), *ailecek*.
11. Küçültme sıfatları yapar: *tatlucak* “tatlıca”, *yakınca* “yakınca”
12. Eski Anadolu Türkçesinde *-IcAk*, *-IcAgAz* biçim birimleriyle, *-IncAk* biçim biriminde bulunan *-k* ünsüzleri *ok/ök* biçim biriminin kalıntısıdır ve kuvvetlendirme işlevindedir.

İlgın (2020: 16), *ok/ök* biçim birimini; mekân ve zaman atfına dayanan parçacık “deiktik parçacık” olarak ifade eder.

Bağlı bulunduğu yapıyı kuvvetlendiren ve pekiştiren *ok/ök* klitiği; çeşitli sözcük ve sözcük grubuna eklenebilmektedir. Bağımsız bir sözcük gibi kullanımlarının yanı sıra bazı sözcüklere eklenerek kalıplaşmış biçimlerle birlikte morfofonolojik yapılar ortaya çıkarır. Pozisyon bakımından daima ağırlayıcısının sonunda bulunur ve bünyesine herhangi bir ek almaz. Söylem belirleyici özelliği taşır.

4.14.1. Orhon Türkçesi ve Köktürk Harfiyle Yazılmış Metinler

Bağımsız bir sözcük gibi hareket eden *ok/ök* klitiği, her türlü unsurdan sonra gelebilmektedir ve bulunduğu yapılarda pekiştirme gibi işlevlere sahiptir:

Türük bodun tokarkuk sen açsık tosık ömez sen bir todsar açsık ömez sen (KT G8)

4.14.2. Karahanlı Türkçesi

ok/ök klitiği; her türlü unsurdan sonra gelebilir ve bulunduğu yapılarda pekiştirme, belirtme gibi işlevler taşıyabilir. **nelük** (*ne+lük*) gibi unsurlarda kalıplaşmış bir biçimde bulunabilir:

nevadir süzük az bolur hezl öküş
çuz aflas bolur kız uçuzı böz ök (AH 479-480)

bir ök erse duşman miñg ol yaslıķı
miñgin dostuñg erse bir ol azlıķı (KB 4190)

siziksiz bir ök sen ay meñgü açu
katılmaz qarılmaz saķışķa saçu (KB 10)

kişi aslıñga kör kılınçı tanuķ
kılınçı ne erse kör aşlı ol ok (KB 5810)

kiçig duşmanım tip usanma özün
nelük *ķorkayın tip küwenme söziün* (KB 3401)

4.14.3. Kıpçak Türkçesi

Her türlü unsurdan sonra gelen *ok/ök* klitiği, Kıpçak Türkçesinde daha çok *neçik*, *niçük* gibi unsurlarda kalıplaşmış olarak bulunmaktadır:

igülür yaş ağaç niçük tilesenğ (GT 141a1-2)

Sen ağırıķ kişi kaçan yarañnı hekimge aytmasañ neçik sav bolğay sen (CC 63a16)

ehl-i şama 'kōzi bu cehān ni 'meti bilen
tolmas niçük ki tolmasa ķatra bilen ķuyı (GT 156b8-9)

4.15. *takı* KLİTİĞİ

Pekiştirme, kuvvetlendirme işlevinde kullanılan ve aynı zamanda cümleleri birbirine bağlayan *takı*, *dağı/dahı/dağı*; araştırmacılar tarafından bağlama edatları, cümle başı edatları, pekiştirme ve kuvvetlendirme edatları başlığı altında incelenmiştir. Araştırmacılar *takı* 'nın gelişimini, *tak-* fiiline *-ı* zarf fiili eklenmesiyle oluştuğunu açıklar (Hamilton 1988: 213; Deny 2012: 254; Eraslan 2012: 278; Ergin 2013: 353; Hacıeminoğlu 2015: 195; Korkmaz 2019: 934).

Ergin; ilk işlevinin bağlama olduğunu ve sonradan kuvvetlendirme işlevinin ortaya çıktığını ve bulunduğu cümlede bir düşünceye ek, aşırılık, beklenmedik bir sonuç ifadelerini veren *dahi* edatının aslının, *tak-* fiiline eklenen *-ı* zarf fiil eki olduğunu, Eski Anadolu Türkçesinde *dağı/dahı/dağı* biçimlerinin mevcut olduğunu ve Osmanlı Türkçesinde aykırı biçim olarak bugünkü *dahi* biçime geçtiğini açıklar (2013: 358). Bugün bunun yerine daha çok *da/de* veya daha kuvvetli ifade veren *bile*'nin kullanıldığını belirtir (Ergin 2013: 358).

Hacıeminoğlu, *dağı/dahı/dağı* “ve”, *takı* (<*tak-ı*) “ve, bile, yine, dahi, ile” biçim birimlerini hem bağlama edatı hem de kuvvetlendirme edatı başlıkları altında incelemiştir ve genellikle iki cümleyi birbirine bağladığını ve sözcükler arasında sıralama yaptığını belirtir (2015: 138; 195; 238; 255).

Eraslan, “Bağlama Edatları” başlığı altında *takı* (<*tak-ı*) “ve, ve daha, fakat, ayrıca, müteakip” incelenmiştir ve hem sıralama edatı olarak cümleleri birbirine bağladığını hem de cümle başı edatı olduğunu belirtir (2012: 278-284).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te *takı* “yine” anlamında edat olarak verilir ve Oğuz lehçesinde “beraber” anlamında kullanıldığı durumlar da vardır: *takı yarmak bir* “Bir dirhem daha ver”, *ol takı anda* “O da orada birlikte” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 446).

Çeşitli sözcük ve unsurlara eklenebilen *taḳı* ve *daḳı/daḥı/daḡı* klitiği, bağımsız bir sözcük gibi davranış sergilemektedir. Pozisyon bakımından daima ağırlayıcısının sonunda bulunur. Söz konusu klitiğin kendisinden sonra *ma* klitiği gibi (*taḳı ma* “ve tekrar”) başka klitikler gelebilir. Bağlı bulunduğu yapıda pekiştirme, kuvvetlendirme işlevlerindedir ve cümleleri birbirine bağlayan bağlaç konumundadır. Ağırlayıcısına bağlı olarak uyuma girmez. Yine bağlı bulunduğu yapıda söylem belirleyici özelliği taşıır ve tüm yapıyı kapsayabilmektedir.

4.15.1. Karahanlı Türkçesi

taḳı klitiği, bulunduğu yapıda pekiştirme işlevindeyken incelenen metinlerde semantik olarak tüm yapıyı kapsayan bağlaç görevinde olduğu da görölmektedir:

taḳı *yakşı* *aymış* *biliglig* *özi*

tügülmış köngülni yazar beg sözi (KB 3182)

ḳalı bilgeke tegse ilde orun

ol il boldı törde taḳı keğ burun (KB 262-263)

taḳı *munda yakşı* *ayur kör bilig*

bilig birle işke tegürgü elig (KB 4451)

taḳı *munda yigrek ayur türk ḥanı*

ḳınama yalawaç söz aysa köni (KB 3817)

4.15.2. Kıpçak Türkçesi

Pekiştirme ve bağlaç işlevinde olan *taḳı* klitiğinin, Kıpçak Türkçesinde *daḡı* biçimleri de bulunmaktadır:

ḥikmet on kişi bir sufra-da yimek yir daḡı artar ikki it bir murdār üçün biri birin yırtar (GT 166b2-3)

*‘āşık ve ma ‘şūk bir yirge kēldi hōcalık **dağı** kul-luk ortadan kitti (GT 113a2-4)*

*dostlar ivin süpürgil **dağı** düşmen işikin kaçmağıl (GT 57a6-7)*

*kur’ān til uçında **dağı** altun cān içinde turur (GT 137b6)*

4.15.3. Eski Anadolu Türkçesi

Pekiştirme ve bağlaç işlevinde olan *tağı* klitiği, Eski Anadolu Türkçesinde *dağı* biçimindedir. Kendisinden sonra başka bir klitik de alabilmektedir: *dağılar*. Ağırlayıcısına eklenebildiği örnekler mevcut olmakla birlikte genellikle ağırlayıcısından bağımsız bulunmaktadır:

*Yarayaydı rāzı dimege dīvār
Anuñ **dağı** ardında kulağı var (SN 5657)*

*Kişi gūşşasına sevinmeñ ki ol
Gün ola ki size **dağı** bula yol (SN 5382)*

*Degül tañ ki eylüge eylük gerek
Yavuzlığa eylük **dağı** yigrek (SN 5466)*

*Kişi öz ‘aybını görmek revādur
Dağılar ‘aybını dimek hatādur (IŞK 451)*

*Yaluñuzvan diyüp uzatma lāğı
Ki dīvāruñ **dağı** olur kulağı (IŞK 1374)*

*Anlaruñ meşeli turğay toya öykünmiş gibi olur. Ve qarğa keklük yörüşine öykünmiş
gibi olur, anuñ yörüşin öğrenemez, kendü yörüşin **dağı** unıdur (Kab-A 10b/8-9)*

*ol kimse ki azacuğı saklayımaz, çoğı **dağı** saklayımaz (Kab-A 43a/6)*

*Ƙardaş **dahı** dost olıcaƙ **dahı** eyüdüir* (Kab-A 56b/12-13)

*Ve şol dostdan **dahı** saƙın ki senüñ dostuña düşmen ola* (Kab-A 57a/6)

*Nice ki halk muhtelifdüir, hulk **dahı** muhtelifdüir* (Kab-A 75b/18-19)

*Ve ol yer ki tarlasın örtmeye, seni **dahı** örtmez* (Kab-A 90a/10)

*Kurı yanında yaş **dahı** yanar* (SaltN)

eyüsin eylük ile yād ederler

*yavuzından **dahı** feryād ederler* (HŞ 1715)

ağaç ƙarır devrān döner ƙuş budaga bir kez ƙonar

***dahı** saña ƙuş ƙonmamış ne gügercin ne hod dürrāc* (YED 62r5)

4.16. teg KLİTİĞİ

-CA klitiğinin kökeninin *cağ* sözcüğünden oluşmasına yönelik, *teg* klitiğinin kökenini için de benzer bir açıklama yapan Deny (2012: 583-584); *tek* (*dek*) karşılaştırma edatı olarak değerlendirerek kökeninin “miktar” anlamındaki *deñ* sözcüğünden geldiğini açıklar. Osmanlı Türkçesinde bir “sınırlama edatı” olduğunu belirten Deny (2012: 541-542), *tek* (*dek*) klitiğinin gibi anlamında olan karşılaştırma edatı olduğunu ve Doğu lehçesinde yaygın olarak rastlandığını belirtir. Ayrıca soru zamirleri *ƙay*, *ne* ve işaret adlarından sonra gelerek durum ve nitelik zarfları oluşturur ve bu kullanımda ekleşerek *daƙ* ya da *dağ* olarak ünlü uyumu kuralına uyduğunu belirtir (Deny 2012: 542).

Hacıeminoğlu (2015: 90), “Çekim Edatları” başlığı altında gelişimini vererek, köken gelişimi için soru işareti bırakmaktadır, yapı olarak *te-* fiilinden türeyen bir ad olabileceğini, Çağatay Türkçesinde *dek/dik* kullanımlarının olmasından dolayı da *ti->te->de->di-* gelişimi olmasını kuvvetlendirdiğini belirtir. Eraslan (2016: 304), Eski Uygur Türkçesinde *teg* “gibi, göre” benzerlik edatı işlevinde değerlendirerek çekim edatı olarak adların ve zamirlerin yalın ya da ilgi durumu ekiyle birleştiğini belirtir.

4.16.1. Karahanlı Türkçesi

İsim, zamir, sıfat-fiil eki gibi unsurlardan sonra gelebilen *teg* klitiği, benzetme ifadesi taşımaktadır:

yimişsiz yığaç teg keremsiz kişi (AH 323)

kiminġ boldı erse oġul kız kisi
negü teg kelir ol kişininġ usı (KB 1165)

tüşün ol bu dünya keligli keçer
yigen yil büke teg yir erken açar (KB 1202)

taşı körse tap tut içinġe tanuġ
taşı teg içi ol içi teg taş ol (KB 2215-2216)

inanma tiriglikke yil teg keçer
usanma bu dünyadın öz terk köçer (KB 1274)

4.16.2. Harezmi Türkçesi

İsim, zamir, sıfat-fiil eki gibi unsurlara gelebilen *teg* klitiği, Harezmi Türkçesinde *ne* gibi (*neteg*) zamirlerde kalıplaşma özelliği göstermektedir ve bulunduğu yapılarda benzetme ifadesi taşımaktadır:

kīşi kim arslan uruşın bilgey
kerek kim tişin arslan tig bilegey (HŞ-K 3635)

çiçek tig tiz davlat bolmaz edgü
ewme şabr it kim işinġ bitgey akru (HŞ-K 1898)

Kaçan kim ol çerāġ öçmekke yawuşur
Burunġı teg yol ol bérmez bolur nür (HŞ 4265)

kimünġ içinde Hâk otı bolsa halk otındın neteg korkar (KE 41r13-14)

Oġul kız teg bolmas (KE 166v15)

4.17. *üçün, için*: PARÇACIK DURUMUNDAKİ KLİTİKLER

üçün parçacığı; Eski Türkçeden itibaren görülen bir parçacıktır ve bağlı bulunduğu yapıda “dolayısıyla, nedeniyle, adına” gibi anlamlar taşıırken sentaktik olarak bağlı bulunduğu yapıda “amaç, neden” ifadeleri taşımaktadır. *üçün* parçacığının kökeni hakkındaki görüşlerden bazıları şunlardır:

Gabain (1988: 97) *üçün* parçacığını, *uç* adından **uçu-* >**üçü-* “hedef almak” olarak açıklayarak, böylelikle *için* parçacığının geliştiğini belirtir. Korkmaz ise (1961: 35; 2019: 898); *uç* “sebepe” + *ı* [iyelik eki] + *n* [araç durum eki] olarak geliştiğini, sonrasında *üçün* parçacığının, içerisinde bu ayrı unsurları taşıdığını unutturacak kadar kalıplaşmaya gittiğini ve özgün bir edat durumuna geldiğini açıklar.

Ergin de (2013: 370) *üçün* parçacığının *uç* adına eklenen araç durum eki biçiminde geliştiğini belirterek *üçün* parçacığının Batı Türkçesine *uçun* olarak geçtiğini, *üçün/içün* biçimlerini aldığını, Osmanlı Türkçesinin son dönemlerinde de Türkiye Türkçesindeki *için* biçimini aldığını belirtir. *üçün* parçacığının ekleşme özelliği gösterdiğini belirten Ergin (2013: 370) vezin gereği veya ağızlarda *seninçin*, *anuñçun* biçimlerinin görüldüğünü ekler.

Bu görüşler dışında anlamsal olarak farklı bir görüş belirten Ali Ulvi Elöve, Deny (2012: 536-537) tarafından kaleme alınan kitabın dipnotunda; *üçün* parçacığının “karşılık, misilleme” anlamına gelen *öç* adından geldiğini ve *öçün* “karşılık olarak, misilleme olarak” kullanımının olduğunu ve bunu da Eski Türkçede *öçün* ifadesinin kullanımından yola çıkıp örneklendirerek açıklar.

Clauson (1972: 28) *üçün* maddesinde; *üçün* biçim biriminin Türkçenin eski dört edatından biri olduğunu, zarf olarak hiç kullanılmadığını ve bir addan sonra geldiğinde “çünkü, uğruna, için”; bir fiilden sonra geldiğinde genellikle “çünkü”; daha az olarak da “-mAk için, amacıyla” anlamları taşıdığını verir. Yakut Türkçesinde *isin* ve Osmanlı Türkçesinde yaklaşık XVI. yüzyılda kullanılan *üçün/için* biçimlerinin, nispeten son zamanlarda beliren sapmalar olduğunu belirtir.

Clauson (1972: 28-29) tarafından verilen örneklerde, çoğunlukla -*dUk* yapılarından sonra gelen *üçün* yapısı için because (of) “yüzünden, nedeniyle” anlamını vermiştir: *teñri yarlıkaduk üçün özim kutum bar üçün; anı üçün; begleri bodunu tüzsiz üçün* vb. XI. yüzyılda Hakaniye lehçesinde *üçün*, (for) the sake (of) “uğruna” ve because of “yüzünden, nedeniyle” anlamları veren bir parçacık olarak kullanıldığını belirtir: *seniñ üçün keldim, ummat üçün, yañluk üçün, ukuş birle üçün* vb. XV. yüzyılda Çağatay Türkçesinde *üçün* “kalima-i ta’lil” olarak yani, bir neden parçacığı olarak kullanıldığını verir. Harezmi Türkçesinde ve Kuman Türkçesinde de *üçün* parçacığı aynı anlamlara sahip olduğunu belirtir.

üçün parçacığı, *Dîvânu Lugâti ’t-Türk’*te sebep bildiren bir edat olarak verilir: *seniñ üçün keldim* “Senin için geldim”. Ayrıca *için* parçacığı hakkında da “aralarında” anlamına gelen bir edat olduğu verilir: *olar için aytışdılar* “Onlar aralarında barıştılar” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 36).

Eraslan (2016: 305-306), Eski Uygur Türkçesinde *üçün* parçacığının araç durum ekinin kalıplaşmasıyla oluşan bir edat olduğunu, sebep ifade ettiğini ve Türkçenin en çok kullanılan edatı olduğu görüşündedir.

üçün klitiği; adlar, ad soylu sözcükler ve fiillerden sonra gelerek bağımsız bir sözcük olarak davranış sergilemektedir. Pozisyon bakımından daima ağırlayıcısının sonunda bulunur ve ağırlayıcısının yapısına göre bulunduğu yapıda “amaç, sebep” gibi işlevler gösterebilir. Yine bağlı bulunduğu yapıda söylem belirleyici özelliği taşır ve tüm yapıyı kapsayabilmektedir. Söz konusu klitik, *anuñçün~ anuñ üçün* gibi kullanımlarında görüldüğü üzere ekleşme özelliği de göstermektedir. Bu kullanımların birkaçı vezin

gereği olarak da kullanıma göre değişebilmektedir. Bu yapılar arasında anlamsal olarak herhangi bir fark bulunmamaktadır. Kendisinden sonra herhangi bir ek gelmezken başka klitikler gelebilir.

4.17.1. Uygur Türkçesi

Birçok unsurdan sonra gelebilen *üçün* klitiği, bulunduğu yapıda “amaç, sebep” gibi semantik işlevler taşımaktadır ve bağımsız bir sözcük gibi davranış göstermektedir:

togan kuş oğlu tokuz bolur
tokuzın bir tokuz bolur
*toganı **üçün** tutkan bolur*
*kadri **üçün** kapkan bolur* (Or. 8212/116)

4.17.2. Karahanlı Türkçesi

Bulunduğu yapıda “amaç, sebep” gibi işlevler taşıyan *üçün* klitiği bağımsız bir sözcük gibi davranış göstermektedir:

*Kuş tōrka meḡ **üçün** ılınur* (DLT)
*könilik **üçün** kök aḡaḡın turur*
*yayılmaz **üçün** yirde ot yim önür* (KB 5600)

4.17.3. Kıpçak Türkçesi

üçün klitiği bazı yapılarda anlamı daha da pekiştirmek için kendisine *-Dir* klitiğini alabilmekle birlikte genellikle bağımsız bir sözcük olarak bulunabilmektedir:

*her bir ir bir iş **üçün-dür** her bir iş bir ir **üçün*** (GT 95b8-9)

*'ilm dīn beslemek **üçün** durur dün̄ye yimek **üçün** degül* (GT 161a3)

*hikmet on kişi bir sufra-da yimek yir dağı artar ikki it bir murdār **üçün** biri birin yırtar* (GT 166b2-3)

*'ākıl-lar meşeli turur kim öz ivinde oturup kıri itmek yise yağşı andan kim biline altun kılıç bağlap hıdmat **üçün** turğay* (GT 46b4-6)

4.17.4. Eski Anadolu Türkçesi

Bağımsız bir sözcük olmaktan ziyade zamirler (*bizümçindür, senüñ-içün, niçün, anıñ'çün*) ve adlara (*ğayreti-y-içün*) sıklıkla birleşen *üçün* klitiği, ekleşme özelliği taşımaktadır. Bağımsız bir sözcük olarak kullanımı da çoğunlukla mevcuttur. Bulunduğu yapıyı pekiştirmek için kendisinden sonra *-DUr* klitiği de sıklıkla gelebilmektedir:

*Bu bir gün **içün** bislediler bizi*

*Ki kırbān **içün** olur irkek kıuzı* (SN 2555)

Neçün 'āleme yavuz iş kılasın

Ki şoñra itdügüñ yine bulasın (IŞK 5572)

*Erkek koyun kurban **içündür*** (SaltN)

*ölen **içün** kimesne ölmemişdür*

igen çoğ isteyenler bulmamışdur (HŞ 5071)

zinhār göñül evinde dutma yavuz endīşe

***biregüyiçün** kıuyı kıazup 'ākıbet kendü düşe* (YED 162r3)

4.17.5. Türkiye Türkçesi

Her türlü unsurdan sonra gelebilen için klitiği, Türkiye Türkçesinde ekleşme özelliği göstermemektedir, ağırlayıcısına bağlı olarak ayrı konumda bulunmaktadır ve böylelikle bağımsız bir sözcük görünümüdür. Bulunduğu yapıyı pekiştirmek için kendisinden sonra *-DXr* klitiği de gelebilmektedir. Bunun yanı sıra, atasözü yapılarının çoğunda *için* + *-DXr* klitiği silinebilme özelliğine sahiptir:

akıl için yol (tarik) birdir (ADS)

dört göz bir evlat için (ADS)

hastalık sağlık bizim için (ADS)

herkes kendi ölüsü için ağlar (ADS)

4.18. yme KLİTİĞİ

Eski Türkçeden beri pekiştirme ve bağlama işleviyle sıklıkla kullanılan *yeme/yime/yme* “da, yine, ve” biçim biriminin yapısı hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Gabain, **yim-* fiilinden geliştiğini belirtir ve “yine, böyle, ve, da” anlamlarını verir (1988: 95; 1979: 50). Adamovic, *yme* biçim biriminin ilk heceyle bağlantısını kopararak *yme* → *mA* biçiminde ayrı bir ilgeç olduğuna dikkat çeker (2006: 181). Atay; Eski Türkçede *yiçe*’de olduğu gibi *yme*’nin de - *mA* biçim birimiyle oluşmuş olabileceğini belirtir (2002: 826).

Hacıeminoğlu (2015: 259); *yeme/yime* “yine, dahi, de, ve” biçim biriminin, Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesinde sıklıkla kullanılan bir kuvvetlendirme edatı olduğunu belirtir. Tekin (2016: 144-145); bağlaçlar ve bağlaç görevinde olan sözcüklerden birisinin *yeme* olduğunu belirtir.

Alyılmaz (1994); Orhon yazıtlarında özne durumunda olan sözcük ve sözcük gruplarının vurgu gibi özellikleri dolayısıyla farklı ek ve edatlarla birlikte kullanıldığını belirtir ve anlamlarını ise *dA* biçim birimi olarak verir.

Çeşitli sözcük ve unsurlara eklenebilen *yeme/yime/yime* klitiği, bağımsız bir sözcük gibi davranış sergilemektedir. Pozisyon bakımından daima ağırlayıcısının sonunda bulunur ve ağırlayıcısının yapısına göre bağlama, pekiştirme, zarf, bağlaç gibi işlev gösterebilir. Kendisinden önceki yapıya göre açıklama veya belirtme gibi özellikler gösterebilir. Yine bağlı bulunduğu yapıda söylem belirleyici özelliği taşır ve tüm yapıyı kapsayabilmektedir. Söz konusu klitiğin kendisinden önce (*taki yime, teg yeme*) ve kendisinden sonra başka klitikler gelebilir. Ağırlayıcısına bağlı olarak uyumlara girmez.

4.18.1. Karahanlı Türkçesi

Bulunduğu yapıya “*da, dahi, yine, ve*” anlamlarını veren *yeme/yime/yime klitiği*, her türlü unsurdan sonra gelebilmektedir ve ağırlayıcısına bağlı olarak ayrı yazılmaktadır:

Tewe yük kötürse kamıç yeme kötürür (DLT)

Közden yırasa köñülden yeme yırar (DLT)

Yalksa yeme yāg edgü, küyse yeme kün edgü (DLT)

iki yüzlüg erke sözüñg sözleme
yadılgay sözüñg sır açılğay yime (KB 1298)

yime yakşı aymış bu türk buyrukı
körür köz yarukı oğul kız okı (KB 1163)

sözüg barça tıñgla yime bütme terk
köñgül sırrı açma katıg kizle berk (KB 1301)

SONUÇ

Klitikler hakkında müstakil çalışmalar bulunmaktadır. Bu tezde ise klitikler tarih boyunca atasözleri bağlamında incelenmiştir ve çalışmanın sonunda şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Zamir kökenli kişi ekleri, Türkçenin tarihî dönemlerinde ekleşme ve dil bilgiselleşme özelliği göstermektedir ve bu özellikler gerçekleşirken bu yapılar üzerinde bir klitikleşme aşaması gerçekleşebilmektedir. Klitikleşme aşamaları hem dil bilgiselleşme hem ekleşme içerisinde ortaya çıkabilirken; bir klitikleşme sürecinde dil bilgiselleşen yapı, klitikleşme aşaması olmadan da ortaya çıkabilmektedir. Dil bilgiselleşme olmadan, bağımsız bir birimin sentaktik veya fonolojik olarak bir ağırlayıcıya bağımlı olması yani klitikleşme şu biçimde gösterilebilir:

Bağımsız sözcük > klitik yapı

Klitikleşme süreci içerisinde dil bilgiselleşme gerçekleşirken, dil bilgiselleşen unsurun fonetik birtakım özellikleri yok olabilir veya anlamında birtakım genişlemeler veya azalmalar olabilir; bu süreçte leksikal bağımsız bir birim klitik yapıya dönüşebilmektedir ve leksikal bağımsız bir birim morfem veya ek olarak yüzey yapıya çıkmaktadır veya birtakım morfosentaktik özellikler taşımaktadır. Zamir kökenli kişi ekleri, Türkçenin tarihî dönemlerinde fonolojik veya morfolojik değişimler geçirmiştir ve dil bilgiselleşme ve ekleşme özeği gösterebilirken klitikleşme sürecine de girmişlerdir. Klitikleşen yapıların bünyesinde fonolojik veya morfolojik değişimler gerçekleşebilmektedir. Orhon Türkçesinde zamir kökenli kişi işaretleyicileri bağımsız bir sözcük görünümündeyken, Türkçenin tarihî dönemlerinde ekleşme sürecine girmiştir.

Fiillere veya adlı sözcüklere bağlanabilen zamir kökenli kişi işaretleyicilerinin klitikleşme süreçlerinde; buldukları pozisyonlar bakımından sentaktik olarak klitikleşmede rol oynamaktadır ve tüm yapıyı kapsayabilme özelliğine sahiptir. Bir sentaktik yapıda silinebilme özelliği veya sıfır biçim birim olma özelliği gösterebilmektedir. Buldukları yapılarda semantik olarak vurgulayabilme özelliği

taşıırken; klitik yapıların vurguyu kendisinden önceki heceye atma özelliğinden dolayı morfolojik olarak bir vurgu taşımamaktadır. Semantik olarak pekiştirme, belirtme veya kuvvetlendirme ifadesi özelliğinde olan klitik yapılardır. Zamir kökenli kişi işaretleyicileri morfofonolojik klitik özellikler de gösterebilmektedir. Bağımsız bir sözcük olarak bir yapıda bulunabilirken ekleşerek veya dil bilgiselleşerek kendisinden önceki ağırlayıcıya fonolojik, morfolojik veya sentaktik olarak bağlanabilirler. Eski Türkçeden itibaren zamir kökenli kişi işaretleyicileri yüklemleştirme aracı olması dışında bir kopula özelliği taşımaktadır. Kopula görevinde bağımsız bir sözcük gibi davranış gösterirler ve vurgusuz yapılardır:

bän ança ter män “Ben şöyle diyorum” (T 37)

Ağırlayıcısına pozisyon bakımından sonuna bağlanan zamir kökenli kişi işaretleyicileri; Karahanlı Türkçesinde de bağımsız bir sözcük olarak var olabilmekte ve bulunduğu yapıyı pekiştirmektedir. Eski Anadolu Türkçesinden itibaren bu yapılar, ekleşmeye başlamıştır ve *-van/-ven* gibi morfolojik biçimler ortaya çıkmıştır.

2. Ek fiilin klitikleşmesinde ise ad soylu sözcüklerin yüklemleşmesini sağlayan *er-* > *ir-* > *i-* fiili; şimdiki zaman, geniş zaman ve geçmiş zamanda çekimlenebilmektedir ve bulunduğu yapılarda çeşitli kanıtsallık, dolaylılık veya diğer kipsel özellikler taşımaktadır. Eski Türkçede bulunan ve *er-* fiilinden gelişen *erinç*, *erki* klitikleri bağımsız birer sözcük görünümündeyken *erken* gibi klitik yapılar dil bilgiselleşerek varlığını devam ettirmiştir. Uygur Türkçesinde ise *er-* fiili; bulunduğu yapılarda görünüş, dolaylılık, zaman veya diğer kipsel özellikler taşımaktadır.

Türkiye Türkçesinde ek fiilin bağımsız görünümleri *idi*, *-(y)DX*; *imiş*, *-(y)mX*; *ise*, *-(y)sA*; *iken*, *-(y)ken* ve ağırlayıcısına bağlanmış biçimleri, bulunduğu pozisyonda vurgusuz olarak var olmaktadır. Bağımsız görünümünde olan *idi*, *imiş*, *ise*, *iken* klitiklerinin kullanımı, konuşur tarafından tercihe dayalı olabilmektedir. Semantik olarak kullanımlarında bulunduğu yapıyı kapsayabilirken bir vurgu, pekiştirme veya belirtme ifadesi taşıyan klitik yapılardır.

-(y)DX klitiği her durumda geçmiş zaman ifadesi taşımamaktadır; karşıolgusallık taşıyan ifadelerde kipsel özellikler de taşıyabilmektedir: “*Elimde ol-sa gelir-di-m*” vb. -sA şart klitiğine eklenen -(y)DX klitiği de karşıolgusallık ifade eden yapılar oluşturmaktadır:

Beni dinle-se-ydin,

bunu hallederler-di

Gerçekleşmemiş;

Diğer tümceye zıt olarak

gerçekleşme ihtimali olan

gerçekleşmiş durum

koşul durumları

Orhon ve Uygur, Karahanlı Türkçesinde bulunan *erti* klitiği, daima bağımsız bir sözcük gibi davranış gösterir ve her türlü sözcük grubuna bağlanabilmektedir. Ekleşme zelliklerinin arttığı Kıpçak Türkçesinde ise *erdi-irdi-idi* biçimleri bulunmaktadır.

3. *ermiş* klitiği; Orhon Türkçesi ve Köktürk harfleriyle yazılmış metinlerde, Karahanlı Türkçesinde ve Harezmi Türkçesinde ad soylu sözcükleri ykleleştirmektedir ve bağımsız bir sözcük görünümündedir. Eski Anadolu Türkçesinde ise *imiş* olarak karşımıza çıkan ve bağımsız bir sözcük görünümü olan klitik, Türkiye Türkçesinde *imiş~mXş* olarak kullanılmaktadır. *-mXş* eki sınır ötesi bakış taşırken; *imiş~mXş* klitiği ise dolaylılık ifade etmektedir. Ek olarak *-mIş* ve *imiş* klitiği arasında semantik ve dil bilgisel farklar olduğunu belirten Csato (2000: 38); *-mXş* klitiğinin vurgulanabilirken *imiş~mXş* klitiğinin vurgulanamadığını ve *mXş* klitiğinin ana fiil köküne eklenebildiğini fakat *imiş~mXş* klitiğinin eklenemediğini belirtir. Bu ifadeye göre iki unsur arasında dil bilgisel dışılık ortaya çıkmaktadır: **yle + miş* vb.

4. *erse* klitiği; Karahanlı Türkçesinde, Harezmi Türkçesinde ve Kıpçak Türkçesinde ad ve ad soylu unsurları ykleleştirmektedir ve bağımsız bir sözcük görünümündedir. *ne + erse*, *kim + erse* unsurları ile birleşerek, *kimerse*, *nerse* gibi kalıplaşmış ifadeler oluşturmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde hem bağımsız sözcük görünümü olan ise hem de ekleşmiş biçimleri -sA, -(y)sA, -(y)IsA bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise hem bağımsız bir sözcük olarak görünümü olan hem de bulunduğu yapıya bağlanabilen *ise~*

sA klitiği, dil bilgisi kitaplarında çoğunlukla şart kipleri içerisinde veya zarf-fiil bölümlerinde değerlendirilmektedir. Adcıl yapılara eklenebilen ve kopula görevinde olan, diğer klitikler gibi vurguyu kendisinden önceki heceye atan *ise~sA* klitiği, şart veya zarf-fiil ifadesi dışında; “onlarsa, bizse, bense” gibi sözcüklere eklenerek, bu yapılarda bir karşılaştırma veya karşıtlık ifadesi taşımaktadır. Ek olarak *-DX* bitmişlik işaretleyicisine eklenen kişi eklerine de gelebilmektedir.

5. Ad ve ad soylu sözcüklere eklenebilen ve zaman zarfı gibi işlevler taşıyan *erken* klitiği; Karahanlı Türkçesinde bağımsız bir sözcük olarak var olmaktadır. Kıpçak Türkçesinde *irken* ve ekleşmiş biçimi *-ken* yapıları mevcuttur ve sıklıkla klitikten sonra *-dA* bulunma durumu işaretleyicisi ile birlikte gelebilmektedir. *iken~-(y)ken* klitiği fiil köküne ve gövdesine eklenememektedir. Türkiye Türkçesinde görünüş, zaman ve kiplik işaretleyicileri olarak bitmemiş görünüş ve eş zamanlılık görünüş kategorisine sahiptir. Geniş zaman veya şimdiki zaman ifadesi taşıdığı durumlar da mevcuttur. Bağımsız bir sözcük gibi davranış gösteren *iken* klitiği, konuşurun tercihine dayalı semantik bir vurgu oluşturabilmektedir.

6. Ek fiilin üçüncü kişi çekiminde Eski Türkçe *turur*'dan gelişen *tur-* fiili, semantik olarak bulunduğu yapıya kuvvetlendirme, pekiştirme, şüphe gibi ifadeler katmaktadır. Türkiye Türkçesinde bildirme eki olarak da nitelendirilen *-DXr* klitiği, kendisinden sonra başka bir klitik de alabilmektedir: *-DXrIAr*. Bulunduğu yapıda silinebilme özelliği gösterebilmektedir veya sıfır biçim birimdir. Sıfır biçim birim kullanımının bir seçimlik öge olduğunu belirtebiliriz. Bulunduğu yapıda çeşitli görünüş ve kiplik işaretleyicilerine sahip olan *-DXr* klitiği; bilgiye dayalı ifadelerde, haberlerde ya da resmî yazılarda sıklıkla bulunmaktadır ve anlamı belirtme, çıkarım yapma, vurgu yapma, anlamda belirsizlik, pekiştirme, şüphe, varsayım, tahmin ve kesinlik ifadesi taşımaktadır. Özellikle bir konuşma anında bir fiilin başlangıcını, sürecini belirtmede kullanılabilirken söylenen/anlatılan bir ifadeyi pekiştirmek için kullanıldığı yapılar da çok fazla mevcuttur. *-DXr* klitiği; sayılar, sıfatlar, zarflarla birlikte nicel ifadeler oluşturmaktadır: *misafirlik üç gündür* (ADS) vb.

Türkiye Türkçesindeki incelenen atasözlerinde *-DXr* klitiği kullanımında, çoğunluğu *yeğ+dir*, *var+dir*, *yok+tur* yapıları oluşturmakla birlikte *belli+dir*, *beter+dir*, *bir+dir*, *bu+dur*, *büyük+tür*, *değil+dir*, *gibi+dir*, *göre+dir*, *güç+tür*, *için+dir*, *iyi+dir*, *miras+tır*, *o+dur*, *üstün+dür*, *zor+dur* yapıları da sıklıkla birlikte kullanılmıştır.

Bunun dışında *-DXr* klitiğinin bir endoklitik özelliği taşıdığını da söylemek mümkündür. Yapıların arasına girerek, o yapıları bölme ve o yapılara bağlanabilmek konumunu korumaktadır:

görmüşlerdir~görmüşdürler

öğrenmişlerdir~öğrenmişdirler

Yukarıdaki örneklerde *-lAr* biçim birimi ile *-DXr* klitiği, biçim birimlerin arasına girerek yapıları bölmektedir. Bu kullanımda anlama belirsizlik, tahmin etme ve çıkarımda bulunma ifadeleri katmaktadır. Buradaki örneklerde olduğu gibi *-DXr* klitiğinden önce konumlanan *-lAr* biçim biriminin bir klitik özellik taşımadığı; *-DXr* klitiğinden sonra konumlanan *-lAr* biçim biriminin bir klitik olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda anlamdaki belirsizlik, tahmin gibi ifadeler üzerinde bir üst belirsizlik derecesi (belirsizliği pekiştirme) katabilmektedir.

7. Ağırlayıcısına fonolojik uyum sağlayan ve ağırlayıcını takip ederek bulunduğu yapıyı pekiştiren *A /-+A* klitiği; seslenme, hitap işlevi de taşımaktadır. Karahanlı Türkçesinde sıklıkla *-gIl* klitiğinden sonra gelen ve bulunduğu yapıyı pekiştiren *A /-+A* klitiği, Türkiye Türkçesinde çoğunlukla ağızlarda *-sAnA*, *-sAnIzA* yapılarında karşımıza çıkmaktadır ve bağlama göre sabırsızlık, emir, öneri gibi ifadeler taşımaktadır. *A /-+A* klitiği ile birlikte Türkçenin tarihî dönemlerinde *-CA*, *-çI /-çU*, *erki*, *-gIl /-gUl /-gIn*, *gU /-gU*, *-lA*, *mA /-mA*, *mX*, *Ok*, *takı*, *teg*, *üçün*, *yme* klitikleri de buldukları yapıyı pekiştiren klitik yapılarıdır. Tahmin, olasılık ve şüphe klitikleri *erinç* ve *erki*; pekiştirme, belirtme ve açıklama klitikleri ise *ki* ve *kim* klitik yapılarıdır.

Eski Türkçe ve Orta Türkçe Atasözlerinde İncelenen Klitikler	
Pekiştirme / Belirtme / Kuvvetlendirme Klitikleri	<i>A /-+A, -CA, -çI /-çU, erki, -gIl /-gUl / -gIn, gU / -gU, , -lA, -(y)lA, mA / -mA, Ok, takı, yme</i>
Soru Klitiği	<i>mX, gU / -gU</i>
Benzetme ve Karşılaştırma Klitiği	<i>teg</i>
Parçacık veya İlgeç Durumundaki Klitikler	<i>üçün</i>
Zamir İşaretleyicisi Klitikleri	<i>men/ben, sen/sin, biz/miz, siz</i>
Kopula ve Görünüş, Zaman, Kiplik İşaretleyicisi Klitikleri	<i>erti/erdi/idi~ -(y)DX, ermiş/imiş~ (y)mİş, erse/ ise~ -(y)sA, erken / iken~ -(y)ken, turur / -DUr</i>
Endoklitik	<i>dA</i>
Klitik +ki	<i>+ki</i>
Tahmin / Olasılık / Şüphe Klitikleri	<i>erinç, erki</i>
Açıklama / Pekiştirme / Belirtme Klitikleri	<i>ki, kim</i>

Tablo 5. Eski Türkçe ve Orta Türkçe atasözlerinde incelenen klitiklerin sınıflandırılması

8. *dA* klitiği; bulunduğu yapıda pekiştirme, bağlama, sıralama işlevlerinde bulunmaktadır. Yazılı metinlerde *dA* klitiği daima ağırlayıcısından ayrı, bağımsız bir sözcük olarak var olmaktadır. Fakat konuşurlar tarafından söyleyişte ötümsüz ünsüzle **tA* şeklinde telaffuz edildiği durumlar da zaman zaman mevcut olmaktadır. Fakat incelenen metinlerdeki verilerde **tA* biçimine rastlanmamaktadır. Türkiye Türkçesindeki kullanımları dil bilimsel dışılık oluşturmaktadır:

Pek de güzel olmamış.

**Pekte güzel olmamış*

**Pek te güzel olmamış.*

Çok da güzeldi.

**Çokta güzeldi.*

**Çok ta güzeldi.*

Türkiye Türkçesinde *da* klitiğinin yazımı konusunda ilgili aşağıdaki cümlelerde örnekler verilmiştir. Bir cümlede *da* klitiği, yeterlilik birleşik fiiliyle yazılabilir ve iki öge arasında bağlaç girmez:

Gelmeyebilirim de gelebilirim de.

İsteyebilirim de istemeyebilirim de.

Bu kuralın dışında aşağıdaki örneklerin kullanıldığı biçimler de mevcuttur:

Gelemeye de bilirim gele de bilirim.

İsteye de bilirim istemeye de bilirim.

Dildeki kullanımların kurallardan ziyade bir anadili konuşurundan hareketle gerçekleştiği düzleminden yola çıkılacak olursa bu kullanışların zamanla başka bir biçim birime bürünüp bürünemeyeceği hakkında şu anki bilgilerle cevap vermek mümkün olmamaktadır. Ayrıca bu örneklerden yola çıkarak *da* klitiğini Türkiye Türkçesinde ele aldığımızda, ağırlayıcısının kökünü ayıran ve eklerin arasına giren bir yapı olarak görünüş sergilediğinden bir *endoklitik* yapısı olduğunu ve klitik türleri arasında endoklitik olarak değerlendirilmesini önerebiliriz.

mX soru klitiği, *da* klitiği gibi sentaktik konumları dolayısıyla benzer özellikler gösterebilirken (*güzel mi güzel, çirkin mi çirkin* vb.) endoklitik olarak değerlendirme ihtimali olunmayacağı görüşündeyiz ve *mX* soru klitiğinin bu durumunda imla gereği sözcüklerin arasına girebildiğini düşünebiliriz. *da* klitiğine baktığımızda Türkçenin hiçbir döneminde ağırlayıcısına bağlanarak yazılmamış ve ayrı konumunu korumuştur.

9. Ad ve ad soylu sözcüklere gelebilen *+ki* klitiğinin kullanımları ve geldiği konumları bakımından şu biçimde bir sınıflandırma yapabiliriz:

- a) *+DA* bulunma durumundan sonra gelebilmektedir.
- b) Kendisinden sonra çekim ekleri gelebilmektedir.
- c) *+nXn*, *+Xn* ilgi durumundan sonra gelebilmektedir.
- d) Zaman ve yer belirten ifadelerden sonra gelebilmektedir.
- e) Sıfat yapan *+ki* olarak bulunabilir.
- f) *iken /-ken* klitiğinden sonra gelebilmektedir.

10. Diğer klitikler gibi vurguyu kendisinden önceki heceye atan *-(y)lA~ile* klitiği; ek gibi bir davranış gösteriyor olsa da bazı sözcük türlerine gelerek farklı istem özellikleri ortaya çıkarır. Zamirlerle *+(y)lA* klitiğinin kullanımına baktığımızda, standart Türkiye Türkçesinde “*Onunla gel.*” ifadesinin kullanımını görmemiz mümkünken; imla ve yazım kurallarına göre bir yazı sistemi içerisinde kullandığımızda “*Onla gel.*” ifadesi uygun olmayacaktır. Dilin konuşurlarının en az çaba yasasına göre hareket edeceğini hatırlatırken, bu kullanımın ağızlarda ve konuşma dilinde korunduğunu söylememiz mümkündür. Türkiye Türkçesinde *akşamleyin*, *öğlenleyin* gibi sözcüklerde bulunan *+lAyIn* biçiminde de *+lA* klitiğini görmek mümkündür.

Türkiye Türkçesi Atasözlerinde İncelenen Klitikler	
Pekiştirme / Belirtme / Kuvvetlendirme Klitikleri	<i>A /-+A, -CA, -lA, -(y)lA, ile, mX, -DXr</i>
Soru Klitiği	<i>mX</i>
Parçacık veya İlgeç Durumundaki Klitikler	<i>için</i>
Zamir Klitikleri	<i>-(y)Xm, -sXn, -(y)Xz, -sXnXz</i>
Kopula ve Görünüş, Zaman, Kiplik İşaretleyicisi Klitikleri	<i>-(y)DX~idi, imiş~-(y)mXş, ise~-(y)sA, iken~-(y)ken, -DXr</i>
Endoklitik	<i>dA, -DXr (belirli kullanımlarda)</i>

Klitik +ki	+ki
Açıklama /Pekiştirme / Belirtme Klitikleri	ki

Tablo 6. Türkiye Türkçesi atasözlerinde incelenen klitiklerin sınıflandırılması

11. *için* klitiğinin, tarihî süreç içerisinde birtakım çeşitli fonetik veya morfofonolojik özellikler gösteren bu klitiğin, Heine ve Kuteva (2004: 2) tarafından dil bilgiselleşmenin mekanizmalarından birisi ve fonetik özelliklerin yok olmasıyla oluşan bir mekanizma olan “Aşınma veya Ses İndirgemesi/Azalması (Erosion or Phonetic Reduction)” özelliği de taşımaktadır. *için* parçacığının birtakım fonetik ve morfolojik değişiklikler yaşaması dolayısıyla klitikleşme sürecinde olduğunu belirtebiliriz. Bu değişimler içerisinde semantik olarak herhangi bir farklılık yaşamadığı, bünyesinde yalnızca fonetik ve morfolojik değişiklikler yaşadığını gözlemlediğiniz *için* klitiği; adlar, ad soylu sözcükler ve fiillerden sonra gelerek bağımsız bir sözcük olarak davranış sergilemektedir. Bu tezde, “Parçacık ve İlgeç Durumundaki Klitikler” olarak değerlendirilmiştir.

Bağlanacakları bir ağırlayıcıya ihtiyaç duyan, ekler ve sözcüklerle benzer özellikler taşıyan, vurgusuz yapılar olan ve fonolojik birliktelik oluşturabilen klitikler, bu tezde atasözleri temelinde değerlendirilmiştir. Türkçe dil bilgisi kitaplarında veya metin incelemeleri üzerine yapılan araştırmalarda “Klitikler”e bir başlık olarak yer verilmesinin artmasını, bu yapıların değerlendirilerek araştırmacılar tarafından daha fazla araştırma alanına da yol açabileceğini, yeni klitik yapıların incelenebileceğini düşünebiliriz.

TÜRKÇE-İNGİLİZCE TERİM DİZİNİ

ad öbeği	noun phrase
adcıl, adsıl	nominal
adılısıl/zamirsel özneler	pronominal subjects
ağırlayıcı	host
aktarımsal / bildirimsel kullanım	reportive uses
algısal kullanım	perceptive uses
anaforik klitik	clitic anaphor
anlamsal, anlam bilimsel	semantic
anlamsızlaşma	desemanticization
bağımlı biçim birimi	bound morpheme
bağımsız biçim birimi	free morpheme
bağımsız sözcük	independent word
bağlama	binding
bağlayıcı- olumsuzlayıcı parçacıklar	connective-adversative particles
bakış açısı anlamı	viewpoint meaning
baskınlık	dominance
biçim bilimi	morphology
biçim-ses bilgisel	morphophonologic
biçim-söz dizimsel klitik	morphosyntactic clitic
birleşimli biçim	sandhi
bitimli	finite
bitimsiz	non-finite
bitmemişlik	imperfective
bitmişlik	perfective
bürünsel	prosodic
bürünsel ses bilimi	prosodic phonology
cümle bağlayıcıları	sentence connectives
çıkarımsal kullanım	inferential uses
dağılım	distribution
dış birleşimli biçim	external sandhi
dil bilgisel	grammatical
dil bilgiselleşme	grammaticalization
dil bilgiselleşmiş	grammaticalised
dolaylılık	indirectivity
en az çaba ilkesi	principle of least effort
epistemik parçacıklar	epistemical particles
eş bağımlı postklitik	coordination postclitic
eş sesli	homophonous
genişleme	extension

görünüş	aspect
hareket	movement
iç birleşimli biçim	internal sandhi
ikna edici buyurma	persuasive commands
ilgi zamiri klitiği	relative clitic pronoun
istek parçacıkları	volitive particles
istem	valenz
işaretleyici	marker
işlevsel	functional
kanıtsallık	evidentiality
kapalılık	closure
karmaşıklık	complexity
kategorisizleştirme	decategorialization
kip	mood
kiplik	modality
klitik ikizleşmesi	clitic doubling
klitik tırmanışı	clitic climbing
klitikleşme	cliticization
konum	position
konusur	speaker
kopula işaretleyicisi	copula marker
kopula parçacığı	copula particles
koşul eki	conditional suffix
kurucu	constituent
olumsuzluk işaretleyicisi	negation marker
öbek yapısı	phrase structure
öncekilik	anteriority
öncelik	precedence
özne düşürme	pro-drop
özne uyumu	subject agreement
parçacık	particle
parçasal ses bilimi	segmental phonology
pekiştirme parçacıkları	emphatic particles
seçimlik	optional
ses bilgisel bağlantı	phonological liaison
sıfır biçim birimi	zero morpheme
sınır ötesi bakış	postterminality
sıralama	ordering
silme	deletion
söylem	discourse
söylem bağlayıcısı	discourse connective

söz dizimsel, söz dizimi	syntactic
sözcük dizilişi	word sequence
sözcüksel, sözlüksel	lexical
süreklilik	progressive
tipoloji	typology
tümleyici/tamamlayıcı	complementizer
uyum işaretleyicisi	agreement marker
uyum	agreement
uyumlanan ünlem	harmonized interjection
üye	argument
vurgu	stress
vurgusuz	atonal
yakın gelecek ifadesi	prospective
yapı	construction
yardımcı fiil	auxiliary verb
yer değiştirme	replacement
yönetme, yönetim	government
yüzey yapı	surface structure
zaman	tense
zamansal anlam	temporal meaning

İNGİLİZCE-TÜRKÇE TERİM DİZİNİ

agreement	uyum
agreement marker	uyum işaretleyicisi
anteriority	öncekilik
argument	üye
aspect	görünüş
atonal	vurgusuz
auxiliary verb	yardımcı fiil
binding	bağlama
bound morpheme	bağimli biçim birimi
clitic anaphor	anaforik klitik
clitic climbing	klitik tırmanışı
clitic doubling	klitik ikizleşmesi
cliticization	klitikleşme
closure	kapalılık
complementizer	viewpoint meaning
complexity	karışıklık
conditional suffix	koşul eki
connective-adversative particles	bağlayıcı-olumsuzlayıcı parçacıklar
constituent	kurucu
construction	yapı
coordination postclitic	eş bağımlı postklitik
copula marker	kopula işaretleyicisi
copula particles	kopula parçacığı
deategorialization	kategorisizleştirme
deletion	silme
desemanticization	anlamsızlaşma
discourse	söylem
discourse connective	söylem bağlayıcısı
distribution	dağılım
dominance	baskınlık
emphatic particles	pekiştirme parçacıkları
epistemical particles	epistemik parçacık
evidentiality	kanıtsallık
extension	genişleme
external sandhi	dış birleşimli biçim
finite	bitimli
free morpheme	bağımsız biçim birimi
functional	işlevsel
government	yönetme, yönetim

grammatical	dil bilgisel
grammaticalised	dil bilgiselleşmiş
grammaticalization	dil bilgiselleşme
harmonized interjection	uyumlanan ünlem
homophonous	eş sesli
host	ağırlayıcı
imperfective	bitmemişlik
independent word	bağımsız sözcük
indirectivity	dolaylılık
inferential uses	çıkarımsal kullanım
internal sandhi	iç birleşimli biçim
lexical	sözcüksel, sözlüksel
marker	işaretleyici
modality	kiplik
mood	kip
morphology	biçim bilimi
morphophonologic	biçim-ses bilgisel
morphosyntactic clitic	biçim-söz dizimsel klitik
movement	hareket
negation marker	olumsuzluk işaretleyicisi
nominal	adıl, adsıl
non-finite	bitimsiz
noun phrase	ad öbeği
optional	seçimlik
ordering	sıralama
particle	parçacık
perceptive uses	algısal kullanım
perfective	bitmişlik
persuasive commands	ikna edici buyurma
phonological liaison	ses bilgisel bağlantı
phrase structure	öbek yapısı
position	konum
postterminality	sınır ötesi bakış
precedence	öncelik
principle of least effort	en az çaba ilkesi
pro-drop	özne düşürme
progressive	süreklilik
pronominal subjects	adılısıl/zamirsel özneler
prosodic	bürünsel
prosodic phonology	bürünsel ses bilimi
prospective	yakın gelecek ifadesi
relative clitic pronoun	ilgi zamiri klitiği

replacement	yer değiştirme
reportive uses	aktarımsal / bildirimsel kullanım
sandhi	birleşimli biçim
segmental phonology	parçasal ses bilimi
semantic	anlamsal, anlam bilimsel
sentence connectives	cümle bağlayıcıları
speaker	konuşur
stress	vurgu
subject agreement	özne uyumu
surface structure	yüzey yapı
syntactic	söz dizimsel, söz dizimi
temporal meaning	zamansal anlam
tense	zaman
typology	tipoloji
valenz	istem
viewpoint meaning	bakiş açısı anlamı
volitive particles	istem parçacıkları
word sequence	sözcük dizilişi
zero morpheme	sıfır biçim birimi

KAYNAKÇA

- Adamoviç, M. (2006). da/de İlgecinin Kaynağı. (A. Merhan, Çev.). *Türk Dili*, 650, 175-181.
- Ağca, F. (2013). Tarihsel Türk Dili Alanlarında dA Edatı ve Edatın Kökeni Üzerine. İçinde H. Ş. User ve B. Gül (Ed.), *Yalım Kaya Bitigi Osman Fikri Sertkaya Armağanı* (s. 99-107). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Akalın, Ş. H. (1996). Saltuk-Nâme'deki Ata Sözleri. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (4).
- Akalın, Ş. H. (1998). Türkiye Türkçesinde Ünlem (Terim ve Tanım, Tasnif, Ünlem Olan Kelimeler, Söz Dizimi ile İlgili Sorunlar. İçinde *Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler* (Birleştirilmiş I. baskı) (2011). (s.588-603). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akdemir, Y., İsi, H. (2017). Çekim Ekinden Yapım Ekine "+CA". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 48, 14-28.
- Alyılmaz, C. (1994). *Orhon yazıtlarının sözdizimi* (Doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Alyılmaz, C. (1998). Ünlemlerin Seslenmeleri Kuvvetlendirici İşlevleri. *Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler* (Birleştirilmiş I. baskı) (2011). (s.646-652). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Anderson, S. (2005). *Aspects of the Theory of Clitics*. Oxford: Oxford University Press.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Arat, R. R. (1992). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Argunşah, M., Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Atabay, N., Özel, S., Kutluk, İ. (1983). *Sözcük Türleri (Ad, Sifat, Belirteç, Adıl, İlgeç, Bağlaç, Ünlem, Eylem)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 523.
- Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. TDK. (t.y.). Erişim: 28 Eylül 2022, <https://sozluk.gov.tr/>
- Atay, A. (2002). Eski Türkçe ma/me Edatının Anadolu Ağızlarındaki Kalıntısı. *Türk Dili*, 610, s. 826-828.
- Aydın, G. (2022). *Azerbaycan Türkçesinde Enklitikler* (Yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Babacan, V. (2013). *Yünus Emre'nin Risâletü'n-Nushiyye'si ve Dîvân'ı (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)* (Yüksek lisans tezi). Akdeniz Üniversitesi, Antalya.

- Bang Kaup, W. (1980). *Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1925-1934)*. (Ş. Tekin, Çev.). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Barutcu Özönder, S. (2007). Türkçe Enklitik Edatlar Üzerine: çI/çU. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II. 24-29 Eylül 2000*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Biray, N. (2013). Kazak Türkçesinde Enklitikler. İçinde *Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı*. (s. 259-281). Ankara: Akçağ Yayınları,
- Biray, N. (2014). Kazak Türkçesinde -mIs. *Dil Araştırmaları*, 14. 35-54.
- Biray, N. (2015). Türkmen Türkçesinde Ovnuk Bölekler. *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(3), 955-994.
- Caferoğlu, A. (1971). Türkçemizdeki -ğıl ve -gil Emir Eki. *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 1-10.
- Can, M. (2016). *Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar* (Doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Ciğa, Ö. (2013). *Süheyl ü Nev-Bahâr (Metin-Aktarma, Art Zamanlı Anlam Değişmeleri, Dizin)* (Yüksek lisans tezi). Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. (Sixth Edition). Blackwell Publishing.
- Csató, É. (2000). Turkish MiŞ- and iMiŞ-items. Dimensions of a functional analysis. In L. Johanson & B. Utas (Ed.), *Evidentials: Turkic, Iranian and Neighbouring Languages* (pp. 29-44). Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110805284.29>
- Çağatay, S. (1964). Türkçede ki < erki. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 11, 245-250.
- Çelebi, N. (2014). Türkiye Türkçesinde Bildirme Ekinin İşlevleri. İçinde N. Demir, F. Yıldırım (Ed.), *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı*. (s. 103-114). Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- Demirci, K. (2017). *Türkoloji İçin Dilbilim-Konular, Kavramlar, Teoriler*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi. Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği*. (A. U. Elöve Çev.). (A. Benzer Günümüz Türkçesine uyarlayan). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.

- Develi, H. (2014). sA Eki Nedir? Kip Mi?, Zarf-fiil Mi?. *İlmi Araştırmalar*, 1, 91- 94.
- Duman, M. (2008). Eski Türkiye Türkçesi Devresinde +la Ekli Zarfların Kullanımı Üzerine. *Journal of Turkish Studies*, 3/3.
- Eckmann, J. (2017). *Çağatayca El Kitabı*. (G. Karaağaç Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eker, S. (2015). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Elöve, A. U. (1958). Da/De Üzerine Bazı Düşünceler. *Türk Dili*, VII (81), 454-457.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2008). La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekiştirme Enklitiği” Teorisi. *Dil Araştırmaları*, 2, 35-56.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Dîvânu Lugâti ’t-Türk’teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2020). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti ’t-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A funtional Approach to The Lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Erdal, M. (2000). Clitics in Turkish. In A. Göksel, C. Kerslake (Eds.), *Studies on Turkish and Turkic Languages, Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics*. Lincoln College. (pp. 41-48). Oxford, August 12-14, 1998.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım / Yayım / Tanıtım.
- Ergin, M. (2018). *Dede Korkut Kitabı 1-2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erkman Akerson, F., Ozil, S. N. Şeyda (2015). *Türkçede Niteleme, Sıfat İşlevli Yan Tümceler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ersoy, E., Ay, Ü. (2017). *Hoca Dehhânî Divanı*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Ersoy, F. (2010). Çuvaş Türkçesinde İkili Biçimler. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 28, 31-45.
- Ersöyleyen, E. E. (2022). *Automatic usage disambiguation of the enclitic da in turkish* (Yüksek lisans tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Gabain, A. v. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (M. Akalın Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Gerlach, B. (2002). *Clitics between Syntax and Lexicon*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Gökdayı, H., Sebzecioğlu, T. (2011). Türkiye Türkçesinde {-Ca} Biçimbiriminin Türleri. *BİLİG Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 58, 147-172.
- Göksel, A., Kerslake, C. (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London and New York: Routledge.
- Gül, M. (2015). *Kutadgu Bilig'de Enklitik Edatları*. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 34, Spring II, 403-416.
- Gülsevin, G. (1990). Türkçede -sA Şart Gerundiumu Üzerine. *Türk Dili*, 467, 276- 279.
- Gülsevin, G. (2000). Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 45 (İlk çalışma 1997'de yayımlanmıştır), 214-224.
- Gülsevin, G. (2020). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güncel Türkçe Sözlük. TDK. (t.y.). Erişim: 28 Eylül 2022, <https://sozluk.gov.tr/>
- Hacıeminoğlu, N. (1968). da/de Edatı Üzerine. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVI, 81-100.
- Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2015). *Türk Dilinde Edatlar (En eski Türkçe metinlerden zamanımıza kadar) -Yazı dilinde-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2019). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Heine, B., Kuteva, T. (2004). *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, B., Reh, M. (1984). *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages*. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- Hirik, S. (2013). Olasılık Bildiren Kipliklerin Eski Uygur Türkçesi Metinlerindeki Görünümü. *Dil Araştırmaları*, 12, 139-161.
- İlgin, İ. (2020). *Eski Türkçede ok/ök Enklitiği* (Yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- İmer, K., Kocaman, A., Özsoy, A. S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- İnce, İ. (2022). *Türkiye Türkçesinde Morfosentaktik Araçlar: Klitikler* (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

- İpek, B. (2009). Divânü Lugâti't-Türk'te Geçen Enklitik Edatları. *Journal of Turkish Studies*, 1200-1210.
- İslâm. *Mu'înü'l-Mürîd (İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım)*. (Haz. R. Toparlı, M. Argunşah). (2018). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Johanson, L. (2000). Turkic indirectives. In L. Johanson & B. Utas (Ed.), *Evidentials: Turkic, Iranian and Neighbouring Languages* (pp. 61-88). Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110805284.61>
- Johanson, L. (2021). *Turkic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karahan, L. (2011). *Türk Dili Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, L. (2012). Ağız Verilerinin Etimoloji Çalışmalarına Katkısı: “söylesâne” Örneği. *Dil Araştırmaları*, 10, 9-15.
- Karaman, A. (2016). Yeni Uygur Türkçesinde “kin” Edatı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 5(1), 135-144.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Atatürk, Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 579.
- Klavans, J. L. (1982). *Some Problems in a Theory of Clitics*. Bloomington, IN: Indiana University Linguistics Club.
- Klavans, J. L. (1985). The Independence of Syntax and Phonology in Cliticization. *Language*, 61(1). 95-120.
- Koca, S. (2018). *Tarihî Türk Lehçelerinde Klitikler (8-15. Yüzyıl)* (Doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Korkmaz, Z. (1962). Türkçede ok/ök Kuvvetlendirme (İntensivum) Edatı Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 9, 13-29.
- Korkmaz, Z. (2018). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2019). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. London and New York: Routledge Pub.
- Kuanışbayev, E. (2006). *Kitâb fi'l-Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)* (Doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Küçük, S. (1987). Türkçede Şüphe Bildiren “ki” Edatı Üzerine. *Türk Dili Dergisi*, 426, Haziran, 367-372.

- Lewis, G. (2000). *Turkish Grammar*. New York: Oxford University Press.
- Mamatkulova, M. (2016). *Standart Özbek Türkçesi ve Ağızlarında Enklitikler Üzerine Örnekli İnceleme* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Nalbant, M. V. (2004). Türkçe Enklitik Edatı 1A. İçinde *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*. (s. 2157-2174). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Oy, A. (1972). *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 114.
- Özmen, M. (2017). *Ahmed-i Dâ'î Divan I-II (Metin-Gramer-Dizin Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Önler, Z. (1996). Türkçede -IA Zarf Eki. *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül 1992-1 Ekim 1992)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 632.
- Özkan Nalbant, B. (2007). Moğolca-Türkçe Bir Enklitik (Ek-Edat): magat > mAt. *International Journal of Central Asian Studies*, 11/1, 37-51.
- Özmen, M. (1987). Da/De Bağlama ve Kuvvetlendirme Edatlarının Türeyişi. *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 73-79.
- Özmen, M. (2022). *Türkçede -ken Zarf-Fiili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Rabgūzī Kīşaşū'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Dizin*. (Haz. A. Ata). (2019). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Räsänen, M. (1957). *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Helsinki: Societas Orientalis Fennica.
- Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Röhrborn, K. (1977). *Uigurisches Wörterbuch. Lieferung I*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Sağır, B. (2015). *Özbek Türkçesinde Enklitikler* (Yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Sarı, M. (2014). Tarihsel Süreç Bakımından Farsça ki ve Türkçe kim Sözcükleri Arasındaki İlişki. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 21, 1, 113-130.
- Schütz, E. (2014). Kıpçak Dillerindeki Ön Ses D- Üzerine Düşünceler. (Remarks on Initial D- in Kipchak Languages). (M. Salan Çev.). *Dil Araştırmaları*, 15, 245-257.
- Sertkaya, O. F. (1983). Eski Türk Atasözleri Üzerine. İçinde *Şükrü Elçin Armağanı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi 1.

- Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi: (Kitâb Gülistan bi't - Türki)*. (Haz. A. F. Karamanlıoğlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sökmen, İ. (2016). Tonyukuk Yazıtındaki bar mu ne İbaresinin Anlamlandırma ve Aktarımı Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 19, 189-198.
- Spencer, A., Luís, A. R. (2012). *Clitics: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Feraşâd) İnceleme-Metin-Sözlük-Konu Dizini*. (Haz. H. Ayan). (1979). Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum.
- Taylan, E. E. (2001). *The Verb in Turkish*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Tekin, Ş. (1966). Uygurcada Yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 13, 35-63.
- Tekin, Ş. (1976). Eski Türkçe. İçinde *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Tekin, Ş. (2001). *İstikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Tekin, T. (1967). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University Publishing.
- Tekin, T. (2013). *Makaleler 3 Çağdaş Türk Dilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2020). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2020). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Bilge Su Yayınları.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen. Cilt 1 A-E*. İstanbul-Wien: Simurg Kitapçılık, Yayıncılık ve Dağıtım Ltd. Şti.
- Tokay, Y. (2019). *Tanıklarıyla Harezmi-Kıpçak Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Trask, R. L. (1996). *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. London and New York: Routledge.
- Tulum, M. (2012). -la/-le ekine dair. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (1993), 26 (0), 157-164.
- Tülübaş, T. (2017). *Hüsrev ü Şîrin (Metin-Dil Özellikleri-Gramatikal Dizin)* (Yüksek lisans tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla.
- Uzun, N. E. (2006). *Biçimbilim Temel Kavramlar*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

- Ünal, O. (2011). Oğuzca Ayla “Öyle, o şekilde” Kelimesinin Kökeni Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 8(8), 155-169.
- Üstüner, A. (1989). *Karahanlıca ve Eski Anadolu Metinlerinde Deyimler, Atasözleri ve Kısa Hikâyeler* (Yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi, Elâzığ.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Wackernagel, J. (1892). Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung. *Indogermanische Forschungen*, 1(1), 333-436. <https://doi.org/10.1515/9783110242430.333>
- Yapıcı, A. İ. (2021). *Akkadioğlu'nun Kâbûs-Nâme Tercümesi*. Ankara: Son Çağ Yayıncılık Matbaacılık.
- Yazıcı Ersoy, H. (2011a). Başkurt Türkçesinde Kiplik Parçacıkları. *Türkbilig*, 22, 43- 56.
- Yazıcı Ersoy, H. (2011b). Başkurt Türkçesinde -sX ve -hAnA Kiplik İşaretleyicileri. *Dil Araştırmaları*, 8, 51-76.
- Yüceol Özezen, M. (2013). Türkiye Türkçesinde Pekiştirme İşlevli Ki. *Journal of Turkish Studies*, 8, 367-373.
- Yüksel, S. (1965). *Mehmed İşk-nâme (İnceleme-Metin)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Zwicky, A. M. (1977). *On Clitics*. Bloomington, IN: Indiana University Linguistics Club.
- Zwicky, A. M. (1985). Clitics and Particles. *Language*, 61(2), 283-305.
- Zwicky, A. M. (1994). What is a Clitic?. In J. A. Nevis, B. D. Joseph, D. Wanner, A. M. Zwicky (Eds.), *Clitics A Comprehensive Bibliography 1892-1991* (xii-xx.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Zwicky, A.M., Pullum, G. K. (1983). Cliticisation vs. Inflection: English n't. *Language*, 59, 502-513.

EK 1. ORJİNALLİK RAPORU

 <p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU</p>
<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA</p> <p style="text-align: right;">Tarih: 09/07/2023</p> <p>Tez Başlığı : Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Türkiye Türkçesi Atasözlerinde Klitikler</p> <p>Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 189 sayfalık kısmına ilişkin, 09/07/2023 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 2 'tür.</p> <p>Uygulanan filtrelemeler:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç 2- ☒ Kaynakça hariç 3- ☒ Alıntılar hariç 4- ☐ Alıntılar dâhil 5- ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç <p>Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p> <p style="text-align: right;">Tarih ve İmza 09.07.2023</p> <p>Adı Soyadı: Hilal KASAR</p> <p>Öğrenci No: N21138284</p> <p>Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı</p> <p>Programı: Türk Dili</p>
<p><u>DANIŞMAN ONAYI</u></p> <p style="text-align: center;">UYGUNDUR.</p> <p style="text-align: center;">Prof. Dr. Nesrin BAYRAKTAR ERTEN</p> <p style="text-align: center;">(Unvan, Ad Soyad, İmza)</p>

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
MASTER'S THESIS ORIGINALITY REPORT**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE DEPARTMENT**

Date: 09/07/2023

Thesis Title : Clitics in Old Turkish, Middle Turkish and Turkey Turkish Proverbs

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 09/07/2023 for the total of 189 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 2 %.

Filtering options applied:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Quotes included
5. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature
09.07.2023

Name Surname: Hilal KASAR

Student No: N21138284

Department: Turkish Language and Literature

Program: Turkish Language

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

Prof. Dr. Nesrin BAYRAKTAR
ERTEN

(Title, Name Surname, Signature)

EK 2. ETİK KURUL / KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU

 <p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU</p>
<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA</p> <p style="text-align: right;">Tarih: 04/05/2023</p> <p>Tez Başlığı: Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Türkiye Türkçesi Atasözlerinde Klitikler</p> <p>Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. <p>Hacettepe Üniversitesi Etik Kurulları ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p> <p style="text-align: right;">Tarih ve İmza 04.05.2023</p> <p>Adı Soyadı: Hilal KASAR</p> <p>Öğrenci No: N21138284</p> <p>Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı</p> <p>Programı: Türk Dili</p> <p>Statusü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora</p>
<p><u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u></p> <p style="text-align: center;">Prof. Dr. Nesrin BAYRAKTAR ERTEN</p> <p style="text-align: center;">(Unvan, Ad Soyad, İmza)</p> <p>Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr</p> <p>Telefon: 0-312-2976860 Faks: 0-3122992147 E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr</p>

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE DEPARTMENT**

Date: 04/05/2023

Thesis Title: Clitics in Old Turkish, Middle Turkish and Turkey Turkish Proverbs

My thesis work related to the title above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature
04.05.2023

Name Surname: Hilal KASAR

Student No: N21138284

Department: Turkish Language and Literature

Program: Turkish Language

Status: MA Ph.D. Combined MA/ Ph.D.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Prof. Dr. Nesrin BAYRAKTAR
ERTEN

(Title, Name Surname, Signature)